

Date of Publication - Posted on 10th of Every Month

समानो मन्त्रः । (ऋग्वेद) • समानी प्रपा । (अथर्ववेद)

પરબ

(ગુજરાતી માસિક)

સંપાદક : કિરીટ દૂધાત

વર્ષ : ૧૮

જુલાઈ : ૨૦૨૪

અંક : ૧૩

₹ 20

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
મેઘાણી જ્ઞાનપીઠ | ક.લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १९

जुलाई : २०२४

अंक : १

संपादक
किरीट दूधात

डर्षद त्रिवेदी
प्रमुख

समीर लड्ड
मडामंत्री

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ • क. वा. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,

गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००९

फोन : २६५८७९४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે:

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી ₹ ૫,૦૦૦ છે. આ બંને પ્રકારના આજીવન સભ્યપદની મુદત, સભ્ય થયાની તારીખથી દસ વર્ષ સુધીની રહેશે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને:

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું: તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

Parishad Email: gspamd123@gmail.com E-mail: parabgps@gmail.com

Web-site: www.gujaratisahityaparishad.org

ફોન અને ફેક્સ: ૨૬૫૮૭૮૪૭

www.gujaratisahityaparishad.com

નોંધ: 'પરબ'માં પ્રગટ થતી સામગ્રીની જવાબદારી જે તે સામગ્રીના લેખકની રહેશે.

પરબ

ISSN: 0250-9747

છૂટક કિં. ₹ ૨૦/-

અનુક્રમ

પ્રમુખીય

◆ મથામણ-૭, હર્ષદ ત્રિવેદી, ૬

કવિતા

◆ ● ત્રણ કાવ્યો - દિલીપ ઝવેરી, ૮-૧૨ ● સવાર સવારમાં - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ૧૨ ● વિયોગ - ભરત નાયક, ૧૩ ● બે ગીત - મનોહર ત્રિવેદી, ૧૪-૧૫ ● વિયોગ વૃત્તાંત - મહેન્દ્ર જોશી, ૧૬-૧૮ ● બે ગઝલો - ભરત વિંજુડા, ૧૮ ● વાતાવરણ હતું જે - ભાવેશ ભટ્ટ, ૧૯ ● સાચવું ક્યાંથી? - ભાવિન ગોપાણી, ૧૯-૨૦ ● ફરી ગામડે - રાજેશ પંડ્યા, ૨૦-૨૩

અનુવાદિત કાવ્ય

◆ રોબર્ટો હુઆર્ટોઝ - અનુ. રમણીક સોમેશ્વર, ૨૪

નવલકથા અંશ / ટૂંકી વાર્તા

◆ ● અસાંજ આમરી - ધ્રુવ ભટ્ટ, ૨૫ ● મોભ - કોશા રાવલ, ૩૫
● રફ્ફુ - નિધિ મહેતા, ૪૪

નિબંધ

◆ ● મેં એક અચંબો દીઠો : પૂનમે પેંગિવન-દર્શન - આરાધના ભટ્ટ, ૪૬ ● કાળુભારને કાંઠે વૈશાખી ચંદ્રદર્શન - કલ્પેશ ચાવડા, ૪૯

અભ્યાસ - વિવેચન - અવલોકન

◆ ● સાચી વાત સચોટતાથી (ગોષ્ઠી : રમણ સોની) - વીનેશ અંતાણી, ૫૪
● સંતસાહિત્યના સંશોધન-અભ્યાસની અનિવાર્ય શરત: પ્રામાણિકતા અને તાટસ્થ્યતા - નિરંજન રાજ્યગુરુ, ૫૭ ● 'સાહિત્યટાણું' અનુભવસમૃદ્ધ રસાળ આત્મકથા - ઉત્પલ પટેલ, ૬૨ ● મંથન - બકુલ ટેલર, ૬૯

◆ એક શ્રદ્ધાંજલિ હર્ષદ ચંદ્રારાણા - અરવિંદ ભટ્ટ, ૭૫

◆ ગમતી કૃતિનો આસ્વાદ, જય વસાવડા, ૭૮

◆ વિચારવિમર્શ, ડૉ. ડી. એમ. ભદ્રેસરિયા (ગાંધીનગર), ૮૪

◆ પરિચય મિતાક્ષરી, ૮૬

◆ પરિષદવૃત્ત, સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ, ૮૭

◆ સાહિત્યવૃત્ત, સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ, ૯૧

◆ આ અંકના લેખકો, ૯૬

◆ આવરણચિત્ર : મનુ પારેખ, 'ઇવનિંગ એટ બનારસ', સેઇગ્રાફ ઓન પેપર

◆ આવરણ-સંકલ્પના : આગમ શાહ

પ્રમુખીય

મથામણ - ૭

હર્ષદ ત્રિવેદી

ત્રીસમી જૂન, ૨૦૨૪ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ દ્વારા 'સાહિત્ય અને સમૂહ માધ્યમો' વિષયે આખા દિવસનો પરિસંવાદ યોજાયો. વિવિધ બેઠકોના પાંચ સંચાલકો ઉપરાંત બારેક વિષય-નિષ્ણાતોએ પૂરા ઉમંગથી ભાગ લીધો. વર્ષો પહેલાં ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ પરિષદમંત્રી હતા ત્યારે જરા જુદા પ્રકારે એક પરિસંવાદ થયેલો અને એનું 'સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ' એ નામે પુસ્તક પણ પ્રગટ થયેલું. આજે આટલાં વર્ષ પછી પણ સાહિત્ય અને અન્ય માધ્યમો વચ્ચેના સંબંધો વિશિષ્ટ અને વિલક્ષણ બની રહ્યા છે. સાહિત્યને ઊડવા માટે સમૂહમાધ્યમની પાંખની આવશ્યકતા છે અને સમૂહમાધ્યમે આંતરિક સમૃદ્ધિ મેળવવા સાહિત્યની ઉપાસના કરવી અત્યંત જરૂરી છે. અલબત્ત, સમૂહમાધ્યમનું ક્ષેત્ર વિશાળ અને બહુઆયામી છે તે પણ સ્વીકારવું રહ્યું. આ બધા તાણાવાણા સમજવાનો સમય હવે આવી ગયો છે.

આમ જોઈએ તો સાહિત્ય પણ સમૂહમાધ્યમનો જ એક ભાગ છે, પરંતુ સાહિત્યમાં સર્જનાત્મકતાનો મહિમા છે; જ્યારે માધ્યમોમાં માહિતી - સાચી, સચોટ અને સમયસરની માહિતી અનિવાર્ય બને છે. સમાજમાં બનતી ઘટનાઓની નોંધ લેવા તથા તેનું વિશ્લેષણ કરવા માટે માધ્યમો પાસે મર્યાદિત સમય હોય છે જ્યારે સાહિત્યકાર પાસે પ્રમાણમાં જે તે બાબતે ચિંતન-મનન કરવાનો ઠીક ઠીક સમય હોય છે. પરંતુ બંનેનું લક્ષ્ય તો પ્રત્યાયનન અને પ્રસાર-પ્રચારનું જ રહે છે. મૂળ વાત તો એ જ છે કે દરેકને વ્યક્ત થવું છે. પ્રતિભાવ આપવો છે. અહીં આપણે માહિતી અને સર્જનાત્મકતાનો ભેદ પણ કરવો જોઈશે. સાહિત્યજગત અને પત્રકારત્વનું જગત બંને, સંવેદનાજગત સાથે જ કામ પાડે છે પરંતુ બંનેની આચારસંહિતાઓ જુદી જુદી છે. આ બંને વચ્ચેનું અંતર ઓછું કરવાની આજે સહુથી વધારે આવશ્યકતા છે.

સાહિત્ય અને સાહિત્યકારોએ ફક્ત અને ફક્ત પુસ્તક કે મુદ્રણમાધ્યમમાં બંધાઈ રહેવાની જરૂર નથી. જો મોટા સમૂહ સુધી પોતાની વાત પહોંચાડવી હશે તો એણે પણ ઇન્ટરનેટ ટેકનોલોજીનો લાભ લેવો પડશે. હવે આપણી પાસે દર્શ્ય અને શ્રાવ્ય બંને માધ્યમો હાથવગાં છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં, કોઈનો પણ સહારો લીધા વિના પૂરા વિશ્વ સમક્ષ ખડી થઈ શકે છે. પોડકાસ્ટ અને યૂટ્યૂબે

અનંત શક્યતાઓ ખોલી આપી છે. અલબત્ત, એડિટિંગનો મહિમા એથી ઓછો નથી થતો, બલકે વધે છે. પોતાના પલંગમાં આડા પડ્યાં પડ્યાં લિજ્જતથી પુસ્તક વાંચવાના આનંદની તોલે બીજું કશું જ ના આવે એ વાત સ્વીકારીને પણ પુસ્તક સિવાયનાં માધ્યમોનો ઉદારદિલે સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો. આઈપેડ કે મોબાઇલના સ્ક્રિન ઉપર પણ હવે સરળતાથી પુસ્તક વાંચી શકાય છે. ફિલ્મનાં ગમતાં દશ્યો કે ગીતો વારંવાર જોઈ શકાય છે. ખરું તો એ છે કે એક જમાનામાં જે અત્યંત દુર્લભ અને મોંઘાં ગણાતાં એ સાધનો અત્યારે આપણી આંગળીના ટેરવે આવી ગયાં છે. બીજું એક સશક્ત માધ્યમ છે ફિલ્મ. આપણા સર્જકે ઉત્તમ સાહિત્યની ખેવના કરવી હશે ને લોકો સુધી પહોંચવું હશે તો ફિલ્મ દ્વારા પહોંચવાના કેડા પકડવા પડશે. હવે ફિલ્મનિર્માણ એટલું અઘરું કે મોંઘું પણ નથી. મતલબ કે સાહિત્યસર્જકે પણ પોતાની માનસિકતા બદલવી પડશે.

માત્ર અને માત્ર માહિતી આપનારાઓએ પણ પોતાની મર્યાદાઓ સમજી-સ્વીકારીને ભાષા સાથેનો ઘરોબો મજબૂત કરવો પડશે. સાહિત્યનું સેવન કરવું પડશે. ઉચ્ચારોમાં સ્પષ્ટતા અને ચોકસાઈ લાવવાં પડશે. બોલી અને માન્ય ભાષા બાબતે સ્પષ્ટ થઈ જવું પડશે. આજે આપણે જોઈએ-સાંભળીએ છીએ, આકાશવાણી, ટેલિવિઝન કે ખાનગી ચેનલોના ઉદ્ઘોષકો પાસે અમુક અપવાદો બાદ કરતાં, સારી અને અસરકારક કહી શકાય એવી ભાષા રહી નથી. ઉચ્ચારો બાબતે તો જાણે કોઈ સભાનતા બચી જ નથી, એટલું જ નહીં, પોતે કોઈ ભૂલ કરી રહ્યા છે એવો બોધ પણ રહ્યો નથી. છેવટે તો ભાષા એ આપણું સાધન છે. પ્રત્યેક માધ્યમને ભાષાની ગરજ તો રહેવાની જ. કદાચ અત્યારે સહુથી વધુ જુલમ થાય છે તે ભાષા ઉપર થાય છે. સંસ્કૃત કે અંગ્રેજીની પીઠિકા વિનાની ભાષામાં બરકત ક્યાંથી આવે ? આપણે સપાટબયાની, એકધારાપણું અને નકલખોરીથી બચવાનું છે.

સમૂહમાધ્યમોને ઉત્તમ સાહિત્ય અને એવી જ ભાષા વિના નથી ચાલવાનું. તો સામે પક્ષે સાહિત્યકારો અને સાહિત્યસ્વરૂપોએ પણ કેટલાક છોછ દૂર કરવા પડશે. અખબારનવેશોએ પણ બદલાતા સાહિત્યની તાસીર-તસવીર સમજીને કોલમબાજીની કળાઓ અને માપદંડો બદલવાં પડશે. છપાશે તે વંચાશે જ, અથવા કોલમનું આ લોલમલોલ રૂપ જ આખરી છે એવા ખ્યાલમાંથી પણ વહેલી તકે બહાર આવવું જોઈશે. સમૂહમાધ્યમનાં સાધનોના ઘોડાઓને દોડતા રાખવાની સાથોસાથ મજબૂત લગામ પણ રાખવી જોઈશે નહીંતર એ ઘણું બધું ભરખી જાય એ દિવસો દૂર નથી. આવો, આપણે સહુ સાથે મળીને મથામણ કરીએ.

કવિતા

ત્રણ કાવ્યો / દિલીપ ઝવેરી

ઘડપણમાં સપનાં

ઘરડો થયો છું ને!
હવે સપનાંય જૂનાં
અબરખનાં પાનાં વચ્ચે જાળવેલાં
પીળાં પડેલાં
ધૂળખાતી રાતી દોરીથી વેરણછેરણ ન થાય એમ બાંધેલાં
અભેરાઈના ખરબચડા લાકડે પિત્તળનાં તપખીરી છારી વળેલાં ગોબાળાં વાસણ જેવાં
વટથી પાકીટમાં પડી પડી ઘડીબંધ જૂની ફાટેલી રદ કરેલી પાવતી જાણે!
કાણા સિક્કા પરોવતો એકલો બેઠો છું
અને સાંભરે છે
સપનામાં હું મોટું મકાન
જ્યાં હું
બત્રીસ ઓરડામાં લળતાવળતા દીવાની વાટ જેવો ફર ફર કરું
સામે બાવન ગજનું ફળિયું
ઘાસ ફૂલવેલ કાચાંપાકાં ફળ ચકચક મરઘી ભચડભચડ બકરાં ઊડબૂડ મચ્છી વાછડાં
અને વાડના છોડામાંથી ગબડી આવેલાં ડુક્કર
અચાનક ભટકતા ભટકતા દાંત જેવા ઓરડા
પરદા સાથે પથરાતો તડકો અને ઊડી જતી ઊંઘ.
ક્યારેક સપનામાં સમુદ્ર હોય
ગરજતાં વાદળને મૂંગાં કરવા ઊછળતાં મોજાં
અધ્ધર ઊંચકાયેલું વહાણ પટકાય પાછું વમળમાં
આખેઆખી ખરલ વટાતી જાય
ખરડ ખરડ પાણીના ભરડામાં
અને બીકનો માર્યો હું સંતાવા જાઉં કોઈ છીપના કાણામાં
પણ બારણું ન મળે
કબાટ ઊઘડે નહીં
થેલી ખૂલે નહીં
ત્યારે નહાણીનાં બારણાં ખોલી
વહેલી સવારે મૂતરવા જાઉં
અને સાંકળ ખેંચતાંક એક નાનકડો દરિયો ધસી આવે

સપનામાં કોદાળી આગે કરી ધરતી ખોદતો જાઉં
 વચ્ચે વાંકાંચૂકાં પડેલાં
 મડદાં કે જીવતાં બધાં કુહાડીથી વાઢી નાંખું
 સરિયામ મારગ કરવાને
 જેની બેઉ બાજુ ઝાડ વાવી વગડા બાંધવાના
 જ્યાં જનાવર વસે, ઝરણાં વહે, કૂવામાં મગર તરે,
 પાંદડે પાંદડે ઝાકળ
 પણ આકાશમાં દટાતો દટાતો જંગલને ચાટી ન શકું,
 પડખું ફરતાં પાછી ઊંઘ અને પાણીનું પવાલું આઘે
 પછી લાખો વરસોથી એની એ જ સવાર.

ક્યારેક મને પકડી જાય પોલીસ
 માટી ચોર્યાનું આળ
 ખેડેલી નહીં ઝૂંપડી બાંધવાની નહીં નોરતાંના મંડપની નહીં
 મસાણકબ્રસ્તાનની નહીં
 આકાશગંગાને ઊભરાતી રોકવા અડીબંધ કિનારાની.

ઝાંખી કોર્ટમાં બધાં માણસ સરખાં
 સૌની આંખે ગોખલા મોંમાં બોગદાં પણ
 બોલ્યે જાય ખાલી તહોમતી વકીલ
 આ માટીને મુઢીમાં સંતાડવાથી આરોપી જાસૂસને જાણ છે કે
 બેકાબૂ થઈ આકાશગંગા બધે અજવાળાં કરશે,
 કોણ જાણે કેટલા ધૂમકેતુ ધૂળ ઉડાડશે,
 એક સૂરજના આંટા મારતી પ્રથવી બીજા અનેકની ભેળી અડવડશે,
 ધર્મ ધર્મ નહીં રહે, છોકરાં નિશાળમાં નહીં રહે ધનેડાં લોટમાં જ રહેશે
 અને જજાધીશની મંજૂરી હોય તો
 આ વગર લૂગડે ઊભેલાનું છેવટનું કહી દઉં
 કેટકેટલાં કાળાં કાણાંના ચકર ચકરમાં
 આપણી માતાઓ અલોપ થઈ જશે
 ધોળા સાડલે હરતાં ફરતાં આંખો લૂછતી મારી મા ગયે મહિને જ દુનિયાને છોડી ગઈ.

જજ કે રાજાજી હથોડાથી હાયકારો હેઠો કરે.
 મને ખબર હતી મારી સજા
 બચવાનો રસ્તો એક જ
 સોયના નાકામાંથી ઓ પાર લઈ જતો
 ટપકું બનાવી દેતી ટાઢમાં આસપાસ ફેલાયેલી ચાદર સંકોરું,
 પણ માથે ફરતો પંખો હાથમાં ન આવવા દે
 જનમમરણની અણસમજમાંથી ઓ પાર વહી જાય એકમાત્ર ઊંઘ.

પણ ક્યારેક
 યાદ ન રહેલાં લાંબાં લાંબાં સપનાંમાં કંઈ ઊગે કંઈ આથમે
 તારા હોય અંધારાં હોય ભરઅજવાળે ભાગ્યે જતો સમય હોય
 અને બહાર જવાનો રસ્તો કે હું ન હોઉં.

કદી કદી હું જ સપનું હોઉં.

પથરા

મારે બોલવું તો પડશે,
કારણ કે એ જ શીખ્યો મારા બચપણથી
આમ તો કેડઝાલ્યો ઘૂંટણઘાંટાળો હું
ભાલા-બંદૂક તો હલાવી શકું નહીં ને હવે તો મુકીય વળતી નથી
એટલે ઉઘાડું રહેશે મારું ગળું હોઠ-જીભ-તાળવા લગી
જોઈએ, કોણ પડઘા પાડશે!

તો આ ચારેકોરથી આપણા ઘરને, ગઢને જકડી લીધાને
કેટલાક સો કે હજાર વરસ તો ઓછાંમાં ઓછાં થયાં.
સઘરા જેસંગના રાજ પછીથી
આ તો આપણો કિલ્લો ઊંચા ટેકરા પર રાણકની રખવાળીમાં
એટલે વાદળાં વાતો કરી અડી વરસીને જાય
ઘાસ ફળ ધાન જાનવર ઊણાં ન પડે
ને પરણ્યાં કે બે જ જણવાનાં એવી શરત કાયમ
પછી દેવીદેવલાંચ એટલાંક જ
ભૂત પિશાચ ડાકણ પણ ઝાઝાં ન વધે.
લોકો રોજ નહાય નહીં, લૂગડાં નિચોવે નહીં, હગે નહીં,
મહિને એક વાર દાઢી કરે.
ક્યારેક દુકાળ પડ્યો હોય તો મૂતર પીને તરસ ટાઢી કરે.
પૂનમ અમાસે વ્રતને દહાડે સૌ કોઈને
ઘાસ પાંદડાં માટી કાંકરી ચાવતાં શીખવેલું,
એટલે ગઢની હેઠળ ભલે ઘેરનારની આગળપાછળ વધઘટ થાય
પણ અમારા દાદાપરદાદા હયાતીમાં કે યાદીમાં એવા ને એવા સદા હાજરાહજૂર.

હેઠે ટોળેટોળાં ગરજે મોટા બંધ સમાણાં
અસુર સુર યવન રૂમાની મ્લેચ્છ તુબરક તુરકી
બતકમાં બેવડો ભરી બજાણિયા જાધવ
ગંગાજમનાના ભૈયા
સાતવાહન ચાહમાન ચૌલુક્ય લગી ઠલવાયેલાં
સઘરાએ ટેકરીમાથે ચડાવેલાં બધી જાતનાં જતન કરીને.

સદીઓથી આ પથરા ભાંગવા ગઢ ફરતેનું આ ટોળું ધાડું
ઊંટડા માંચડા તોપવાળું આગના ડૂચાવાળું પણ ફેલ
પછી ગણકાઓને તેડાવે.
વાજાવાળા ભઠિયારા, કઠિયારા, સુથાર, લવાર, કુંભાર, દરજી,
ક્યારેક આખું હરણ સેકે, અંગારે ક્યારેક પાંચ-છ સસલાં કે કૂડીભર રોહુ-કટલા
પછી નશો ચડાવી પૂંછલીઓને ચટાડી ચટાડી હાડકે બટકાં ભરે.
આમ નધણિયાતી બાયુંનાં જણતર જેના બાપ આખી ફોજના ધણી.

સુવાવડની પીડ તો એમને કે ગઢવતીઓને સરખી
પણ અમારાં ધાવણિયાંના બાપને નામ: હરખો-રૂપલો-માણેકચંદ-જગનાથ
વરસોવરસ કોકના ઓચ્છવ કોકની ઉજાણી કોકના લાંઘણ-મહિના
પણ સૌનો ધરમ ટેકરો.

હેઠનો ધરમ પથરો
 આજનાં છોકરાંવ જેમ
 નાનપણમાં અમેય તાકીને ગિલોલથી કાંકરા મારતા
 થોડા મોટા થઈ, શીખીને પથરા એમને ભગવાનભેળા કરવા
 સૌ સૌને પોતાનો ભગવાન ખપે જ ને!
 પણ આ કૂંડાળે વળેલાને
 ભગવાન પછી, પહેલાં જીત
 અને જીતને માટે લાગે ટાઈમ
 અને બાકોરાં અને સુરંગ અને ગુફા અને ભેદી રસ્તા
 આખરમાં મૂંગે મોં મડદાં ને ખંડેર
 છતાં હજાર વરસથી કે પાંચ દસ પચાસ હજાર વરસથી
 ટક્યાં તો છીએ
 એટલે પથરાને બદલે
 તાકીને મેલશું શબ્દ
 માના ધાવણમાં આ માટીમાંથી
 આ ઝાડપાનમાંથી રેતમાંથી અનરાધાર ચોમાસામાંથી દુકાળિયા ઉનાળામાંથી
 એમ એ જ પીધાં છે ને!
 એ જ શીખ્યાં છીએ ને!
 હવે જોઈશું કેનો દમ છે કે પડઘા પાડે.

ફાલતુની વાતો

અચંબો થાય છે
 જેનાં એક એક પાન
 પીળાં પડી પોષમાં વેદનાથી કકળીને ખરી જવાનાં
 એ ઝાડને પંખીની જેમ
 વાયરામાં ઝીણું ગીત ગણગણતું જોતાં.

અચંબો થાય છે
 જેનું એકમાત્ર જણતર
 કસાઈખાને વરસોમોર વેચાઈ ગયું
 તે બકરીને બે પગે ઊંચે મોં
 કાંઈ પણ કચરો સુધ્યાં ચાવીને
 સાંજકના થાનેલે તસતસ થતી જોતાં.

અચંબો થાય છે
 એક ઝીણા જીવડા જેવા વહાણને રોળવા
 હાથીની જેમ આળોટતા
 આ દરિયાનાં અવળસવળ મોજાંમાં
 હજીય તરતા કાઠને જોતાં.

અચંબો થાય છે
 આ પોતાના હિસ્સાની આગને લઈ અળગી પડેલી

ખરબચડી, રેલાતા ઘામ જેવી નદીથી પલળેલી,
 સમદરથી ગંધાતી, રણમેદાનકાદવથી લેપેલી,
 ન મૂંડેલાં ઘાસજંગલ માથે ગામશહેરનાં ખરજવાંનાં ચાઠાંવાળી
 ધરતીને વળી પાછો આંગળીએ ઝાલી
 ઉદારજીવે બળતા જતા
 આ સૂરજને જોતાં.

અચંબો થાય છે
 કે ચશ્માં પ્હેરી આ નામું લખવાવાળા
 નસકોરે તપખીર દબાવી
 મેલાં બંડી પહેરણ ધૂળિયા ધોતિયાધારી
 મહેતાજી જ
 સઘળે મંદિર મશીદ ચર્ચ દેરાસર સ્તૂપ તંબૂમાં
 કે કાલા કાણામાં જઈને બેઠેલા
 હિંસાબ કરનારા ભગવાન
 છે કે નહીં
 એ જોતાં.

સવાર સવારમાં । ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

સવાર સવારમાં દૂધવાળો ઘંટડી વગાડશે
 પણ જઈને બારણું કોણ ઉઘાડશે ?
 ઘરની જાળીમાંથી આજની તારીખનું છાપું,
 આવીને પડશે પણ એને કોણ વાંચશે ?
 આજે કામવાળાં બેન બારણે ટકોરા તો મારશે
 પણ એને અંદર કોણ લેશે ?
 આજે ચાની સામગ્રી રાહ જોઈ રહી છે
 પણ ચાહ કોણ બનાવશે ?
 કબૂતરો દરરોજની જેમ છજે આવી
 ઘૂક ઘૂક કરશે પણ આજે એને કોણ સાંભળશે ?
 છેવટે
 હું આજે મારી દરરોજની બેઠક સામે જોઉં છું,
 બેઠક સાવ ખાલી છે.
 આજે મારી ગેરહાજરી મને પોતાને
 સૌથી વધુ સાલે છે.

વિયોગ । ભરત નાયક

આંખો અધીર મારી આજ
તારાં દર્શન કાજ.

ઊંડા મારા શ્વાસ
એમાં માધુર્ય તારાં સ્મરણોનું છલકાયું એવું
જાણે હેમંતની તડકીમાં સરવરજળ લહેરાયું.

ઝળહળ જળમાં ઝીણી ઝલમલ પોયણી તું,
અલપઝલપની લહરી તું,
સેવારતી દૂર સરી જતી શ્યામ મરાલી તું.

મને હજી સંભળાઈ રહ્યાં છે:
ઊંચે ચાંદની મઢ્યા આભથી નીતરતાં
ગંધર્વોનાં પ્રણયગાન
કદીક સુદૂર ધુમ્મસછાયાં અરણ્યથી વહી આવતાં
વનવાસીઓનાં પરિણયગાન
આરત આંખોમાં વસી ગઈ આજ
તારા દર્શન કાજ.

શ્રી નિરંજન ભગત બળવંતરાય ઠાકોર સાથે ૧૯૫૧થી સંમત થયેલા કે ઉમાશંકર હવે ખાનગીવ્યક્તિ કે 'ઇત્યાદિ' - વર્ગી લેખક નથી રહ્યા. પ્રજાના જાહેર જીવનમાં જવાબદાર અને શક્તિમાન લેખક તરીકે એ એક ધ્યાનપાત્ર વ્યક્તિ ગણાય.

હું ૧૯૫૮માં અમદાવાદ આવ્યો અને તુરત એમનો સમય મેળવતો થયો. હું જોતો કે ગુજરાતની બધી પેઢીઓના લેખકોનો એમના પર હક પહોંચે. દરેકને મળેલા દિવસના ચોવીસ કલાક જેટલા સમયમાં જ એમણે બધા મોરચે પહોંચી વળવાનું. ક્યારેક તો સાતમે કોઠે ઝઝૂમતા અભિમન્યુ કરતાંય એ વધુ વિષમ સ્થિતિમાં હોય, પણ એમાંથી બહાર આવે. ૧૯૭૭માં પરિષદના કલ્યાણ અધિવેશન વખતે એ જ રીતે સાત મરાઠી કાવ્યસંગ્રહો લઈ આવેલા. ૨૪થી ગજ સુધીનાં બધાં કામ પાછા પોતાના માથે રાખે. સંપાદનમાં આપી શક્યા ન હોય એટલો સમય પ્રૂફવાચનમાં આપે. બધું જાણે ને બધાં ક્ષેત્રોમાં રસ ધરાવે. પરસ્પર દુશ્મનો હોય એય ક્યારેક એમને ત્યાં ભેગા થઈ જાય, અને ઉમાશંકર ક્યારેક તો પોતાને ઘેર મહેમાનની નમ્રતા અને સંકોચ સાથે બેઠા હોય. રાજકારણ અને હૃદયકારણ બંનેમાં રસ. સલાહ આપી શકે એટલું બધું સમજે, દર્શક કરતાં થોડુંક જ ઓછું.

૧૯૭૪-૧૯૭૫ના નવનિર્માણ આંદોલન દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોને એમનો સાથ મળેલો. ઈન્દિરાજીએ સલાહસૂચન માટે મળવા બોલાવેલા. દરમિયાન ગુજરાતના આંદોલન વિશેની પોતાના પક્ષની માહિતી મુજબ કહેલું : 'કેટલાક અધ્યાપકો ચીમનભાઈ સાથે છે અને કેટલાક તમારી સાથે છે.' ઉમાશંકરે મક્કમતાથી કહેલું : 'ના, મારી સાથે કોઈ નથી. હું બધા અધ્યાપકો સાથે છું.'

સહરાની ભવ્યતા, પૃ. ૧૭

- રઘુવીર ચૌધરી

બે ગીત | મનોહર ત્રિવેદી

પગમાં દીઠી

પગ મૂક્યો ને પગમાં દીઠી વહેતી સરિતા રૂડી રે
ભટજીએ ત્યાં ઝોળીમાંથી કાઢી એક ટબૂડી રે
સ્નાન કરીને એક આચમની નીર નદીને ધર્યું
જોઈ હરખથી પથ્થર વચ્ચે તૃણ સ્હેજ ફરફર્યું
ભટજી ગાંઠે બાંધી રાખે એ જ અમૂલખ મૂડી રે
કેટકેટલો ભાર હતો જે ખભા પર ઇચ્છાનો
તરતી મૂકી ત્યાં તો પળમાં સ્પર્શ થયો પીંછાનો
અટક્યા જ્યાં જ્યાં પાય : ભોંયને કોણે વાળીઝૂડી રે ?
નભ નીરખતાં થાય કે અંદર બચી ન માયા એક્કે ?
એમ હોય તો આ યાત્રામાં હોઉં છું કોના ટેકે ?
તાંબુલ સાથે રહ્યાં હમેશાં સોપારી ને સૂડી રે
પગ મૂક્યો ને પગમાં દીઠી વહેતી સરિતા રૂડી રે.

ક્યાં રે ખોવાઈ ભરપૂરતા ?

ક્યાં રે ખોવાઈ ભરપૂરતા ?

હુંયે ના જાણું ને તુંયે ના જાણે કે કોણે કીધાં છે આમ ઝૂરતાં...

કાળને જો અવગણતાં આવડે તો
દુઃખનેયે મળવાના એના શણગાર
આછેરું સ્મિત હોઠે ફરકાવી જાણીએ
ને મનગમતો દઈએ આકાર

માળામાં વળતાં ત્યાં પંખીની પાંખોમાં દીઠાં છે કોણે કમૂરતાં?...

દિવસોની તંદ્રામાં, રાતોનાં સપનાંમાં
મનફાવે એમ જવું-આવવું
બંધ થતાં પોપચાંનું આછુંઆછું અંધારું
ડાળખીની કૂંપળમાં વાળવું

પાનખરનાં ઝાડવાંમાં ક્યાં તે આંગળાં રાતાચટ્ટાક રંગ પૂરતાં?...

પીડા આપે છે એ જ છાનાછાના આવીને
સુખડ ઘસીને દાહ ઠારશે
લોચનમાં આંસુને જોઈ જોઈ પોતાનાં
લોચનથી આંસુ પણ સારશે

ઝાકળને ઝીલતી આ મોગરાની પાંખડીમાં
ભાળી છે ક્યારે તે દૂરતા ? -

એક લોકકથા શાહીના ઘસરકાની | હરીશ મીનાશ્રુ

પંચાયતના ચોપડે

એ સપરિવાર વર્ગીકૃત હતો અમુક રેખાની નીચે,
જ્યારે બિલોરી કાય વડેય જડતી નહોતી તમુક રેખા
એના હાથમાં, ફૂટપાથિયા જ્યોતિષીને.
એ ગરીબ હતો, અર્થશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા મુજબ;
પણ ગુજરાતીનો એક હંગામી અધ્યાપક
એને દરિદ્ર ગણતો હતો, ભદ્ર ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા મુજબ.
જોકે એ નારાયણ નહોતો, ગાંધીજીની વ્યાખ્યા મુજબનો.
માત્ર એનું નામ હતું : નારણ. એની અભદ્ર છતાં
સાચી જોડણી હતી : નાચ્ચો.

પાંચ વરસે એ થોડા દડાહા પાંચમાં પુછાતો:
ધોની, કાર્તિક કે કોહલીની જેમ એનો ભાવ પડતો:
દસબાર દડાડા ભૂસાંભજિયાંનાં પડીકાં, એક શીશો દેશી,
ને ચાર જાંબલી નોટો,
ને હા, બધું પતી જાય ત્યારે, ઝૂંટવેલું ઝંડાનું કાપડ
(જેમાંથી સહેલાઈથી એકાદ અંડરવેર - ઝંડરવેર તો સિવડાવી જ શકાય).

પૂરા પાંચ વરસની મૂઠ મરાવવા માટે
કોક ભૂવા જાગરિયા પાસે જતો હોય એમ એ ઊભો થયો,
એનું ઊભું થવું આમ જોતાં તાંત્રિક હતું,
પણ છાપાવાળાઓની વ્યાખ્યા મુજબ લોકતાંત્રિક હતું.
એ બહાર નીકળ્યો, સજોડે, સાચવીને, ટટ્ટીમાં પગ ના લબદાય એમ.

ઝૂંપડપટ્ટીની બહાર, નવાઈની વાત,-
(ગાંધીજીની વ્યાખ્યા મુજબના) કોઈ ગરુડને બદલે
પાંખો ફફડાવતાં એની રાહ જોતાં હતાં
વાંકી અણિયાળી ચાંચોવાળાં બેચાર ગીધ.
એ જુગતે જોડાને હંકારી એ હાંકી ગયા એક ડબ્બા સુધી.

અંગૂઠા આંગળાં સમેત એના હાથ સાબૂત હતા.
અત્યાર સુધી એ શાહી પર અંગૂઠો ઘસતો હતો
આજે કોકે ઘસી નાખી શાહી એની આંગળી પર.
હું હિન્દી કવિ હોત તો મારે લખવું પડ્યું હોત:
આજ કિસી ને કાલિખ પોત દી ઉસકી ઉંગલી પે.
ને એ તિલસ્મી રીતે પુરાઈ ગયો ડબ્બામાં.

ઉત્તેજનાભરી આખી પ્રક્રિયા પતી ગઈ કેવળ બે મિનિટમાં.
જોકે પોલિટિકલ પંડિતો માટે એ નક્કી કરવું અઘરું હતું કે
આ સદે સ્ખલન હતું કે સ્તંભન પાંચ વર્ષનું.....

વિયોગ વૃત્તાંત | મહેન્દ્ર જોશી

(૧)

તું
કામધેનુનું પુચ્છ પકડીને તરી ગઈ,
હું
કરોળિયાની અનંત સંસારજાળના
આ કાંઠે.
તને પૂછી જ ના શક્યો કે
મને નાળથી છૂટો કર્યો ત્યારે
તને હર્ષ થયો'તો કે શોક?
મુક્તિ મળી'તી કે બંધન?
વિયોગવેળાએ કહી જ ના શક્યો
મને તારા ગર્ભમંદિરમાં પાછો લઈ જા.
મારે ક્યાં સુધી
ઊગતા સૂરજની પીડાઓ ભોગવવી?

(૨)

ક્યાં ગયા
પાટલી પરના ભણેશરી ભેરુઓ?
મને મુઠ્ઠી ભરીને ચખાડતા'તા
ચણ્ણીબોરનું સુખ.
ક્યાં ગઈ
પેલી પડોશી કન્યાઓ?
જેનાં ફોંકમાં મેં ચીતર્યા'તા
મોર પોપટ.
ક્યાં ગયા
પેલા ગદબ ભરેલાં ગાડાં?
મને અધવચ્ચે બેસાડીને
પહોંચાડતા'તા સાંજની આરતીમાં.
ક્યાં ગયા
પેલા અપૂજ શિવમંદિરોના
ઊભા રહી રહીને વીફરેલા પોઠિયાઓ?
ક્યાં ગઈ
પેલા ભમ્મરિયા કૂવા કાંઠેથી
ભૂસકા મારતી ચોસઠ જોગણીઓ?
ક્યાં ગયા
ખીજડેથી સલામ ઝીલતા

વાંસ લાંબા મામાસાહેબ ?
 આજે
 શોધ્યા કરું છું ટી.વી. ચેનલ્સમાં
 ખોવાયેલાં પાત્રોને
 મારી ભેંકાર એકલતામાં....
 હું પૂછું છું મારા જુવાન દીકરાને,
 રિમોટ લઈને એ કહે છે:
 ‘ઇટ્સ ગોન, પપ્પા
 યૂ આર સ્કિઝોફ્રેનિક’
 હું માથે ચાદર ઓઢીને
 ‘મંમરી’ની એક પછી એક
 ચેનલમાં ભટક્યા કરું છું
 ચણીબોરના સુખ માટે!!!

(૩)

અહીં લીલો સૂરજ ઊગતો નથી,
 પીળો ચંદ્ર આથમતો નથી,
 કર્કગ્રસ્ત છે સમયના તૃણાંકુરો
 મકરગ્રસ્ત ગજેન્દ્રનો મોક્ષ
 લંબાતો જાય છે પંચાંગના પાને
 વૃશ્ચિકના અંકોડે ભેરવાઈ ગયું છે.
 આર્દ્રાનું રસનિર્ઝર વસ્ત્ર
 શુક ગબડી પડ્યો છે દોષ સ્થાને
 અત્ર તત્ર આકાશી અરાજકતા ચાલે છે.
 તેં
 ઉછેરેલ પારિજાત અને બોરસલ્લીએ
 પડતું મેલ્યું છે તારી પાછળ.
 તને હવા જેમ ઘૂમરાતી ન જોઈને
 ફળિયાનો હીંચકો સ્તબ્ધ થઈ ગયો છે.
 તારા સ્પર્શથી વંચિત તુલસીપત્રો મ્હાન છે.
 એ બિલાડીનાં બચ્ચાં
 ઉંબર સૂંઘીને ઊંઘી જાય છે
 સુક્કા ક્યારામાં.
 ખાલી ઠીબમાં ચકલીઓ ચાંચ બોળતી નથી
 ઘરની ભીંતો પર કરોળિયાનાં જાળાં જેમ સ્મૃતિઓ ગૂંચવાતી
 જાય છે.
 જીવતરના જતન જેવું કબાટનું ખાનું ખોલતા નીકળી પડે છે
 લાલ લીલી બંગડીઓ,

ચાંદલાનાં સ્ટીકર્સ,
 નાકની નથ, મંગલસૂત્ર, રક્ષાકવચ ...
 મિસકોલથી ઊભરાતો મૂંગો મોબાઇલ
 વીંછીનો દાબડો ખોલી નાખ્યો હોય એમ દંશ દે છે.
 પત્રોના એ અક્ષરો રૂંવે રૂંવે
 સ્વપ્નમાં પણ આવીને કહે :
 આ આકાશી અરાજકતા પાર કરીને
 તને મળવા
 મારે કેટલા જન્મો કાપવા પડશે?

બે ગઝલો | ભરત વિંઝુડા

રડો

સવારે, બપોરે ને રાતે રડો,
 વહેલા ઊઠી તો પ્રભાતે રડો.
 રડે કોઈ એવું ન ઈચ્છો તમે,
 બધી બાબતો માટે જાતે રડો.
 કોઈ એકબીજાને માટે નહીં,
 સહુ પોતપોતાને નાતે રડો.
 દુઃખોના સમંદરની વચ્ચે જ છો.
 નજીક હોય એની સખાતે રડો.
 ભુલાઈ જનારું સ્મરો નહીં કશું,
 બની જે રહ્યું છે એ વાતે રડો.

એવું છે

સત્ય બોલાઈ જાય એવું છે,
 જળ ડહોળાઈ જાય એવું છે.
 કંઈક વાતો તને કહી જ નથી,
 મન વલોવાઈ જાય એવું છે.
 સાચવી રાખ્યું એથી આંચળમાં,
 દૂધ ઢોળાઈ જાય એવું છે.
 મારી પાસે છે સોય ને દોરો,
 મોતી પ્રોવાઈ જાય એવું છે.
 એકબીજાને ભેટવું છે પણ,
 જાત બદલાઈ જાય એવું છે.

ગઝલ | ભાવેશ ભટ્ટ

વાતાવરણ હતું જે એવું ફરી થવાથી
ગભરાય કોઈ બાળક મહેમાનના જવાથી
સંતોષ એકસરખો આપે છે એ જ વ્યક્તિ
ક્યારેક ભેટવાથી ક્યારેક છૂટવાથી
આ એક ડરના લીધે આગળ નથી વધાતું
ગમશે ઘણું બીજું તમને ગમાડવાથી
સૈનિક બચી ગયેલા શોધીને મારવાનો
ના થાય ખુશ જે રાજા સામ્રાજ્ય જીતવાથી
આંખોમાં ઘર કરે છે આનંદ ભૂલવાનો
ભુલાઈ જાય છે જો આઘાત ભૂલવાથી
આબોહવા બની છે ત્યાં તાજમહેલ જેવી
વરસોથી ડાયરીમાં એક ફૂલ રાખવાથી
લીધા કરે જનમ સૌ બસ આટલું સમજવા
દુનિયા નથી પલળતી આંખો પલાળવાથી

સાચવું ક્યાંથી? | ભાવિન ગોપાણી

જરા અમથી ઉદાસીને સદંતર સાચવું ક્યાંથી?
તેં આપેલી પ્રસાદીને સદંતર સાચવું ક્યાંથી?
નથી હું એટલો સક્ષમ, દિવસને ઊગતા રોકું.
ખીલેલી રાતરાણીને સદંતર સાચવું ક્યાંથી?
અસરમાં ક્યાં સુધી રહેશે? મળેલું એક મોહક સ્મિત
બરફ પરની નિશાનીને સદંતર સાચવું ક્યાંથી?
ધરેલી સ્થિરતા ક્યારેક કંટાળાજનક લાગે
લગાવેલી પલાંઠીને સદંતર સાચવું ક્યાંથી?
તમાયાની કે તડકાની અસર લાંબી નથી રહેતી
આ ચ્હેરા પરની લાલીને સદંતર સાચવું ક્યાંથી?

કૂટું - નાયું વધારે તો ઉંમરનો થાક લાગે છે
હવે મારા મદારીને સદંતર સાચવું ક્યાંથી?

છે આદર તો પ્રગટ થઈને જ રહેશે ક્યાંક ને ક્યારેક,
દબાવેલી સલામીને સતત તો સાચવું ક્યાંથી?

છું એવું વ્હાણ જેની દુશ્મની દરિયાની સાથે છે,
હલેસાંને-ખલાસીને સદંતર સાચવું ક્યાંથી?

મને બે આંખના ઉપયોગની પરવાનગી આપો
હથેળીમાં હું પાણીને સદંતર સાચવું ક્યાંથી?

ફરી ગામડે | રાજેશ પંડ્યા

(ટોકિયો છોડી ગામડે જનારા જપાનીઝ વિશે સમાચાર વાંચી)

૧.

પંખી ઊડવા માગે છે
વિશાળ ગગનમાં.

માછલી તરવા માગે છે
નિર્મળ સરોવરમાં.

હરણસસલાં દોડવા માગે છે
સીમજંગલમાં.

હું પણ જવા માગું છું
વતન ઘરમાં.

ત્યાં

છે નાનકડું ખોરડું

એક ખેતર

ધૂળિયો રસ્તો

અને નીરવ શાંતિ

ફળિયામાં ખાટલો ઢાળી

દિવસભર જોયા કરીશ

ખૂણાનો લીમડો

જેની ડાળો આખા ઘર પર

ચામર ઢોળે છે હજીય

પવનની લહેરખીમાં

બજી ઊઠે છે પાંદડાંની ખંજરી

અને રૂપાની ઘૂઘરી જેમ
રણઝણી રહે છે મંજરી.
સાંજ પડે
એનો મઘમઘાટ
ફેલાઈ જાય
તારાનું અજવાળું થઈ
પથરાઈ જાય પડથારે
થાંભલીને ટેકે ઘડીભર
રોકાઈ જાય
ચન્દ્ર

ત્યારે
સોયમાં દોરો પરોવી શકાય
એવી ચાંદની ઓઢીને પડચો રહીશ
હું
રાતભર
આંખો બંધ કરી
દુનિયાની બધી જંજાળથી મુક્ત
મારું ગામ
બોલાવે છે મને.

□

૨.

શિયાળાની સવારે
ધુમ્મસની આરપાર ક્ષિતિજે
ધીમું ધીમું સંભળાય છે ગીત,
ઝાંખું ઝાંખું દેખાય છે ગામ,
આછાં આછાં ભળાય છે ખોરડાં.
હવામાં ફરફરતી નાળિયેરીનાં સાવલાં
અને હળવે હાથે ઉતારેલાં દેશી નળિયાં છજ્યાં છાપરાં
કળાય છે દૂરથી.

પછી કળાય છાપરાં સોંસરવો
ઊંચે ચડતો ધુમાડો.
ધુમાડાની હવા મને કહે :
હજી સળગે છે ચૂલો
ભૂખ્યો હો તો આવી જા પાછો
ભાગે પડતું વહેંચી લેશું ટુકડો
ટુકડો દુઃખની જેમ.

હજીય મોડું નથી થયું

દિવસ ઢળતાં વાર કેટલી : આવી જા

હું અવાજને ટેકે આગળ વધું છું
શહેરના ઝોંકાર અજવાળે
મને કોઈ રસ્તો કળાતો નથી.

□

૩.

આ રસ્તો
મારા ગામ તરફ જાય છે.
જોકે હું એના પર ચાલતો નથી અત્યારે
હું બેઠો છું અહીં
અને બેઠો બેઠો પહોંચી ગયો છું ગામને પાદર.
વડલાની ડાળે હીંચકા ખાતો પવન પડી ગયો છે,
શીતળાઈની ધજા ફરફરતી નથી જરાય
મસાણામાં અડધી બાળેલી ચિતા ધૂંધવાય છે,
ને પડખે વહેતી નદીનાં ઊકળતાં પાણીમાં પરપોટા થાય છે
શંકરની દેરીનો પોઠિયો ગળતી ભણી ઉઘાડે મોં ઊંચું જુએ
તો કૂવાનાં જળ ગરેડીથી તળિયા લગ ઘૂમચકરડી ફરતાં
દેખાય.

સામેની નિશાળના ખાલીખમ મેદાનમાં
કોઈ છોકરો એક પગે ઠેકે છે
એનો લંગડી દા ઊતર્યો નથી હજીય
પછી
ક્યાંથી એ દોડીને પહોંચી શકે વતનને ગામ!
ભલને એને લઈ જતો આ રસ્તો
આંખ સામે જ પથરાઈને પડ્યો હોય અફાટ
જેના પર આખી રાત
સપનામાં ચાલ્યા કરવાનાં પગલાં પડ્યાં હોય ખીચોખીચ.

□

૪.

કોઈ સાંજે
સુસવાટા મારતો પવન
ઝાડથી પાંદડું વછોડી દૂર દૂર ઉડાડી લઈ જાય
એમ વરસો પહેલાં આ શહેરમાં હું જઈ પડ્યો
કોઈ સવારે.

એ જરૂર વડનું પાન હોવું જોઈએ
એમ માની નાગજી પટેલ એને હાથમાં લઈ

શિલ્પની ડાળીએ એવું અજબ ટીંગાડી દે
કે વહેતી હવામાં એ જોનારની આંખે
લીલુંછમ ફરફરે સવારથી તે સાંજ.

હવે વડોદરાને સીમાડે આ આખો વડ રોપ્યો છે ઘેઘૂર.

રોજ સવારે

એની ફરતે વળાંકાં લઈ વાહનો દોડ્યે જાય છે સડસડાટ
ત્યારે એ કલરવમાં ઘેરાયેલા ઝાડ જેવો લાગે છે.

બપોરે વેળાએ

આખા સૂરજનો તાપ એને એકલાને માથે પડે
ત્યારે સામે ઊભા રહી ક્યાંક જવાની રાહ જોતા
રડ્યાખડ્યા વટેમારગુ પોતાના પંડ્યથી
ચપટીક છાંયો કાઢી તેને ધરે છે.

સાંજ પડ્યે

કોઈ પંખી એની સૌથી ઊંચી ટગલીડાળે બેસી
આવતાંજતાં સૌ કોઈને પોતપોતાના વતનની દિશા ચીંધ્યા કરે છે.

ક્યારેક અધમધરાતે

આ પંખી આખેઆખો વડ ચાંચમાં ઊંચકી
ઊડી જાય છે મારે ગામ
ને ગામ આખું મારા સપનામાં માળો બાંધે છે
સવારોસવાર.

આપણે સૌ....

આપણે સૌ સમકાલીનો...

એકમેકની પ્રશંસા વિના કેમ જીવવું તે
જરી શીખી લેવું ઘટે.

આપણે સહકાર્યકરો...

એકબીજાની ઉપેક્ષા સહીને જીવવાની કળા
હસ્તગત કરી લેવી ઘટે.

આપણે ઉમેદવારો અમરતાના...

એક જ્યાં, ત્યાં બીજો નહીં,
—એવી તીવ્ર જુગુપ્સા જીવવાની
તાકાત કેળવી લેવી ઘટે.

સમગ્ર કવિતા, પૃ. ૭૪૨

— ઉમાશંકર જોશી

રોબર્ટો હુઆર્ટોઝ

અનુ. રમણીક સોમેશ્વર

તમારે ખોદી કાઢવાં પડશે મૂળિયાં

તમારે ખોદી કાઢવાં પડશે મૂળિયાં
અને શોધવું પડશે ભીતરનું સત્
ખોદવું પડશે તમારે પ્રત્યેક પગલું
અને પછી મેળવવું પડશે એનું પગેરું
તમારે ખોદવો પડશે પ્રત્યેક શબ્દ
અને પ્રત્યેક શબ્દમાંથી નીપજતો ખાલીપો
તમારે ખોદી કાઢવું પડશે દરેક સપનું
જાણે એ હોય કોઈ અજ્ઞાત ભૂખંડ
તમારે ખોદવું પડશે વિશ્વ
જ્યાં સુધી એ નર્યું ઉત્ખનન ન બની જાય.

તમારે શોધવા પડશે સ્રોતો
જે ભરાઈ ચૂક્યા હોય વરસોથી
કદાચ પ્રારંભથી જ.

તમારે માંડણી કરવી પડશે એક નવા પુરાતત્ત્વની
સ્રોતોનું પુરાતત્ત્વ
સંપૂર્ણ પુરાતત્ત્વ.

(મારિઓલિન સબાર્ટો બેલાકાર્ટુ-ના
અંગ્રેજી અનુવાદ પરથી)

અસાંજી આમરી

ધ્રુવ ભટ્ટ

(હાલ લખાઈ રહેલી 'તિલોર' કથાના એક પાત્રની વાર્તા)

‘તું અઠ આના ગિને ક? રોજ ક બયે ત્રયે ડીં થુડા થુડા ડઈ વિગા ત તું રખે?’ મેરામણ નીચું જોઈને બોલતો હતો. હું તેને જોઈ રહ્યો. મને ઘણી વાર એવું લાગેલું કે તે કંઈક પૂછવા માટે બેન્કમાં આવે છે પણ પછી બીજી-ત્રીજી વાત કરીને જતો રહે છે. પણ તે બાકીની બધી વાતોમાં એટલો બોલકણો લાગતો કે મને મારો વહેમ નકામો લાગતો.

જોકે ખરેખર તેમ છે તેવી ખાતરી મને થઈ હોત તો હું જ તેને સામેથી કહેત કે, ‘જે કહેવું, કહે, પૂછવું હોય તે બોલી દે.’

અરેરે! ખરી થઈ. આટલી નાની વાત પૂછવા માટે મેરામણે આટલો સમય લીધો?

હું બેન્કર છું, કોઈ મને આઠ આના આપે કે રૂપિયો, થોડે થોડે આપે કે એક સાથે. મારે તેના પૈસા લેવા પડે. સાચવવા પડે અને તે માગે ત્યારે તેને વ્યાજ સાથે પરત આપવા પણ પડે. તે જ્ઞાન તેને કેવી રીતે કરાવવું તે હું સમજી ન શક્યો.

હું આ સંકોચશીલ યુવાનને જોઈ રહ્યો. મને તે દિવસ યાદ આવ્યો જ્યારે તે પહેલી વાર બેન્કમાં આવ્યો હતો. એક-બે વાર દરવાજેથી ડોકું કરીને તેણે બેન્કમાં જોઈ લીધું પછી એકદમ અંદર ધસી આવતો હોય તેમ આવીને સીધો જ મારા ટેબલ સામે આવીને ઊભો. તેના હાથમાં છાપાનું પડીકું હતું તે મારા ટેબલ પર મૂકીને તેણે કહેલું, ‘મેજરસાહેબ, ગનો; ખ્યો.’

‘મેજર લશ્કરમાં હોય. વેપારી સંસ્થાઓમાં મેનેજર હોય’ મેં તેને કહ્યું અને પૂછ્યું, ‘આમાં શું છે?’

મેરામણ ઉત્સાહથી બોલ્યો, ‘આમરીજા ધધડ. અસાંજી આમરી જા.’

આ છોકરો, બેન્કમાં, પોતાની આંબલી પરથી ઉતારેલા લીલા કાતરા મને આપવા આવ્યો હતો! મેં સાશંક તેની આંખોમાં જોયા કર્યું.

મેરામણે નજર ફેરવી લીધી અને કેશિયર તથા પ્યૂન સામે જોઈને કહે, ‘મીઠો ને મરચી પણ ખાણી આવ્યો અંયા. ખ્યો, ખ્યો, મળે ખ્યો. મોલક સજેજી ખાણી આવ્યો અંયા.’

મેરામણ મીઠું-મરચું પણ સાથે લાવેલો. સ્ટાફના બધાને એટલે કે ત્રણ સભ્યોને થઈ રહે એટલા કાતરા અને મીઠું-મરચું.

હું પડીકા સામે જોઈ રહ્યો. બેન્ક મેનેજર તરીકે, વળી બેન્કમાં બેસીને, મારાથી આવું લેવાય, ખવાય કે નહીં તે વિચારું તે પહેલાં કેશિયરની કેબિનમાંથી ઊભો થઈને દીપક મારી સામે આવીને બેસી ગયો. કાગળિયાં ગોઠવતો પ્યૂન મણજી પણ આવ્યો અને કહે, ‘ખાવ સાહેબ, ખવાય. આ તો મસ્ત લાગે. મેરામણ સાચું કહે છે. એની આંબલીના જ છે.’

અમે ભેગાં થયાં અને પડીકું ખોલીને તેમાંથી આંબલીના કાતરા અને બીજી પડીકી ખોલીને મીઠું-મરચું કાઢીને ખાધાં. મેરામણ પણ જોડાયો. એકાદ ગ્રાહક પ્રવેશ્યો, તેણે પણ કાતરાની મોજ લીધી. તેણે તો મેરામણને પૂછ્યું પણ ખરું કે તે કાતરા ક્યાંથી પાડી લાવ્યો છે?

મેરામણે કહ્યું, ‘ગામ ગયો હતો. વળતાં અમારી આંબલીને જોવા ગયો તો કાતરા લૂમેલૂમ લટકે.’ વધારામાં કહે, ‘આખી ફાંટ ભરીને લેતો આવ્યો. નિશાળમાં છોકરાંવને આપ્યા. પછીય વધ્યા તે થયું હાલો બેન્કમાં, સાહેબોને ખવરાવીએ.’

કાતરા ખવાઈ ગયા પછી મેં મેરામણને કહ્યું, ‘સરસ હતા તાજા, કૂણા કાતરા. પણ વારે વારે આવું કશું બેન્કમાં લાવતો નહીં. ચાલુ કામે અમારાથી આમતેમ, આવું બધું ન કરાય.’

મેરામણ જરા ઝાંખો પડ્યો. પણ તરત રંગમાં આવીને તેની બોલીના ગ્રામ્ય લહેકાથી બોલ્યો જે મને મારી બોલીના એવા જ લહેકામાં સમજવાની મજા પડી. તે બોલ્યો, ‘આવુંતેવું નથી સાહેબ, અમારી આંબલીના કાતરા છે. રોજ તો લાવતો નથી. ગામ જાઉં ત્યારે લેતો આવું છું. આ હાથે ઉગાડેલી આંબલી છે સાહેબ, લોકોને ખવરાવ્યા વગર રે’વાવાનું કેમ કરીને?’

તે પછી પણ મેરામણ ગયો નહીં. તેણે થોડી વાર મારી સામે જોયા કર્યું. મેં પૂછ્યું, ‘કંઈ કામ છે?’

‘ના.’ બોલીને મેરામણ કેશિયરની કેબિન તરફ ગયો. કાચ પાછળ દીપક કેશ ગણતો હતો તે જોયા કર્યું અને થોડી વારે બહાર જતો રહ્યો.

‘જબરો છે.’ હું સાવ અમસ્તું જ બોલ્યો.

‘હા સાહેબ, ભારે જબરો.’ મણજી બોલ્યો, ‘બાર વરસનો હતો ત્યારથી બાપા સાથે પાળા તોડવા જતો.’

‘પાળા તોડવા?’ મને સમજાયું નહીં.

મણજી કામ કરતો કરતો કહ્યે ગયો, ‘આમ ભાલમાં ને ચરોતર તરફ ખેડૂતો ચોમાસામાં ડાંગરની ક્યારીઓ બનાવે. કાંડાબૂડ પાણી ભરેલાં રહે એવી ક્યારી. અંદર પાણી ભરેલાં રહે તો જ ડાંગર પાકે. જિવાળીએ ક્યારીઓ જરાતરા સુકાય. હોળી આસપાસ ડાંગર વઢઈ જાય ત્યાં સુધીમાં ક્યારી કોરી પડી ગઈ હોય અને પાળા પાણી પી, પીને લોઢા જેવા થઈ ગયા હોય. ઉનાળે ફરી ખેતરો તૈયાર કરવાનાં

થાય ત્યારે જૂના પાળા તોડે તો જમીન ખેડી શકે. એટલે કચ્છથી માણસોને કામે બોલાવે. કચ્છી માડુ સિવાય કોઈની તાકાત નથી કે પાળો તોડી શકે.’

‘અહં’ મેં હોંકારો કર્યો.

મણજી કહે, ‘આંતરડાં ગળે આવી જાય સાહેબ. જેવુંતેવું કામ નથી. આ તો મને નોકરી મળી એટલે બાકી મેં કરેલું છે અને હજીયે કરતો હોત.’

‘તે મેરામણ હવે પાળાના કામે નથી જતો તો શું કરે છે?’

‘અહીંતહીં છૂટક કામ કરે. ચણતરમાં કડિયા સાથે મજૂર તરીકે જાય. વળી, કોઈ વાર વાડિયું સાચવે. હવે મા એકલી થઈ ગઈ. અને બે-પાંચ વરસે પોતાનાં અને પોતાની બહેનનાં લગ્ન કરવાનાં એટલે વતનથી આઘે નથી જતો.’

‘અને આ અસાંજી આમરી કહેતો હતો તે પાછું શું છે?’ મેં ગમ્મતમાં પૂછ્યું.

મણજી બોલ્યો, ‘અરે સાહેબ, એ આંબલીનો તો મોટો ઇતિહાસ છે. એની વાત તો મેરામણના મોઢે જ સાંભળવાની મજા પડે. એક સાંજે બોલાવજો. કાં તો હું લેતો આવીશ. અને આખી વાત સાંભળવાની મોજ આવશે.’

‘અચ્છા?’ મેં કહ્યું. ‘તો તો બોલાવીએ કોઈ વાર. તમે જ લેતા આવજો. સાંજે રોટલા ખાશું અને વાતો કરશું. કંઈ કવિત-દૂહા ગાતો હોય તો એ પણ સાંભળીશું.’

‘દૂહા, કવિત તો સાહેબ તમારી બાજુ વધારે. અહીં અમારે તો વાણી, ભજન, વધારે. મેકરણ દાદા અને બીજાં સંતોની વાણી સાંભળવા મળે. પણ મેરામણને એવુંયે નહીં આવડતું હોય. વાતોના તડાકા અને ઊંધું ઘાલીને કામ – આ બે જ એને આવડે.’ મણજીએ લાંબો પરિચય આપ્યો.

એ પછી પણ એક-બે વાર તે આવ્યો. દર વખતે કંઈનું કંઈ ખાવાનું લાવતો. ખાસ તો ગામ ગયો હોય ત્યારે કાતરા અવશ્ય લાવતો. થોડી વાર, કોઈ વાત કરવી હોય તેમ ઊભો રહેતો અને અચાનક જતો રહેતો.

દિવાળી પછી મેરામણ થોડા સમય સુધી દેખાયો નહીં. એક વખત હું કોઈ ગ્રાહકની મુલાકાત માટે ગયો હોઈશ ત્યારે તે આવેલો તેવું મણજીએ કહેલું.

‘તું કહેતો હતો ને કે એને ઘરે બોલાવી લાવીશ, તો હવે એક વાર ગોઠવીએ.’ મેં મણજીને કહ્યું.

મણજીએ જવાબ આપ્યો, ‘હમણાં તો એ સતત કામ ગોતતો રહે છે.’ કહીને ઉમેરેલું, ‘એનેય હવે પૈસાની જરૂર પડવાની, તે ભેગા કરતો હશે.’

બસ, આ સિવાય મેરામણ વિશે કોઈ વાત નહોતી થઈ.

એક રવિવારે સાંજે હું વગડે જઈને મારા પ્રિય પથ્થર, (જેનું નામ મેં ટાલિયો પાડેલું.) પર જઈને બેઠો. અહીં આવ્યો તે દિવસે સાંજે આ પથ્થર પાસે ભેગા થઈ ગયેલા તિલોરને અને તેની સાથે થયેલી વાતોને યાદ કરતો બેઠો હતો. કોણ જાણે કેમ તિલોરે જતાં જતાં જે કહેલું તે હું ભૂલી શકતો નથી, ‘મારું નામ મને ખબર

નથી.’ તિલોરે કહેલું. પછીની વાત તો કેટલી ઊંડી ચિતામાંથી, પ્રગટી હશે! ‘તમે એકલા જ રહી જવાના હો ત્યારે આવું બધું તો થતું હશે ખરું ને?’

આટલું કહીને તિલોર ઘાસમાં ચાલતી થઈ ગઈ હતી. હવે દર રવિવારે હું અહીં આવું અને તિલોર આવશે તેવી આશા લઈને કોઈ વાર ચાંદની ખીલતાં સુધી તો કોઈ વાર અંધારઘેર્યા આકાશમાં ઝળકતી આકાશગંગા દેખાય ત્યાં સુધી બેસું છું, એ રીતે બેઠો હતો અને મેં દૂર કેડી પર ચાલ્યા આવતા મેરામણને જોયો. તે મારા તરફ જ આવતો હતો.

એ પાસે આવ્યો. કેડી પર ઊભીને થોડી વાતો કરીને આગળ જવા ગયો ત્યાં મેં પૂછી નાખ્યું, ‘મેરામણ, મણજી કહેતો હતો કે તારી આંબલીની વાત સાંભળવા જેવી છે.’

મેરામણ હસી પડ્યો. તે પણ ટલિયા પથ્થર માથે ચડ્યો અને મારી સામે ગોઠવાયો. કહે, ‘અમારી વાતોમાં સાંભળવા જેવું સું હોય?, બસ નાનપણે આંબલી વાવી’તી તે હવે સત્તર અઢાર વરસની થઈ ગઈ છે.’

‘હા, એ જે હોય તે પણ વાત તો કર.’ મેં કહ્યું.

‘અમે તો નાનાં. બોલોને બીજા તીજામાં ભણતાં. પાંચમા સુધીની નિસાળ, પણ આખી નિસાળને એક જ બેન ભણાવે.’ મેરામણે વાત માંડી.

‘બેનનું નામ જ વિદ્યાબેન પણ સાહેબ, અમારા માટે એમણે કેવી મહેનત કરી હશે તે હવે ખબર પડે છે તો માથું નમી જાય છે એવાં બેન. આમ તો આખી નિસાળમાં મળીને અમે ત્રીસ-પાંતરીસ છોકરા હશું. ગામની કોઈ છોકરી ભણવા જ ન જાતી.’

કહીને મેરામણે કમ્મરે બાંધેલી જાડા કાપડની મશક છોડીને મને પૂછ્યું, ‘પાણી પીવું છ?’

‘ના’ મેં કહ્યું.

મેરામણે પાણી પીધું અને વાત આગળ ચલાવી, ‘હું, રિતો, યોગલો, રાજુ ને જતિયો અટલા તીજામાં ભણતાં. એક વાર કાં’ક વનસ્પતિનો પાઠ હાલ્યો તે વિદ્યાબેને અમને મગ દીધા, ચણા દીધા, વાલના દાણા આપ્યા ‘ને કેય કે આને વાવીને ઉગાડો અને તે કેવી રીતે મોટા થાય છે જોતા રહીને એની નોંધું નોટમાં લખો.’

દૂર ઘાસિયાં મેદાનોની પાર, આસપાસના કોઈ ગામમાં વીતેલા બાળપણને ફરી જોતો હોય તેમ દૂર સુધી નજર નાખીને મેરામણે આગળ કહ્યું, ‘ખેતરમાં મજૂરીએ જાતાં મા-બાપ હારે, બાપને ખભે બેસીને કે માની કેડે લટકીને અમે જાતા ત્યારથી કેટકેટલું ઊગતું જોયું હશે. ચોમાસે વરસાદ પડે કે ચારેકોર ફૂટી નીકળેલા જંગલી છોડ-વેલાં જોયાં હશે. નવું કાંઈ નહોતું, પણ સાહેબ વિદ્યાબેને દીધેલાં, અમારા હાથે જમીનમાં રોપેલાં કઠોળે કોંટા કાઢ્યા ત્યારે જે મોજ પડેલી એની તો વાત નો થાય. સાહેબ, સાચું કહું છું, હજી એવી મોજ બીજી વાર ક્યારેય પડી નથી.’

મેરામણની વાતમાં હજી સુધી આંબલીની વાત નહોતી આવતી. હું તેને ટેકું કે નહીં તે વિચારતો હતો ત્યાં તે બોલ્યો, ‘એક વાર દિવાળી વેકેશનમાં વતનમાં જતાં પહેલાં વિદ્યાબેને નિશાળે ભેળ બનાવેલી. મમરા શહેરથી મગાવેલા અને સેવ બેને પોતે, બે દિવસ મહેનત કરીને ઘેર પાડેલી.’

‘ભેળ ખાવાના દિવસે છોકરાઓને ચટણીયું બનાવા બેસાડેલા. લસણની, લીલા મરચાની એવી, હાથ બળે એવી ચટણીયું મોટા છોકરાને સોંપી. આંબલી ગોળનું પાણી અમે પાંચ ભાઈબંધોએ બનાવ્યું. આંબલી ઓગળી ગઈ ને કચૂકાનો ઢગલો ભેગો થ્યો.’

થોડું અટકીને મેરામણ આગળ બોલ્યો, ‘અમે તો કચૂકે નો રમતા હોઈ. પણ અમારી બેનું રમે. એ બધીને દેવા કચૂકા ખિસ્સામાં ભર્યા, એટલામાં રિત્યાએ કહ્યું, ‘હાલે બે-તાણ વાવ્યા છ?’

‘અમે નિશાળના વંડા પાછળ કચૂકા વાવ્યા. થોડાક દિવસ તો કંઈ ઊગતું ન લાગ્યું પણ એક દિવસ ઓચિંતા કચૂકાનાં બે ફાડિયાં હોય તેવો કોંટો બહાર દેખાણો. અમે રોજ પાણી પાતા. કાંટાનું વાડોલિયું કરતા. મહિના દિવસમાં તો આંબલીનો છોડ તૈયાર થઈ ગ્યો.’

કહીને મેરામણ હસી પડતાં કહે, ‘એવામાં જદુ ગોરનો છોકરો રમલો અમને પૂછી બેઠો, ‘રોજ રોજ વંડી પાછળ જઈને સું કરો છ?’

‘આંબલી વાવી છ.’ મનિયે છાતી ફુલાવીને જવાબ આપ્યો. મેરામણ તે સમયને નજરે જોતો હોય તેમ વાત કરતો જતો હતો.

‘ગાંડિયા છો બધા.’ રમલે અમને બિવરાવતાં કીધું, આંબલીમાં ભૂત રેય. ઈ કોઈ દી વવાય નહીં. કોઈને ફળિયે કે ખેતરમાં આંબલી ક્યારેય ભાળી?’

કહીને મેરામણ ફરી હસી પડ્યો. ‘અરેરે, ભૂતની વાતે તો બધાય બીધેલા. મનકો કેય કે ‘આ રિતિયાએ વાવ્યાનું સુઝાડેલું. વાંક બધો રિતિયાનો જ છે.’

મેરામણને આખો પ્રસંગ યાદ હતો, કહે, ‘મેં કીધું, ‘વાંક બધાનો, એમ ભાયબંધને એકલો ન પાડી નખાય. બધાયે વાવી છ. પાણીયે બધાય નામતા’તા. એવું હોય તો હાલો આંબલી ખેંચી નાખીયે. હજી નાની જ છે. કાંય મોટું ઝાડ તો નથ થઈ ગઈ.’

રાજુ અને જતિયો આંબલી ખેંચી કાઢવા સંમત નહોતા થયા તે વાત કરતાં મેરામણ ફરી ફરીને હસી પડ્યો, કહે, ‘ઈ બેય મારા વાલા વધારે ચતુર નીકળ્યા, કેય, ‘હવે ભૂતનું ઘર તોડી નાખવાનું? તોડીયે તો ઈ આપણને છોડવાનું છ? અમે તો હવે આંબલીને અડવાના જ નથી.’

પાંચેય મિત્રોએ રાત આખી ચિંતામાં ગાળેલી. ભૂત કોને અને ક્યારે વળગશે તેનું કંઈ નક્કી નહોતું. કદાચ પાંચેયને વળગે તો? બધાએ પોતપોતાની માને પણ પૂછેલું કે પોતે આંબલી વાવી છે તે હવે તેનું ભૂત શું કરશે?

દરેકને તેની માએ શું જવાબ દીધા તે મેરામણને યાદ નથી. રિત્યાની માએ ભૂવા પાસે દાણા જોવરાવેલા કે એવું કશુંક તેના સ્મરણમાં ખરું. પણ ડર સિવાયનું કશું વિગતે યાદ નહોતું.

‘મેં વિદ્યાબેનને ભૂતનું પૂછ્યું તે બેને મને કીધેલું,’ મેરામણ યાદ કરીને બોલ્યો, ‘જો, ભૂત-ભૂત કાંઈ હોય નહીં. ખોટા બીવો મા’

‘બેન, હોય.’ બિચારા મેરામણે જિંદગીમાં પહેલી વખત બેનની વાતનો વિરોધ કર્યો હશે.

‘મેં કીધું કે હોય તો બેન મને કેય કે, ‘ભલે હોય બસ? પણ મને એ કહે કે કોઈ આપણને રહેવા માટે સરસ ઘર આપે તો આપણે તેને હેરાન કરીએ?’

‘ના. નો કરીયે. ઉપરથી એનાં કામ કરી દંઈ’. નાનકડો મેરામણ આટલું સમજેલો.

‘બસ તો પછી.’ વિદ્યાબેને સ્મિત કરતાં કહેલું, ‘તમે ભૂતને રહેવા ઘર કરી આપ્યું પછી એ તમને શા કાજે પજવે?’

તે પછી આખી નિશાળના છોકરાઓ બીક બતાવતા તોયે મેરામણ નિશાળ પાછળ આંબલી બરાબર વધે તેનું ધ્યાન રાખતો. બળતા ઉનાળુ વેકેશનમાં પણ તેણે આંબલીને જીવતી રાખી અને ચોમાસું દેખાડી દીધું. પછી તો આંબલી પોતાના બળે જ જીવી ગયેલી.

‘અમને કોઈને ભૂત તો નો વળગ્યું. નો કોઈ દિ’ દેખાણું, પણ અમે પાંચેય આજેય ભૂત જેવા રખડીયે છ.’ મેરામણ ધીરે ધીરે બોલ્યો, ‘એક જતિયાને ભુજમાં કાં’ક ડ્રાઇવરની નોકરી થઈ છે. પણ બાકીના ચાર હજી એમનેમ છૈં. સાત-આઠ વરસના હતા આજે બાવી-તેવી થાવા આવ્યા. હજી કાયમી કામ-ધંધાનો મેળ પડતો નથી.’

મને વિચાર આવ્યો કે મેરામણને બેન્કમાંથી લોન અપાવીને કોઈ ધંધો કરાવી શકાય તો તેમ કરું. પણ તે કરતાં પહેલાં મારે મણજી પાસેથી મેરામણ વિશે પૂરી માહિતી મેળવવી પડે. બેન્કો માત્ર લાગણી ઉપર તો ચાલતી નથી.

હું લોનનું કંઈ બોલ્યો નહીં. માત્ર એટલું કહ્યું, ‘પડશે, મેળ પડશે.’

તે પછી અમે બન્ને મૌન રહ્યા. થોડી વારે જવા માટે ઊભો થયેલો મેરામણ ફરી બેસી ગયો અને નીચું જોઈને બોલ્યો, ‘તું અઠ આના ગિને ક? રોજ ક બયે ત્રયે ડીં થુડા થુડા ડઈ વિગા ત તું રખે?’

‘બોલ, બેન્કમાં તું આ વાત પૂછવા જ આવતો હતો ને?’ મેં પૂછ્યું તો મેરામણે હકારમાં માથું નમાવ્યું. હું તેને વઢું કે બીજું કંઈ કહું તે પહેલાં મેરામણે આગળ કહ્યું, ‘ડીયારી તેં કિતરા ભેરા થીયે?’

‘રવિવાર અને બીજી રજાઓ બાદ કરતાં રોજના આઠ આના લેખે વરસે દોઢસો રૂપિયા માંડ થાય’ મેં કહ્યું. તેની વાર્ષિક બચત મારા એક માસના પગાર જેટલી માંડ થાય તે કહેતાં મને સંકોચ થયો. મને તો મહિનાના એકસો સડસઠ મળે છે.

‘ત તાં ઓછા પેં. ઈતરે મેં મૂંજે ગામ જે ઘરે જો માંચ વિલાતી નરીયે જો થઈ વિગે?’

‘કદાચ થઈ રહે.’ પણ એ તો તારું ઘર કેવડું છે અને કેટલાં નળિયાં જોઈશે, મોભ—વળીઓ બધું ચાલે એમ છે કે નવા કરવા પડશે તેના પર છે.’ મેં કહ્યું.

‘રોજ બ રૂપિયા રખાં ત?’ મેરામણે પૂછ્યું, અને ઉમેર્યું કે તેનું ઘર એક નાની ઝૂંપડી જેવું જ છે. બહુ મોટું નથી. બે ઓરડી, રસોડું અને નાવણિયું. બસ આટલું છે. દેશી નળિયાં છાયેલું ઘર છે. મા દર વરસે નળિયાં ચાળી શકતી, પણ હવે એટલું કામ થતું નથી. વરસાદમાં આખું ઘર ચૂવે છે એટલે પરદેશી ઘાટનાં નળિયાં નાખવાં છે.

‘રોજ બે રૂપિયા રાખે તો...’ મેં આશરો માંડ્યો, ‘છસો રૂપિયા ઉપર ભેગા થાય. એટલામાં તો તારું છાપરું તો ઠીક, બેમાંથી એક ઓરડી પણ નવી થઈ જાય.’

પણ મેરામણ રોજના બે રૂપિયા જમા કરાવી શકે તેમ હતું જ નહીં. રોજની મજૂરી જ્યાં એક કે સવા રૂપિયાથી વધારે ન હોય ત્યાં તે બચત માટે બે રૂપિયા કાઢે ક્યાંથી?

મેં કહ્યું, ‘તું કાલે બેન્કે આવ. જોઈએ થાય એટલું તો કરીએ.’

કહીને મેં તેને બીજે દિવસે બેન્કે બોલાવ્યો. તે આવ્યો. એક રૂપિયો લાવેલો તે જમા લઈને તેનું બચત ખાતું ખોલાવ્યું અને કહ્યું, ‘રોજ નક્કી રકમ ભરવાની જીદ ન રાખતો. જ્યારે જેટલા બને તેટલા જમા કરાવજે.’

બધું પતાવીને મેં તેની પાસબુકમાં એક રૂપિયાની જમા રકમ બતાવીને કહ્યું, પૈસા મૂકવા-લેવા આવે ત્યારે આ ચોપડી સાથે લાવવાની. દીપકભાઈ પૈસા લેશે અને ચોપડીમાં આ રીતે હિસાબ લખી આપશે.

તે પછી હું મેરામણને લગભગ વીસરી ગયો. મારું બેન્કનું કામ વધતું જતું હતું. હું ગામમાં ઘરે ઘરે જઈને બેન્કમાં બચતો અને ડિપોઝિટ કરવા માટે લોકોને સમજાવતો રહ્યો. દીપક ક્યારેક કહેતો કે મેરામણ નિયમિત આવીને કશું ને કશું જમા કરાવી જાય છે.

છેક આસો મહિનામાં એક બપોરે મેરામણ પાસબુક લઈને મારી પાસે આવ્યો. મેં જોયું તે તેણે ખાસી રકમ ભેગી કરી હતી. ‘સરસ. મેં કહ્યું, આટલું તો કમાય છે.’

‘ઈ તો સમજ્યા,’ મેરામણે કહ્યું, ‘કડિયા કામથી લઈને બધાં કામ ઊધડાં રાખી લઉં અટલે નીકળી રેય છે.’

‘સારું, સારું. કડિયાકામ શીખી ગયો છે તો તારું ઘર હવે તું જાતે જ સરખું કરી શકવાનો.’

મેરામણે સ્મિત કર્યું અને મને પાસબુક બતાવતાં કહ્યું, ‘ઈ બધું તો ઠીક, પણ આ વધારાના પૈસા આમાં કેમ લખ્યા છે?’

‘એવું ન હોય. લાવ જોઉં.’ કહીને મેં પાસબુકની નોંધો તપાસી તો તેને મળેલા નાના સરખા વ્યાજની નોંધ હતી.

‘અરે આ તો તારી બચત ઉપરનું વ્યાજ છે.’ મેં કહ્યું.

‘વ્યાજ?’ મેરામણ સમજી ન શક્યો. વ્યાજ તો પારકી રકમ પર આપવાનું હોય. વાણિયા પાસેથી લીધેલી, રકમ પર અડધી જિંદગી કે જીવનભર ભરાતું જોયું પણ છે. પરંતુ કોઈને પોતાના પૈસા પર વ્યાજ મળે તે વાત મેરામણને સમજાતી નહોતી.

‘વ્યાજ?’ ઘડીભર મૂંઝાયેલો રહીને મેરામણ ફરી બોલ્યો. ‘તમે મારા પૈસા સાચવો એમાં વ્યાજ આપો?’

‘હા. એવો નિયમ છે.’ મેં ઉડાઉ જવાબ આપ્યો. બેન્ક તમારા અને બીજા પાસેથી ભેગા કરેલા બચતના પૈસા ઊંચા વ્યાજે ત્રીજાને આપે છે અને તે વ્યાજની આવકમાંથી થોડુંક વ્યાજ તમને આપે છે તે બધું મેરામણને કહેવાનો અર્થ નહોતો.

ગઈ દિવાળી પછી તરત શરૂ કરેલા ખાતામાં મેરામણ ધાર્યા કરતાં સારા પૈસા જમા કરાવી શક્યો. નવરાત્રીની શરૂઆતમાં તેણે મને કહ્યું, ‘બસ, હવે બંધ કરી દઈયે. દશેરાએ ગામ જવાનો છું. તે પૈસા લેતો જાંવ.’

જવાના આગલા દિવસે તે ખાતું બંધ કરવા આવ્યો. મેં તેને સમજાવ્યું કે તે ખાતું બંધ ન કરે. થોડા-ઘણા પૈસા ખાતામાં રાખી મૂકે. આગળ પણ પૈસા બચાવતો રહે.

તેના ખાતામાં ચારસો આડત્રીસ રૂપિયા ભેગા થયા હતા. એક વરસ કરતાં ઓછા ગાળામાં આ યુવાન કેટલી મહેનતે આટલું કરી ગયો હશે! અમે ખાતામાં ત્રણ રૂપિયા રાખીને બાકીના ઉપાડી લીધા.

મેરામણે પૈસા લેતાં મને આગ્રહથી કહ્યું, ‘સાહેબ, તમે હારે આવો. કાલ નળિયાંનો ને વાંસ-વળિયુંના સામાન પોગાડે એવું કે’વરાવી દીધું છે. પણ તોય, તમે હારે આવો તો રંગ રહી જાય. ઘરનું માપ જોઈ લ્યો. કાં’ક વધતું-ઘટતું સમજાવો. અને આ બધું તમારે લીધે તો છે.’

બીજે દિવસે દશેરાની રજા હતી. મને મેરામણ સાથે તેને ગામ આંતે મારી આવવામાં કંઈ મુશ્કેલી નહોતી. ‘હાલ, આવું, તું ક્યારે જવાનો?’

‘હમણાં, અબ ઘડી,’ મેરામણ રાજી થતાં બોલ્યો.

‘અબઘડી તો ન આવાય. બેન્ક બંધ થાય પછી નીકળાય.’ મેં કહ્યું, ‘પાંચ વાગ્યા પછી.’

‘કાલ તહેવાર છે તે આજ જરાક વહેલી બંધ કરી દઈએ તો?’ દીપકે કહ્યું અને અમે સાડાચારે બેન્કને તાળું મારી દીધું.

એકાદ કલાકે અમે મેરામણના ગામમાં પ્રવેશ્યા. પાદરમાં જોયું તો નિશાળના દરવાજે થોડા લોકો જમા થયા હોય તેવું લાગ્યું, મેરામણ મને તે તરફ દોરી જતાં બોલ્યો, ‘આવો તો સાબ, જરાક જોતા જાયે કે આ શું ચાલે છે.’

અમે નિશાળે પહોંચ્યા તો એક સજ્જન ન ચોપડો હાથમાં લઈને કંઈક નોંધતા હતા. બીજા લોકો ધ્યાનથી જોતા હતા અને આમ સહુ વિખરાવાની તૈયારીમાં લાગ્યા. અમને જોઈને પેલા સજ્જને લખવાનું રોકીને મને કહ્યું, ‘પધારો સાહેબ.’

મેરામણે મને કહ્યું, ‘નિશાળના હેડમાસ્તર સાહેબ છે.’ કહીને પોતે સાહેબ પાસે ગયો અને તેને પગે અડીને પ્રણામ કર્યા પછી બીજા એક જણનો પરિચય કરાવતાં કહે, ‘આ મુખીબાપા.’

પછી મેરામણે લોકોને પૂછ્યું, 'અજ મડે હડા કોલા ભેગા થ્યા અયો?'

'હરાજી થઈ.' એક જણે કહ્યું.

'શેની હરાજી?' નિશાળમાં વેચી નાખવા જેવું કંઈ હોઈ શકે તે મેરામણને ગળે ન ઊતર્યું.

'આ વંડી પછાળે ઊભી તે આંબલીની.' કોઈએ ફોડ પાડ્યો.

મેરામણનું મોં શ્યામ થઈ ગયું. શું બોલવું શું ન બોલવું તે સમજાતું ન હોય તેમ તેણે માથું ધુણાવ્યું. પછી સાવ શાંત રહીને બોલ્યો, 'કોને પૂછીને?'

હવે હેડમાસ્તર બોલ્યા, 'એમાં પૂછવાનું કોને? નિશાળની વંડી તોડી નાખે એવડી થઈ ગઈ છે. તે...'

સાહેબ પૂરું બોલે એ પહેલાં મેરામણે પૂછ્યું, 'કેટલી બોલી થઈ?'

'બોલી બોલી બધું થઈ વળ્યું.' મુખીએ કહ્યું, 'માસ્તરસાહેબે આંબલી રાખીય લીધી. આ એની જ નોંધ કરીયે છીયે. આટલું લખાઈ જાય અટલે પત્યું.'

મેરામણ સ્થિર પગલે સાહેબ પાસે ગયો અને પૂછ્યું, 'કેટલામાં રાખી સાહેબ?'

'ત્રણસો.' સાહેબ માહિતી આપતા હોય તેમ બોલ્યા.

'આંબલી કપાવશો, ગાડિયું ભરીને ભુજ મોકલશો, પછીય બળતાણમાંથી શું કમાવાના?'

કહેતાં કહેતાં મેરામણે ખીસામાં હાથ નાખ્યો. હું તેને રોકું કે કંઈ કહું તે પહેલાં તેણે સો, સોની ચાર નોટ કાઢીને માસ્તરસાહેબના હાથમાં મૂકીને કહ્યું, 'આમાંથી પચા પાછા આપો એટલે વાત પતે.'

કહીને મેરામણે માસ્તરના હાથમાંથી ચોપડો લઈને જોયો. મારી નવાઈ વચ્ચે હેડમાસ્તરે પેન પણ મેરામણને આપી દીધી. અધૂરી નોંધ પૂરી કરતો હોય તેમ મેરામણે ચોપડામાં કશુંક લખ્યું અને ત્યાં ઊભેલા બધાને બતાવતાં કોઈ જાતના ઉશ્કેરાટ કે અસુખ વગર, સ્પષ્ટ અવાજે બોલ્યો, 'આજથી આંબલી મેરામણની. કોઈ હાથ ન લગાડતા.'

પછી હેડમાસ્તરને ઉદ્દેશીને કહે, 'આંબલીને લીધે વંડી તો સું, આખી નિસાળ પડી જાય તો મને કે'વરાવજો, એક પૈસો લીધા વગર બધું નવું કરી દઈસ.'

તે પછી જાણે કંઈ બન્યું ન હોય તેમ મેરામણે અમને ઉતારીને પરત જતા ઊંટવાળાને સાદ કરીને પાછો બોલાવ્યો અને મને કહે, 'હાલો.'

'ક્યાં?'

'જિયાંથી આવ્યા છઈ નિયાં.' મેરામણ બોલ્યો.

'અરે, એમ ઉતાવળ કર મા. કાલ દશેરા છે. મારે તે રજા છે. મને તારું ઘર તો દેખાડ. તારાં બા અને બેનની ઓળખાણ કરાવ.'

‘વેપારી કાલ છાપરાનો સામાન મોકલે ઈ પેલા એને ના કેવી પડશે ને?’
મેરામણે કહ્યું

એ લોકોને તો આ ઊંટગાડીવાળા સાથે કહેવરાવી દે.’ મેં કહ્યું.

‘એનો ભરોસો નૈ. એને હજાર જણ ગોતતા હોય. કો’ક બીજો પકડી લે અને
લઈ જાય તો ઈ કોઈને કે’વા નો રોકાય.’

‘તો હું પાછો જઈશ.’ મેં કહ્યું, ‘પણ એક વાર ઘરે તો ચાલ, બાને, બેનને મળી
લઈએ પછી તું કાલ પૂરતો રોકાઈ જા. હું પાછો જઈશ. બસ?’

મેરામણની માએ મને અને ઊંટવાળાને અજવાળે જ જમાડી દીધા. તે પછી
હું ઊંટગાડીમાં પાછો જવા નીકળ્યો. થોડે દૂર જતાં જ સંધ્યા ઢળવા માંડી. મેં
ઊંટગાડીમાં પાથરેલા ગાદલા પર લંબાવ્યું.

મેં બળદગાડામાં ઘોડાગાડીમાં, ઘોડા ઉપર અને સિગરામમાં સફરો કરી છે.
સાઈકલ, બસ, રેલગાડી અને કલકત્તામાં તો ટ્રામ અને માણસથી ખેંચાતી રિક્ષામાં
પણ બેઠો છું, પરંતુ વીતેલા ચોમાસાએ ધોઈ-ધફોઈને વધુ પારદર્શક બનાવેલા
આકાશમાંથી ઝમતી, આસો સુદ નોમની ચાંદનીને અજવાળે, કચ્છના સુદૂર ફેલાયેલા,
સપાટ ઘાસિયા મેદાનમાં, ધીરે ધીરે ચાલી જતી ઊંટગાડીમાં ચત્તાપાટ પડી રહીને
કરેલી આ સફરને તોલે એ કશું આવી શકે તેમ નથી.

અહીં પગ મૂક્યાના દિવસે જ આ કચ્છી ધરતીએ મને તિલોર સાથે મેળવી
આપેલો. થોડા સમયમાં આ ધરતી પર તિલોર વંશ હશે કે નહીં હોય તેની શંકા
અને પીડા તેણે વર્ણવેલી.

ગાડીમાં સૂતાં સૂતાં હું વિચારું છું કે મેરામણ તો મનુવંશનો છે; અને મનુવંશ
તિલોર જેટલી ઉતાવળે અંતને આરે નહીં પહોંચે એ ખબર મને છે. ખબર નથી તો
એ વાતની કે મનુવંશમાં આવા મેરામણો કેટલા સમય સુધી જોવા મળશે!

અને હા. મેં ગામ પહોંચીને બેન્ક ખોલી, દીપકને કેશની ચાવી લઈને બેન્કે
બોલાવ્યો અને મારા પોતાના ખાતામાંથી આજની તારીખ નખાવીને પૈસા ઉપાડ્યા
હતા. પછી રાતને પહેલે પહોરે ફરી એ જ ઊંટગાડીમાં મેરામણને ગામ જવા નીકળી
ગયો હતો... એ બધી તો સાવ નકામી વાતો છે.

ટૂંકીવાર્તા

મોભ

કોશા રાવલ

આંબા અને નાળિયેરી દેખાવા લાગ્યાં. માટીની સુગંધ ફેરી ઊઠી. તો સાથે ફેકટરીના ભૂંગળામાંથી ઓકાતો ધુમાડો, વાહનોની દોટ મૂકતી દુનિયા ક્યાંય પાછળ છૂટી ગઈ. અત્યારે બસની ગતિ સાથે દૂર સરી જતાં કે પાસે આવતાં દશ્યો રોમાંચ જગાડતાં ન હતાં. જાણે ખુદને નીરખતી, પરખતી પાછળ ધકેલતી હતી, આ બધી ઘડભાંજ વચ્ચે; “ઉના બસસ્ટેન્ડ” કંડક્ટરે હાક મારી. બસ આંચકા સાથે ઊભી રહી. હું બઘવાટ સંકેલતી હોઉં એમ ઝટપટ સામાન ઉતારી રિક્ષામાં બેઠી.

બસસ્ટેન્ડથી બહાર નીકળતાં સામું પાટિયું આવ્યું, ‘સોનલ ગેસ્ટ હાઉસ’. થયું હવે આગળ પારસવાળા પિન્ટુની દુકાન આવશે. પછી આવશે કોર્ટ. રિક્ષાએ જરાક વળાંક લીધો અને નજરને વીંટળાઈ વળ્યો જાહેર બગીચો! ભાવિથી અજાણ મારું ખાનગી બાળપણ મોજમસ્તીમાં અહીં જ ઊછર્યું! બકાલા માર્કેટ આવી. ઢગલેઢગલા ઓળાના રીંગણ અને લીલાછમ કોબી, ફલાવર, વાલોળ જોયાં. જરાક આગળ જતાં આવીને સરકી ગયો ટાવર ચોક. ત્યાંથી એક રસ્તો વેરાવળ બાજુ ફંટાય બીજો દીવ. દીવ-દેલવાડાના રસ્તે હાઈસ્કૂલ વટાવી. બબ્બે ફાંટવાળા, કાળાં થડિયાંઓની હારમાળ. લીલાંછમ પત્તાંથી ભરચક ઘટાટોપ તાડ રસ્તાની બેય કોર એના એ ઉમળકાથી વધાવતાં હતાં. થોડું સારું લાગ્યું. ડગલે ને પગલે ઓળખીતા પાળખીતાનો ભેટો થઈ જતો. એ રસ્તા પર કો’ક તો જાણીતું દેખાય, આવી તાલાવેલી શાની હતી? સામેથી બાઈક પસાર થયું.

હું ધબકારો ચૂકી : રવિ હતો કદાચ. પણ આવું શરીર? સ્થૂળ. એ હતો કે નહીં બરોબર નક્કી ન થયું પણ જે થડ પર મેં રવિનું નામ કોતર્યું હતું એ નાળિયેરી પણ દેખાઈ. નજર ફેરવી લીધી.

ત્યારે રવિ અને હું જી.પી.એસ.સી.ની તૈયારી કરતાં, કરતાં ‘ફૂલો કે શહર મેં હો ઘર અપના’વાળાં સપનાં ચણવા લાગ્યાં’તાં. એક ઢળતી સાંજે બાઈક પરથી ઊતરી મેં ‘રવિ’નું નામ કોતર્યું હતું, એ નાળિયેરી જોતાં યાદ આવ્યું.

ભૂરી આંખોવાળો, મીઠું મલકતો રવિ. હું પહેલેથી જમીન પર ડગ મૂકી ચાલવાવાળી, જ્યારે રવિ લાડકોડથી ઊછરેલો સંપન્ન કુટુંબનો, એ સપનાં બહુ જોતો.

કલેક્ટર બનવાનો જ. મને પણ એની ખાતરી. જેની સાથે સાત ડગલાં ચાલવાં હતાં, એ રવિ અજાણ્યો બની અત્યારે પસાર થઈ ગયો! ઉદાસીની સહજ લહેરખી અડીને જતી રહી.

સોસાયટીનો વળાંક આવ્યો. રિક્ષાનો ઘરઘરાટ શેરી ગજવતો ઘર સુધી પહોંચી ગયો. એટલી વારમાં કેટલીક આછીપાતળી ડોક લંબાઈ, અલપઝલપ આંખો મંડાઈ. હું પૈસા ચૂકવી ઊતરી. ઓસરીના પગથિયે માથે સાડલો ઓઢેલી લાડુ દેખાઈ. મારા હાથમાંથી બેંગ લેતી એ કહે, “મનીષાભાભીએ પમદિ’ કીધું’તું કે તું આવ્યાની. તી ઘર તો કાયલ જ વાળીચોળી રાયખું’તું. એણે ધરેલા ગ્લાસ લેતાં લૂણો લાગેલ, દીવાનખંડના ભેજથી ફૂગેલા પોપડા પર મેં નજર ફેરવી.

“હાયલ ત્યારે દશુ, તું પોરો ખા. મનીષાભાભીનાં ઠામડાં ઘડી બપોરે આવા.” ફિક્કી, શામળી, માથું ઓઢેલી લાડુ તરફ હું ધારીને જોઈ રહી.

લાલ-લીલાં પાંદડાં વચ્ચે પીળી ઘમરક ને લાલચટક બદામોનો તાગ, લાડુ હીરામાસીને ત્યાં કપડાં ધોકવતી વખતે મેળવી રાખતી. લાગ આવે બાતમી આપતી. લપાતાં-છુપાતાં અમે વંડીની પાછળ:

“જો જો, ઓ’લ્લી ટબ્બા જેવી બદામ!” લાડુનો ઘાંટો ભાયડાને શરમાવે એવો. ત્યાં તો હીરામાસી ડંગોરો પછાડતાં બરાડે, “એલા કોણ છે બદામડીએ? વયા જાવ નકર ટાંટિયા ભાંગી નાખા.” બધા લાડુ સામે ડોળા ફાડી મોં મચકોડીએ. છાની મરવાનું કહીએ પણ લાડુ જેનું નામ! ગામ ગજારો કર્યા વિના રહે નહીં. હીરામાસી ક્યારેક ઝોકે ચડ્યાં હોય, તે વખતે લાગ જોઈ, એ વાંસડાથી બદામોના ઢગ કરી દે. ‘ટબ્બા’ જેવી બદામ મને આપે.

એક દિ “હું ન આવું ત્યાં લગી બંને સંપીને ઘરમાં રમજો.” કહીને મારી મમ્મી કોઈકની સાંજમાં ગઈ. હું ને લાડુ મેડીએ ચડ્યાં. ત્યાં રમકડાંના ભંગાર વચ્ચે હું ઢીંગલીનો તૂટેલો પગ જોડતી હતી ત્યાં લાડુની નજર આખા મીઠા ભરેલા ત્રણ-ચાર માટલાં પર પડી.

“દશુ, હાયલને શરત લગાડીએ, કોણ વધારે મીઠું ખાવા?” નીચેથી બે અડધા ભરેલા પ્યાલા અમે લાવ્યા. લાડુડીએ એક મુઠ્ઠી મીઠું એના પ્યાલામાં નાખ્યું, એ જોઈ મેં પણ એક મુઠ્ઠી પધરાવી. ફરી બેયે એક એક મુઠ્ઠી ધાબડ્યું. આમ પાણી છલકાય નહીં ત્યાં સુધી પધરાવ્યું. પછી ‘જય શ્રી રામ’ બોલી બેયે પ્યાલા મોઢે માંડ્યા. થૂ... થૂ દીવના દરિયા જેવું ખારું ધૂધવા પાણી! ઓકારી જેવું થયું તોય પ્યાલા ગટગટાવ્યા વગર થોડું ચાલે! ચડિયાતી નહીં તોય સમોવડી થવું હતું મારે. મમ્મી ઘરે આવી ત્યારે ફળિયામાં બેય ઓકતાં હતાં. બેયને ગડદા પડ્યા એ નફામાં.

આજુબાજુ ઘણાંય ઘર ચણાય તે દરિયાની રેતીના મોટા ઢગલા ઠલવાણા હોય. રેતીમાં અમે બેય બેનપણીયું ઘર બનાવીએ.

હું કૂબા જેવા રેતીના ઢગ પર નાળિયેરીના કાચલામાં રેતી ભરી, કાચલું ઊંધું પાડી ગોળ ટીંબો બનાવું. પગનું સ્લિપર હાથમાં પહેરી, થપથપાવીને સપાટ ફળિયું બનાવું અને કાચના કટકાથી હળવા હાથે ઊંડો દરવાજો અને બારીઓ કોતરું. ચોકેરે નાની વાડ. આજુબાજુમાંથી દાંડી સાથે ફૂલો તોડી એનાં ઝાડ બનાવું.

જ્યારે લાડુ રેતી ઉલેચીને ઊંચો ટેકરો બનાવે. પછી હાથથી જરાક ખોદી દરવાજો, આંગળીથી કાણું પાડી બારીઓ બનાવીને કે, “જો દશું, તારા કરતાં મારું ઘર મોટું!”

“મારું ઘર જો, નાનું પણ કેવું મસ્તાન! હું મારા વર અને છોકરાવ હારે એયને રહીશ એમાં.” લાડુ મને તાકી રહે. પછી એમાં રોષભરી પાટુ મારી મારું ઘર તોડી નાખે પછી હું એનું.

હું સાતમા ધોરણમાં આવી તો’ય બટકી લાગું. લાડુડી તો એકદમ હાડેતી થઈ ગઈ. પહેલાં મારાં જૂનાં ફોક પહેરતી. હવે ઘાઘરો, પોલકું અને ઓઢણું ઓઢી, એ ને એની બહેન કંકુ કામે આવવા લાગી. વળી બેનાબાનો મિજાજ પણ વધેલો. વાતે વાતે ધધડાવે. પોતું મારતી વખતે હાકોટા પાડે, “એય દશુ, હાલતી નય પછી માસી મને રાયડુ નાખહે, તો તારી પાહે પોતા મરાવા.” એક વાર મમ્મીનું’ય મોઢું તોડી લીધું. “માસી, કાક હમજો. આટલા ઠામડા કાઢસો તો કાલથી નય આવા.” એ ગઈ પછી મમ્મી કહે, “લાડુડી તો બાપ રે ભારે બરાઝાદી થઈ ગઈ છે!”

એક દિવસ અચાનક બીજા ઓરડામાં જાવું ને જોઉં તો લાડુ મારી લિપસ્ટિક લઈ હોઠે ઘસતી હતી. મને જોઈ એ એકદમ ગભરાઈ ગઈ. મેં કશું કહ્યું નહીં, પણ એની સામે તિરસ્કારથી જોયું, એમાં એ હોઠ લૂછવા માંડી.

મોટા ભાગે એ ઘરે આવે ત્યારે હું શાળાનું ઘરકામ કરતી હોઉં, એ મને લેસન કરતી જોઈ રહે. સામસામે કેમ છો? કેમ નહીં, થાય પણ ભેગા રમવાના દિવસો બંધ થતા ગયા. બકડીયું માથે મૂકી એ પોદળા વીણતી કે બળતણ ભેગું કરતી. મારે ટ્યૂશન કલાસના દોડા.

બારમાનું પરિણામ આવ્યા પછી, મમ્મી પપ્પાને સ્પષ્ટ થઈ ગયું, હું કારકિર્દી બનાવીશ. એમાં બંનેનો પૂરો સહયોગ. હા, એ દિવસોમાં તો સહયોગ જ લાગતો. હું મન લગાવી બી.એ. ભણું. બે-ત્રણ દિવસે હોસ્ટેલથી ફોન કરું. મમ્મી આઘીપાછી હોય તો લાડુ ફોન ઉપાડે.

“હા દશુ, માસી નાવા ગ્યા છ. કાય કામ હતું?”

“ના એમ જ. તું કેમ છે, લાડુ?”

“બસ જો, અમારે તો આ ઠામડા ઘડવાના. બીજું હું હોય?”

એક દિ’ મમ્મીએ ફોનમાં વધામણી આપી, “લાડુના લગન થૈ ગ્યા. હવે નાની બહેન કંકુ કામે આવે છે.”

“એમ? ક્યાં ક્યાં?”

“સનખડા. ઘરવાળો ખેતરમાં કામ કરે છે. લાડુબહેનને, તો હરખનો પાર નથી. આમ તો ઈ પહેલેથી પહેરવા ઓઢવાની શોખીન. ઓલી કંકુડી કકળાટ કરતી હતી: લાડુડી, એણે પોતાના માટે આણા હાટુ ભેગા કરેલા, બધા સારા સાડલા ગોતી ગોતીને સાસરે ઢહડી ગઈ.” વાતેય ખરી, પેલેથી ફૂલફટાક ખરી! પારકા ઘરનાં કામ કરે પણ એકે કપડું મોળું પે’રે તો લાડુ નહીં.

વૈશાખ મહિનાની રજાઓમાં હું ઘરે આવી, ત્યારે નવાં નવાં લગન કરી લાડુ પિયર આવેલી. મને રસ્તે મળી.

“શું વાત છે લાડુ! ગાલ બાકી ફૂલી ગયા ને મોઢું તો ગુલાબી ઝગારા મારે છે. સાસરું સદી ગ્યું લાગે છે.”

“તુંય હું દશ્યુ. હાહરુ તો હારું જ ને! ઈ અમારે બહુ હારા. મને બવ હાચવીને રાખે બસાડા. એક વેણ કાયઢું નથ ને પટાક દઈને લાયવા નથ.” બોલતાં બોલતાં એનું શામળું મોં શરમથી રાતુંયોળ. ઓઢણીની જગ્યાએ સાડી, સેથામાં સિંદૂર અને મોટો ચાંદલો જોઈ મેં કીધું, “હવે તો અસ્સલ ગોળ લાડુડી જેવી લાગે છે તું લાડુ.” એ દાંત કાઢતી રહી. મને અકારણ રવિ યાદ આવી ગયો. કદીક હું પણ આવી ભરી પૂરી લાગીશ, વિચારમાત્ર રોમાંચિત કરી ગયો.

“કાં કંકુ, લાડુ શું કરે?”

હાથનું ઝાપટિયું અધ્ધર રાખીને કંકુ કે, “ખોળો ભરી લય આયવા છ. આયા જ છ.”

“આટલું જલદી!”

“હોવ.”

થોડા દિવસ પછી કંકુએ વધામણી આપી, “લાડુને ઢફલા જેવો સોકારો આવવો.” વળી કંકુ કહે, “ઓલા મનિષાભાભીનો પારસ લાડુને બવ ગમે, તી છોકરાનું નામ પારસ રાયખું સ.”

દિવાળીની રજામાં ઘરે આવી ત્યારે મમ્મીને પૂછ્યું, “ઓલી લાડુડી સાસરે નથી જવાની? એનો છોકરો તો છયેક મહિનાનો થઈ ગ્યો હશે.”

મમ્મી કહે, “લાગતું નથી કે જાય.”

“લે કેમ?”

“એનો ભાઈ, છગનો રિક્ષાવાળો. એની રિક્ષા ટ્રક હારે ભટકાણી. એમાં એ જતો રહ્યો ને કંકુડીય પરણી ગઈ.”

“હા, પણ એમાં લાડુ વચ્ચે ક્યાં આવી!”

“તને તો ખબર છે લાડુડી છે વેતાસુણી. સાસરેથી આવી ત્યારની ‘મારી હાહુ બળતણિયણ, મારી હાહુ પંચાતિયણ’ પેટભરી વાયટા કરતી’તી. હવે ઘરમાં કોઈ રળવાવાળું યુ નય તે લાડુડીની માને અંદરખાને લાલચ જાગી : હવે લાડુને હાહરે નથી મોકલવી. એની હાહુ બવ વહમી છ. હીધી થઈને તેડવા આવે, તયે જોહુ.”

“શું લાડુ ક્યારે સાસરે જવાની?” મેં સીધું એને પૂછ્યું. ઠાલું હસતાં એ બોલી, “આ મારી બા મોકલે તયે ને. તન તો ખબર સ આયા કોય રળવાવાળું નય, થોડો ટે’મ રઈ જાવા, પછ’ મોકલા. એવું કે’ છ.”

લાડુની વાત સાંભળતાં ફડક પેસી : મમ્મી-પપ્પા, મારા અને રવિના લગ્નની હા પાડશે ને! જ્યારે વાત કાહું તરત આળીટોળી નાખે છે, હમણાં કેરિયર પર ધ્યાન દે. લગ્નનું વિચારવા તો આખી ઉંમર પડી છે. મારે કારકિર્દી બનાવવી છે એ સાચું, સાથે રવિ સાથે સંસાર માંડવાના કોડ છે, એનું શું?

સચિવાલયની પરીક્ષામાં હું ઉત્તીર્ણ થઈ ગઈ. આગળ પરીક્ષા દેતી રહીશ તો બઢતીમાં ક્યાંની ક્યાં પહોંચીશ! મને થયું, હવે તો લગ્નનો રસ્તો’ય ખુલ્લો. જોકે રવિની વાત છેડતાં મમ્મી-પપ્પાના વાંધાવચકા ચાલું: ત્રણ બેનુંનો બોજ. એકલો ભાઈ, તે આખી જિંદગી ઊંચો નહીં આવે. એનું ખાનદાન આપણા જેવું ઊંચું ક્યાં? એનો બાપ પે’લા તો સાવ ભિખારચોરટો હતો, નવી-નવાઈના બે પૈસા આવ્યા તે ફૂલણજી ફાળકો થઈ ફરે છે! છોકરો સાવ મોઢે ફટવેલો છે.” ક્યારેક : “રવિ પગભર થાય ત્યારે વાત!” કહી વાત ટાળી દે.

હું યંત્રવત્ નોકરી કરું છું. રવિ જી.પી.એસ.સી.ની પરીક્ષા આપ્યે રાખે છે. મેળ પડતો નથી, કંટાળી એ કહે, “હવે લગ્ન કરી લઈએ, હું વે’લોમોડો યુ.પી.એસ.સી. ક્લિયર કરી લઈશ.”

“પહેલા પાસ થા પછી લગ્ન. મારાં મમ્મી-પપ્પા એમ નહીં માને.”

“મારી પર વિશ્વાસ નથી?”

“એ તો છે, પણ મમ્મી-પપ્પાની મરજી વિરુદ્ધ જઈ લગ્ન કરવાની હિમ્મત નથી.” પછી ઉગ્ર ચર્ચાઓ થતી રહી. મમ્મી, પપ્પા જીદે ચડ્યાં : પાસ થાય પછી વાત. બે વાર છેક ઇન્ટરવ્યૂમાં નિષ્ફળ જઈને પરત ફર્યો. નાસીપાસ થઈ, ઘરના ધંધામાં સેટ થઈ, પરણી ગયો. એમાં હું મમ્મી-પપ્પાથી નારાજ થઈ બે વર્ષ સુધી ગાંધીનગર પી.જી.માં રહી પણ ઘરે ન આવી. છેવટે પપ્પા બહુ બીમાર પડ્યા એમાં સમાધાન થઈ ગયું. તોપણ મમ્મી-પપ્પા એક જ રેકર્ડ વગાડે,

“જે થયું એ સારા માટે. એ છોકરો તારે લાયક ન હતો.”

એમને કેમ સમજાવવું, મને સપનામાં કાળોતરો નાગ દેખાય છે. પથારીમાં આખી રાત અમળાયા કરું છું. અંદર સહેવાય નહિ એવો શોષ વધતો જાય છે.

આજે ઉના આવી ત્યારે લાડુ કામ કરતી જોઈ. એ સાવ સાંઠીકડા જેવી લાગતી હતી. સાસરી ક્યારે જવાની, પૂછવું તો દાઝ્યા પર ડામ જેવું. એટલે પૂછ્યું. “કાં લાડુ, કેવડો થયો પારસ?”

“પાહ વરહનો થ્યો, બવ હુશિયાર છ, અસ્સલ એના બાપ જેવો. એકડા રમરમાટ બોલે ને ચીતર જોઈને બધ્યુય વરતી જાય. ઉ તો ઈને બવ લાડ લડાવું. જી નવું માગે ઈ લય આવા. બયળું ઉ બે કામ વધારાના કરી લેવા. પણ ‘બસાડો’ સોકરો માગે ઈ આણી આપવાનું.” ઠામડાં વીછળતી થોડું અટકી કહે,

“તમારા લોકની ઘોડે ઈને પીછીથી દાંત ઘડાવડાવું. ઈને તમારી ઘોડે હુશિયાર કરવો છ. હાહારે જાવ તયે ઈય જોય રેહે કી લાડુયે સોકરો હારો હાયસવો છ.”

“પણ આટલા બધા ખર્ચા?”

“હું કરા આયા ઈનો બાપ તો સે નય. મારા વના પારસને બીજું કુણ હાયવા?”

“તો એનો બાપ હજી તેડવા નથી આવતો?”

“ઈ તો અમાર ભગવાનનું માણા. મી તને નોતું કીધું? એની માથી ‘બસાડા’ બવ બીવે. ઈય મારી ઘોડે હાયલા જાય છ. પણ કે કુને?”

“તને મળે છે કે નય?” ત્યાં તો એની સિકલ ફરી ગઈ.

“લે પૂછ તારા મમીને. ઈમને બધીય વાત કરું. ‘બસાડા’ મને હાયી હિખામણ આપે. કાયમ કે લાડુ હાહારા ભેગી થા. પણ મારુ કાય હાલે તો ની? ગઈ ઉતરાણ પછ, હું કામેથી ઘેર જાતી’તી. તયે હામેથી ઈ ને ઈમના ભાયબંધ હાયલા આવે. મેં તો ઈમને જોય જટનારીનું માથે ઓઢી લીધું. ગામ વસાડે ઈમના હારે તો કેમ વાતું કરું, પણ ઈમના ભાયબંધને કીધું. “ક્યાં લગણ આમ રાખહો? પારસ વાયટ જોવે છ.” માના, ઈ કાય બોલી નો હયકા. ‘બસાડા’. મૂંગા મૂંગા ઈ મારી હામે જોય’યાં ને ઉ ઈમની હામે. ‘બસાડા’ હું કરે, મા હામે કાય હાલતું નથ તો જ ની? તું માના? આખી રાયત નથ હુતી, એવો જવ બળે ‘બસાડા’ હાવ લેવાય ગ્યા છ.”

મનેય ઊંઘ વેરણ થઈ જઈ છે. કોને કહું? લાડુની કરમકથની સાંભળતાં મને મારા દિશાહીન વિખરાયેલા દિવસરાતની પછડાટ લમણે જોરથી વાગે છે.

વેકેશનમાં ઘરે આવતી, ખાસ નોંધતી, રોજ કચરાપોતાં કરતાં લાડુ અચૂક એના ઘરવાળાની વાત છેડે. મને થાય, લાડુડીએ એક વર્ષમાં કેટલું જીવી લીધું!

“અમી બે માણા રોજ હારે ખેતરમાં કામ કરવા જાયે. રાતે ઈમને ગરમાગરમ રોટલા ઘડીને ખવડાવું. તો ‘બસાડા’, એવા ટેશથી ખાય. બહુ હારા માણા હો. મને કે લાડુ હું તને બવ હાયવા, તું મને કેવો હાયવે સ! બાકી આવડો થ્યો મારી મા યે કોયે દિ’ હામુ નથ જોયું.”

હું એકાએક તાડૂકી ઊઠી, ‘હવે હાય જરા જલદી હલાવ, વાસણ ઘસવામાં જ સાંજ પાડી દઈશ.”

વળી ક્યારેક કહે, “મારી હાહુને અમી બે માણા વાતુ કરીયે ને ઈ નો ખમાય. આખો દિ’ એવી મારી વાહે પડી જાય, વાત જાવા દે. ઈમની બેનના લગન લેવાના થ્યા. તાકડે બાજરીનો પાક માવઠે બગાડી દીધો. ઈ બસાડા મનમાં મૂંઝાય. મેં હંધાઈ, મારા હાંકળા, ચેન, વિંછયા, મારી પાહે જી હારા હારા હાડલા હતા, ઈય ઈમને દય દીધા, કીધું કે “બુનના લગન હારામાં હારા કરજો.” ‘બસાડા’ મને કે,” લાડુ, તું આ હું કર સ? મી કીધું, “લે, તમે રાજી ચો ઈ હાટુ ઉ કાક તો કરા ના?”

હમણાંથી પપ્પા-મમ્મી ઢીલાં રહે છે. ઉંમર ઉંમરનું કામ કરે. બધા ટેસ્ટ કરાવ્યા. ડોક્ટરોના ચક્કર વધ્યા. દવાના પથારા. છેલ્લા પંદર દિવસથી ધડ માથે માથું ન હતું. વચગાળે માંડ થાળે પડ્યું. લાડુ તરફ ધ્યાન ગયું.

“કેમ આજે ઢીલી છે, લાડુ?” એ શિયાવિયા થઈ ગઈ, “દશુ, ‘બસાડા’ ઈમને તાવ ઊતરતો નથ. મને કેવડાવ્યું,” લાડુ, તું આવા તો મને હારુ થઈ જાહે.” પણ કેવી રીતે જાવા? આયા મારી બાને કીધું તઈ હામેથી છણકો કયરો,” તારી હાહું ન આવે તા લગણ નો મોકલા.” હું કરું? તયે ઈ બસાડા મારી વાટ જોતા હઈસે.”

“હિંમત કરીને જતી રહે ને.”

“હિંમત નથ. તયે તો મોંકાણ છ.” કહેતી નિસાસો નાખી એ પોતું મારવા માંડી. પછીના કેટલાય દિવસો લાડુ સાવ નમાણી થઈ ગઈ. ચિંતાથી વિલાયેલું મોં. સાવ મૂંગી મંતર. કામમાં તો ઠામકો જીવ નહીં. બૂટ-ચંપલ પડ્યા હોય તો એના ફરતે પોતું મારી દે, હડસેલેય નહીં.

હું સાંભળું ન સાંભળું, એકલી એકલી બબડતી, “ન્યા હું હોત તો કેવા હાયવત! આખી રાયત પગ દબાવા, કાઢે પીવડાવા. બયળું ઈમને નજર તો નય લાયગી હોય!”

એ દિવસે લાડુની પૂણી જેવી આંખો યાદ આવતી રહી. ભેગો વિચારેય આવતો રહ્યો. મમ્મી-પપ્પા પછી મારું કોણ?

ક્યારેક મમ્મી કહેતી, “પારસને લાડુએ એવો માથે ચડાવ્યો છે! એક નંબરનો જિદ્દી! રોજ પીપરમિન્ટ, પડીકા ખાધા વિના એનો દિ’ નો આથમે. ભણતોય નથી. લાડુડી એની માટે ઢસરડા કરી કરીને નંખાતી જાય છે.”

હમણાં જ લાડુડીએ વસવસો કર્યો, “ઓલી કંકુડીના ઘરે કંકાસ થ્યો. મારી બા તો કે, “પાછી વય આવ.” પણ કંકુડી મારી જેવી ભોળી નય ને, તે હાહરીથી વયાવે. ઉ બયળી કરમની ફૂટલી ’તી આયા વયાવી.”

મારા કરમની કઠણાઈ ક્યાં કેડો મેલે છે? આખો દિવસ રવિ યાદ આવ્યા કર્યો.

થયું કમ સે કમ લાડુને તો વરભેગી કરું. કહ્યું, “હાલ લાડુ, હું તારી હારે આવું. આપણે બેય તારા ઘરવાળાને મળીએ. ખબરદાર પછી આવી તો! તારા બાને હું સંભાળી લઈશ.”

“ના દશુ ના, મારી બાનું આયા કુણ? ઈય ખાટલે પડી કણસે છ. તું જોજે ને, જે દિ મારી બા વૈ જાહે ને ઈ દિ પાધરી સનખડા ભેગી થાવાની.”

એ પછી તો મારી આંખો ભાળી લાડુ ઊલટાનો મને દિલાસો દેતી, “મારી બા જાહે તયે મારો છુટકારો થાહે.”

આમ ને આમ ઘણી વાર એને સાસરે કેવડાવ્યું. કો’ક વાર સાસુ આડી ફાટે. કોક વાર એની બાનું ફટકી જાય ને સાસરિયાંને ઠાલા પાછા વાળે. છેવટે લાડુ ફસકી જાય, “ના, ના મારી બાનું કુણ?”

મેં મમ્મી-પપ્પાને કાયમ માટે ગાંધીનગર તેડાવી લીધાં. ઘરડે ઘડપણ સાજામાંદા થાય તો દૂર બેઠા કરતાં મારે એટલી ચિંતા ઓછી. આમેય ઉંમરના હિસાબે બંનેની તકલીફો વધી છે. ચિડિયા માત્ર એ બંને જ નહીં હું પણ થઈ ગઈ છું. ઘરના ને નોકરીના ઢસરડાથી વિખરાઈ ગઈ છું.

પપ્પાની ફિક્સ ડિપોઝિટ પાકતી હતી. એ કામે ગામે એકલી આવી. બેન્કનું કામ પતાવી રિક્ષા શોધતી ઊભી ત્યાં ફરી લાડુડી ભટકાઈ.

“કા દશુ, મારી તો ઠીક આયની માયા હચોડી મેલી દીધી તે તો. કાં આવતી નથ?”

“તું કેમ છ, લાડુ?”

“હારું.”

“માસા-માસી?”

“ચાલ્યા કરે, ઉમ્મર થઈને! માસાના કાન ગ્યા ને માસીને સરખું દેખાતું નથી. ઘર દવાખાનું લાગે છે. તું કે? પારસ કેવડો થ્યો? બાને કેમ છે?”

“બા તો ગ્યા. ને પારસની તો વાત જાવા દે. વિહનો થ્યો, આખો દિ’ મોઢામાં માવો ઠાંસી, મોબાઈલમાં વિડિયો જોયા કરસ.”

“તો સનખડા ભેગી કાં નથી થાતી? હવે આયા કોણ રોકવા બેઠું છે?”

“હુ કવ દશુ, દારૂ ઢીંચીઢીંચીને ઈ બસાડા ખાલી ખોખું થય ગ્યા છ”. એ અટકી પછી કહે : “આવતી રે’જે પાછી, હાયલ ત્યારે ઓલા રવિભાયને તો તું વરતેને, ઈના ઘેર ઠમડા બાકી છ, તી ઉટકી આવા.”

લાડુની આંખો એટલી કોરી હતી કે હું અંદરથી હલી ગઈ. જે પૈસા હાથ લાગ્યા, એ એના હાથમાં ધરી માંડ બોલી “તારા અને પારસ માટે નવાં કપડાં લેજે.”

“ના, ના દશુ” કહેતાં, એનો હાથ લંબાઈ તો ગયો. બોલી,

“દશુ, આમ ને આમ તું ક્યાં લગણ?”

રિક્ષામાં બેસી, એની સામે હાથ હલાવ્યો. ‘આવજે’ કહી એ મારાથી ઊંધી દિશામાં ચાલતી રહી.

ઉનાથી નીકળેલી બસમાં, લાડુના ક્યાંય સુધી પડછાયા પાછળ ઠેલતી હું કોણ જાણે કઈ દિશામાં પાછી વળતી હતી! દૂર દૂર ખેતરના શેઢે ઊભેલાં લીલાછમ વાંસ તાકી રહી. ખેડૂત શેઢથી બહાર વિકસવા જતાં કુમળાં છોડને સલૂકાઈથી વાઢી નાંખતો હતો. એની દાતરડીનું ખચખચ આટલે દૂર આંખોથી સંભળાતું હતું, “કેરિયર... પ્રમોશન ખચ્ય...ખચ્ય...પ્રોવિડન્ટ ફંડ, ઇન્કિમેન્ટ ખચ...,ખચ...,ખચ...આ ઊબકા અને આંખમાં ધસી આવેલાં દરિયાનાં પાણી કેમ પાછાં ઠેલું?

શ્રી વિનોબાજીના મુખેથી પ્રેરણાવાણી પ્રગટ થતી હોય છે, અવારનવાર આ પત્રમાં એનો લાભ લેવાયો છે. હમણાં પંઢરપુરમાં સર્વોદયસંમેલન ભરાયું તેના અહેવાલો વર્તમાનપત્રમાં આવ્યા છે. એ દિવસોમાં પ્રગટ થયેલા એમના વિચારોમાંથી એકબે વિશે અહીં ઊહ-અપોહ કરવો છે.

ગાંધીજીનું નામ દેશના ખૂણાના લોકો જાણતા નથી એનું એમણે આશ્ચર્ય પ્રગટ કર્યું એ જરીક આશ્ચર્યકારક છે. ગાંધીજી એવી જાતના જીવનસાધક હતા કે એમના નામનો બોજ કોઈ ઉપર પડે એની તો ખેવના એમને હોય જ નહિ, પોતાનું કામ-બલકે પ્રભુનું કામ લોકો સુધી પહોંચે એટલાથી એ રાજી. એ કામ લોકો સુધી પહોંચ્યાનાં ચિત્તો વરતાતાં નથી એ સૂચવવાનો આશય હોય તો તે બરોબર છે, પણ એ કામ અનેક મહાન તેમ જ નાના માણસોની સેવાઓથી માંડ થાય એવું ગંજાવર છે અને કોઈના નામ સાથે એને જોડવાની ખાસ જરૂર નથી. આ સંદર્ભમાં ઉમેરવું જોઈએ કે સરમુખત્યારશાહી હેઠળ નામમહિમા હોય છે. સરમુખત્યારને માટે ૯૯% ઉપર મતદાન થાય, દેશને ખૂણેખાંચરે આવેલા ગૂંપડામાં પણ એક છબી અચૂક ચોઢાયેલી હોય; પણ સદ્ભાગ્યે લોકશાહી હેઠળ એવું હોતું નથી. (આ દસકાના આરંભમાં સેંટરડે રીવ્યૂના તંત્રી નોર્મન કઝિન્સે ‘હું થિન્ક્સ ફોર મેન?’ નામના પૃથ્વીપરકમ્મા પુસ્તકમાં નોંધ્યું છે કે હિંદમાં એ પોતે એવા દેશજનોને મળ્યા હતા જેમને ગાંધીજીના નામની ખબર ન હતી.)

સમયરંગ, પૃ. ૨૪૬

— ઉમાશંકર જોશી

લઘુકથા

રફફું

નિધિ મહેતા

આજે મનમાં મલકાતી અનિતા પોતાના પ્રેમનો પ્રસ્તાવ કરેલો એ ક્ષણોના સ્મરણમાં સરી પડી. ને પછી આજની તારીખ પર નજર પડતાં ચમકી. અને ઉમળકા સાથે બોલી ઊઠી, “અનિકેત, આજે એ જ પેન્ટ શર્ટ પહેરજે હોં. યાદ છે ને તને, ક્યો દિવસ છે આજે?”

“હા અનિતા, એ કેમ ભુલાય? આજના દિવસે જ તો તે તારા પ્રેમનો એકરાર કર્યો હતો.”

“હા, અને તે કેવી તરત હા કહી દીધેલી નહીં?”

“બીજો કોઈ વિકલ્પ હતો જ ક્યાં?”

‘સામે પોતાના હાથની નસ પર ચાકુની ધાર રાખી તું સ્વીકારની શરત સાથે જ ઊભી હતી. એટલે અસ્વીકારનો અવકાશ જ ક્યાં હતો?’ તે મનમાં બબડ્યો.

અનિતા એકદમ ફિલ્મી ઢબે અનિકેતના ગાલને હાથ વડે પંપાળતી બોલી, “તો હની, એ વખતે મેં તને આપેલાં એ જ કપડાં આજે પહેરજે મારાં મનપસંદ છે એટલે.”

જરા ગભરાતો, થોથવાતો ખૂબ દબાતા સ્વરે તે બોલ્યો, “પણ અનુ, એમાં તો મોટું બાખું પડ્યું છે એ દેખાશે તો?”

“નહિ દેખાય મેં રફફું કરાવી દીધું છે.”

“પણ રફફું?”

“નથી પહેરવું તારે? કંઈ નહીં તો.” બોલતી તે કોધભરી રસોડા તરફ ચાલી. તેની ચાલ જાણે આવનારી આફતનો ઇશારો કરતી હતી એટલે અનિકેત અકળાયો.

પરિસ્થિતિ સંભાળવા અનિકેત તેને રસોડામાં જતી અટકાવતાં જ બોલ્યો, “મને પણ એ જ ગમે છે. તું જો હું હમણાં એ પહેરીને આવું બસ?”

“તું કેટલું માને છે મારું? હું ખૂબ નસીબદાર છું.”

“હાસ્તો” ધીમા ને દબાતા અવાજે અનિકેત બોલ્યો.

થોડીક વારમાં તે રૂમમાંથી અનિતાનાં ગમતાં કપડાં પહેરી બહાર આવ્યો. સોફા પર બેઠેલ અનિતાને સંબોધી બોલ્યો, “જો અનુ તારાં ગમતાં કપડાં” કહેતો જરા બેસવા ગયો ત્યાં જ કપડું ફાટવાનો અવાજ આવ્યો. નીચે નમી જોયું તો ગોઠણ પાસે જ ફાટ્યું.

અનિતા : “અરે આ બાબાને તો હમણાં જ મેં રફફું કરાવ્યું હતું તોય ફરી ત્યાંથી જ ફાટ્યું?”

અનિકેત : “રફફું કરીનેય પછી કેટલું ચાલે પણ? ને કેટલી વાર આમ ઉપરાઉપર રફફું કરવાનું?”

માન-અકરામ ઇલ્કાબ-ખિતાબ

ભારત સરકારે પંદરમી ઓગષ્ટના સ્વાતંત્ર્યોત્સવદિને ત્રણ મહાજનોને ‘ભારતરત્ન’ની અને બીજા કેટલાકને ‘પદ્મવિભૂષણ’ની પદવી એનાયત કરી. આ કાંઈક વિચિત્ર લાગ્યું. બ્રિટિશ અમલના ખિતાબો ખંખેરી દીધા પછી આવી અપેક્ષા પ્રજામાનસમાં રહી ન હતી. તેમાં ‘પદ્મવિભૂષણ’ના ત્રણ વર્ગ તો એક જાતની બેસ્વાદપણાની લાગણી ઉપજાવનારા લાગ્યા. બંધારણમાં લશ્કરી અને વિદ્યાકીય પુરુષો સિવાય કોઈને આવા ખિતાબ આપવા નહિ એમ છે. બ્રિટિશ લોકશાહી આવા ખિતાબો સમાનતાની ભાવનાને ધક્કો લગાડ્યા વગર આપી શકે છે, બલકે એ દ્વારા યોગ્ય પ્રજાકીય સેવાઓની યત્કિચિત્ કદર કરવા જેવું કરે છે, પણ આપણી પ્રજા તો મૂળે સામંતશાહી (ફ્યુડલ) માનસવાળી. અંગ્રેજોએ માત્ર હાથ હા ભણનારાઓને અને કેટલાક દેશદુશ્મનોને, કાંઈ નહિ તો પોતાને નડે નહિ એવાઓને માનઇલ્કાબ આપેલાં તે સ્મૃતિ હજુ તાજી જ છે. એ સંજોગોમાં આ શિરસ્તો આપણી સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક લોકશાહીને ભાગ્યે જ હિતકર હોય. કલકત્તા કોંગ્રેસમાં બારડોલી સત્યાગ્રહના વીર વિજેતાને ‘સરદાર’ તરીકે સંબોધવામાં આવતાં એ વખતે એક જુવાન નેતાએ આવાં ઇલ્કાબરૂપ સંબોધનો સામે આંગળી ચીંધી હતી. આપણે ત્યાં અમેરિકી સમાનતાની ભાવના પગભર કરવી એ વધુ ઇચ્છવાજોગ નીવડે. થોડા વખત પહેલાં છાપામાં હતું કે શ્રી ટૂમન મોટર રસ્તે આવતા હતા ને વચ્ચે કોઈ દુકાનમાં એમના પત્ની ખરીદી કરવા ઊતર્યા ત્યારે વસ્તુઓ ગાડીમાં મૂકવા આવનાર દુકાનવાળાએ ટૂમન સામે આંગળી કરીને શ્રીમતી ટૂમનને કહ્યું : આ માણસને મેં ક્યાંક જોયા નથી? શ્રીમતી ટૂમને ફોડ પાડી. ટૂમન પ્રમુખ હતા ત્યારે તેમની છબીઓ છાપામાં વારંવાર પેલાના જોવામાં આવેલી. મોટી પદવીઓ ભોગવનારાઓનો ભાર સામાન્યજનની સ્મૃતિ આવી સહજ રીતે વહન કરે એનું નામ સમાનતાનું વાતાવરણ.

સમયરંગ, પૃ. ૧૯૮

— ઉમાશંકર જોશી

મેં એક અચંબો દીઠો : પૂનમે પેંગ્વિન-દર્શન

આરાધના ભટ્ટ

પૂનમની રાતે ચાંદનીની શ્વેત પ્રભા ઓઢીને ઊભેલા તાજમહાલને જોનાર એ અનુભવને અવિસ્મરણીય લેખે છે. તેમ પૂનમની રાતે પોતાના નૈસર્ગિક વાતાવરણમાં વિહરતા પેંગ્વિનનાં દર્શન કરનાર માટે એ અનુભવ આજન્મ પરિપૂર્ણતા અને પ્રેરણાનો સ્ત્રોત બની રહે એવો હોય છે. પેંગ્વિન-દર્શનનો એ અનુભવ વર્ષો બાદ હમણાં શબ્દસ્થ થઈ રહ્યો છે, એ એની ચિરંજીવ અસરનું પ્રમાણ છે. એ દશ્ય માણ્યું ત્યારે અને ત્યાર પછી દિવસો અને મહિનાઓ સુધી એની સ્મૃતિઓ ચિત્તને પ્રસન્ન કરતી આવી છે. સમયના વહેણમાં કેટલીક સ્મૃતિઓ મ્લાન થતી જાય, પણ આ એક અનુભૂતિ એવી છે જે સમય સાથે વધુ સુસ્પષ્ટ થતી લાગે છે, એટલું જ નહીં, હજીયે એ નિતનવાં પરિમાણો સાથે લઈને આવે છે અને જ્યારે જ્યારે માનસપટ ઉપર ઊપસે ત્યારે કંઈક નવું આપે છે.

ઑસ્ટ્રેલિયામાં વિક્ટોરિયા નામના રાજ્યમાં મેલ્બર્નથી દક્ષિણે કારમાં દોઢ-બે કલાક પ્રવાસ કરીને 'ફિલિપ આઇલેન્ડ નેચર પાર્ક' પહોંચાય છે. આ ફિલિપ આઇલેન્ડ એ 'લિટલ પેંગ્વિન'ના નામે ઓળખાતા વિશ્વના સૌથી નાના પેંગ્વિનનું નિવાસસ્થાન અને પ્રકૃતિપ્રેમીઓ માટે ઑસ્ટ્રેલિયાનાં સૌથી વધુ લોકપ્રિય વન્ય આકર્ષણોમાંનું એક છે. એ ઉપરાંત આ સ્થળ પર્યાવરણ સુરક્ષાની તાલીમ અને માહિતી આપતા અનેક કાર્યક્રમો અને સંશોધનપ્રવૃત્તિ માટે પ્રખ્યાત છે. અહીં લગભગ ૩૨,૦૦૦ પેંગ્વિન વસતાં હોવાનો અંદાજ છે, પેંગ્વિનની આ પ્રજાતિ હજારો વર્ષથી ઑસ્ટ્રેલિયાના આ ટાપુની વતની છે.

સૂર્ય આથમણે ઢળે તે પહેલાંના કલાકોથી ત્યાંના દરિયાકિનારે પેંગ્વિનના દર્શનાર્થીઓની મેદની જમા થવા માંડે, જાણે ઠાકોરજીની સાયં આરતીનાં દર્શન કેમ ન હોય! પેંગ્વિન પોતાના દરિયાઈ અભિસારેથી નીકળીને સાગરકિનારાની રેતીમાં પોતપોતાનાં દરોમાં રાતવાસો કરવા આવે એ 'પેંગ્વિન પરેડ'નું દશ્ય જોવા માટે ભેગા થયેલા આબાલવૃદ્ધમાં એકસરખું કૌતુક હોય છે. પેંગ્વિનનો તો એ નિત્યક્રમ છે, પણ એના દર્શને આવેલા પર્યટકો માટે જીવનભરનું એક સંભારણું બને છે. જો પેંગ્વિન તેમના પ્રતિના આ આકર્ષણ વિશે અને લોકોમાં તેમનાથી જાગતા ઉત્સાહ અને કૌતુક વિશે જાણતા હોત તો શું વિચારતા હોત પોતાના આ 'સેલેબ્રિટી સ્ટેટ્સ' માટે?

એમને જોવા માટે વર્ષના ૩૬૫ દિવસ આટલા બધા લોકો ભેગા થાય છે અને હજારો પર્યટકો દુનિયાના દરેક ખૂણેથી એમને જોવા આવે છે એની એમને ખબર હોત તો?

દરિયાકિનારે ગોઠવેલા લાકડાના સ્ટેન્ડ ઉપર અને રેતીમાં લોકો પોતપોતાનાં બિછાનાં લઈને કલાકો સુધી ટાઢ-પવન કે વરસાદની પરવા કર્યા વિના ચૂપચાપ એમની રાહ જુએ. આજના સમયમાં આટલા બધા લોકોને આટલી ધીરજથી આટલો વખત રાહ જોતા જોઈને પણ સાનંદાશ્ચર્ય થાય. કોઈની કે કશાની પણ રાહ ન જોનાર, સતત સમય પર સરસાઈ મેળવવા ભાગ-દોડમાં જોતરાયેલો અથવા બધું જ ઝડપથી મેળવી લેવા ટેવાયેલો આજનો માણસ આમ કલાકો સુધી નાનકડા પક્ષીને જોવા આતુર નજરે બેસી રહે એ દૃશ્ય પણ પેંગ્વિન જેટલું જ વિરલ લાગે.

પેંગ્વિનનો પાણીમાંથી બહાર નીકળવાનો સમય ઋતુ પ્રમાણે, સૂર્યાસ્તના સમય પ્રમાણે અને એમના જીવનચક્ર પ્રમાણે બદલાય, એનું એક વાર્ષિક સમયપત્રક છે. સામાન્યપણે સૂર્યાસ્તના એકાદ કલાકમાં એ કિનારે આવે. પોતાનાં દરોમાં રાત્રિ રોકાણ બાદ, સૂર્યનાં કિરણ પૃથ્વીને સ્પર્શે તે પહેલાં, ખોરાકની શોધમાં દિવસભર જળવિહાર કરવા એ નીકળી પડે છે અને દિવસ દરમિયાન સાગરમાં સો કિલોમીટર જેટલું અંતર તરી લેતાં હોય છે. એ ટચૂકડાં પેંગ્વિન જ્યારે સેંકડોની સંખ્યામાં નાનાં ડગલાં માંડતાં, ડોલતાં ડોલતાં પાણીની બહાર નીકળે ત્યારે કેટ-વૉક ઉપર ફેશન-પરેડ થતી હોય એનાથીયે વધુ સોપો પડી જાય, એ સોપો સ્તબ્ધતાનો નહીં, પણ અહૂલાદપૂર્ણ આશ્ચર્યનો હોય છે. પેંગ્વિન પોતપોતાના દરમાં પ્રવેશે એટલે ખેલ ખતમ થઈ જાય. કાળની કેડીએ ઘડીભરના પેંગ્વિનના એ સંગને ચિત્તમાં સાચવીને પોતપોતાની રીતે મનમાં મમળાવતાં, હવામાં વર્તાતા ઠારને શ્વાસમાં ભરીને પર્યટકો પોતપોતાના ઠેકાણે પરત થાય, ત્યારે કોઈના મોંમાંથી શબ્દો નીકળતા નથી હોતા.

Eudyptula Minor (Eudyptula=Good little diver) એટલે કે 'લિટલ પેંગ્વિન' અથવા 'ફેરી પેંગ્વિન'ની ઊંચાઈ માંડ ૩૦-૩૫ સેન્ટિમીટર અને વજન માત્ર ૧ કિલો જેટલું હોય છે, પણ એમનું વ્યક્તિત્વ આકર્ષક અને પ્રભાવશાળી લાગે. એમની પીઠ પર ઘેરા ભૂરા રંગનાં એ પેટ પર સફેદ રંગનાં પીંછાં અને એમના નાનકડા પગ ગુલાબી રંગના! પેંગ્વિનની ચાલ જોઈને મને હંમેશાં એ જ્ઞાનના ભારથી ઝૂકેલા, ધીર-ગંભીર, અત્યંત વિનમ્ર અને વિચારમગ્ન વિદ્વાન જેવાં લાગ્યાં છે, જાણે કોઈ અકળ અને અવ્યક્ત સારતત્ત્વ આત્મસાત્ કરીને વિચરતાં ન હોય! દરિયામાંથી નીકળે ત્યારે ટોળાબંધ અને પછી કિનારા પર આગળ વધતાં વિખરાવા લાગે અને પોતપોતાના દરની દિશામાં પહોંચી જાય.

ત્યાં આવતા પ્રવાસીઓને શાંતિ જાળવવાની સખત સૂચના છે, એ સૂચના ન હોય તો કદાચ પેંગ્વિન બહાર નીકળે ત્યારે આનંદની ચિચિયારીઓ કે તાળીઓનો ગડગડાટ થાય એવો નાટ્યાત્મક એમનો પ્રવેશ હોય છે. ત્યાં ફોટા પાડવાનો પણ સખત નિષેધ છે, અને તેથી જ કદાચ એ ચિત્ર અંતરમાં વધુ સ્પષ્ટપણે રેખિત અને ચિરંજીવ થઈ જતું હોય એમ બને. ઢળી રહેલી સંધ્યાએ પથરાતી ગુલાબી ઠંડક, શાંત સાગરનો મંદ્ર રવ, આકાશમાં હજી થોડી લાલિમાની ઝાંય, ઢળતા સૂર્યના આછા

પ્રકાશમાં સાગરનાં મોજાંનો બદલાઈ રહેલો રંગ, આકાશમાં રહીરહીને સાદ વેરતી કોઈક એકલવીર ટીટોડી... એ દશ્યનાં રૂપ, રંગ અને સુગંધને વારંવાર મનઃચક્ષુથી સજીવન કરતાં મન અચંબાથી, અહોભાવથી અને વિનમ્રતાથી સ્તિગ્ધ થઈ જાય છે.

(* મેં એક અચંબો દીઠો, દીઠો મેં ઘર ઘર કૃષ્ણ કનૈયો, હૃદય હૃદય મેં રાધા દીઠી, બન્યો હું મુગ્ધ નરસૈયો – સુન્દરમ્)

સોમનાથનું મંદિર અને ‘નયા શિવાલા’

કેટલાક ધર્મિષ્ઠ માણસોને ઈશ્વરસ્તવન માટે મૂર્તિ, મંદિર, મસ્જિદ, ગુરુદ્વારા, અગિયારી, ગિરજાઘર-કશાની જરૂર પડતી નથી, કેટલાક બુદ્ધિશાળીઓ અને તમામ જડવાદીઓને ઈશ્વર વસ્તુની જરૂર રહેતી નથી. પણ સૌ જાણે છે કે બહુજનસમાજને ઈશ્વરસ્તવનમાં રસ છે અને એને માટે મૂર્તિ, મંદિર, મસ્જિદ, ગુરુદ્વારા, અગિયારી, ગિરજાઘર વગેરે એને જોઈએ છે. આપણું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય આ ‘ધર્મ’ની બાબતમાં સૌને સરખી છૂટ આપનારું ‘સેક્યુલર’- એટલે કે પોતે કોઈ એક ધર્મને વરેલું નહિ પણ સર્વધર્મસમભાવી-રાજ્ય છે. એટલે સોમનાથનું મંદિર હિંદુઓ ચણે તો એમાં મૂર્તિમાં ન માનનાર કે મંદિર-મસ્જિદમાં ન માનનાર કે ઈશ્વરમાં ન માનનાર એવા હિંદની પ્રજાના કોઈ પણ વર્ગોએ વાંધો લેવો જોઈએ નહિ, બલકે સારા નાગરિક તરીકે સહિષ્ણુતા બતાવવી જોઈએ. અમુક ચોક્કસ એક જ ધર્મ-ઈસ્લામ-ને વરેલા પાકિસ્તાન રાજ્યની પ્રજાના ધર્મપ્રિય વર્ગે પણ ખોટા ઝનૂનના ભોગ બનવા કરતાં એવો વિચાર કરવો જોઈએ કે જે ભારતમાં મસ્જિદોનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે અને નવી બાંધવામાં આવે છે. ગુરુદ્વારા, ગિરજાઘર વગેરે પણ બંધાય છે. ત્યાં હિંદુઓ પણ એમના ખ્યાલ પ્રમાણે મંદિર બાંધી ન શકે એવું તે હોય?

હા, સોમનાથનું મંદિર બાંધવામાં પુનર્જીવનવાદી (રિવાઈવલિસ્ટ) વર્ગના કેટલાક અભિપ્રાય બાકીની પ્રજાને ખૂંચે એવા જરૂર છે. પણ તે પુનર્જીવનવાદનો સામનો કરવા જતાં પ્રજાના હિંદુવર્ગના મંદિર બાંધવાના સામાન્ય હકનો વિરોધ કરવાનો હોય નહિ.

સમયરંગ, પૃ. ૧૩૩

– ઉમાશંકર જોશી

નિબંધ

કાળુભારને કાંઠે વૈશાખી ચંદ્રદર્શન

કલ્પેશ ચાવડા

પ્રિય યજ્ઞેશભાઈ,

આજે પૂર્ણિમા. વૈશાખી. બુદ્ધ. હજુ ગઈ કાલે જ સજોડે ગંગાસતી આશ્રમ જઈ આવ્યો. એનું પિયર એટલે મને બધું આંગળી ચીંધી ચીંધીને બતાવ્યા કરે. ગંગાસતીનાં ભજનોની એકાદ પંક્તિ ગાઈ સંભળાવી સમજાવે. હું સાંભળું. જાણે સાવ અજાણ હોઉં. એમણે મને ગંગાસતીના કવન કરતાં જીવનની વાત વધુ કરી. આપણે કવનના હેવાયા. પણ અહીં તો ગાંધી કહે છે તેમ અહીં પણ ગંગાસતીનું જીવન જ એમની વાણી. મીરાં અને ગંગાસતી મૂળે તો એક જ પરંપરાનાં. આ જીવન-કવન આસપાસના લોકોમાં, આ વિસ્તારમાં, કાળુભારના નીરમાં ભળી ગયાં છે. આમ તો ગંગાસતીને ઓળખું એમનાં ભજનોથી. ચોપડીમાં ભણ્યા એનાથી જુદી રીતે પ્રિય, ચિ. મહેન્દ્રભાઈના નિબંધમાં સમજાયા છે ને આજે કેવો સંયોગ!

જાગીને જોઈ તો જગત દીસે નહીં ઊંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે.

મારો પહેલો ભોગ મોબાઈલ. આખી રાતનો સહવાસ પણ ખરો. આજે લખું છું ત્યારે મોબાઈલ જ જવાબદાર છે. જેને આપણો પરિચય કરાવ્યો. અલબત્ત આપ કવિ હો આપને હું ઓળખતો. પરિચય તો હમણાં થયો. આ તમને સંબોધી લખવાનું કારણ મહેન્દ્રભાઈએ તમને સંબોધીને જ નિબંધ લખેલ છે તો થયું હું પણ તમને જ કાગળ લખું. વળી હમણાં પરિચયમાં છે. આ નિબંધ એમની પ્રેરણાથી જ લખાય છે. હું તો શીર્ષક પણ 'વિજળને ચમકારે બુદ્ધપૂર્ણિમા: ૨' રાખવા લલચાયેલો. સવારમાં જ એમની (મહેન્દ્રભાઈ) ફેસબુક પોસ્ટ નજર સામે. નિબંધ સંભળાવા લાગ્યો. સાંભળ્યે રાખ્યું. જાગીને મહેન્દ્રભાઈની ફેસબુક પોસ્ટ જોવાની ટેવ મારા જેવા કેટલાયને પડી ગઈ છે. રોજ કંઈક નવું વાંચવા, સાંભળવા, જાણવા મળે જ. નિબંધ મહેન્દ્રભાઈના રણકામાં શીરા જેમ ઊતરે. ગઈ કાલ તાજી થઈ. આશ્રમનું પરિસર તાદૃશ્ય થયું. ગઈ કાલે ખૂબ ગમ્યું ત્યાં. વ્યવસ્થા થોડી વિકસી છે. એ નવું હતું મારા માટે. કેમ કે સાસરિયું હોઈ ત્રણ વર્ષથી ત્યાં જવાય એવું નહોતું (જ્ઞાતિ રિવાજ મુજબ ચશ્ચુરપક્ષી સગપણ થયેલ ગામમાં લગ્ન સુધી જઈ શકાતું નથી). જમવાની વ્યવસ્થા ખાતર ઘઉંમાંથી કાંકરા વીણતા પુરુષોને જોઈ પગ થંભી ગયા. ખડેલ આભને ટેકો આપે

એવા કહળસંગ ભગતના પરિવાર માટે માન થઈ ગયું. ગંગાસતીનાં ભજનો ઊતરવા લાગ્યાં. હું બુદ્ધ બની ગયો. સામે જ નદી છે - કાળુભારને મન ભરીને માણી. નવા પુલ પરથી. યાદ આવ્યું ચમારડીથી ચમારડીવાળી (અમરેલીના બાબરા પાસેના ચરખા-ચમારડીથી નીકળી વલ્લભીપુરના ચમારડીથી ભાલમાં-ભાવનગરની ખાડીમાં ફેલાઈ જતી) આ જ નદી. રાજપીપળાનો ડેમ નદીનું એક આભૂષણ. ગઢાળી-વનાળી રોડ સાથે સાથે પાળો સરકતો જાય. ચોમાસામાં એક નિબંધ લખાઈ જાય એવી જગ્યા. કાળુભારનું એક વહેણ કાપરડી ગામ થઈ ખોડિયાર અને મેલડીના થાનક વચ્ચે પસાર થતું પાછું કાળુભારમાં ભળે. અહીં ચારણની ભેંસો પથ્થર બની ગયાની રોચક કથા છે. અહીં એક પથ્થર સાથે બીજો પથ્થર આફળતાં ગેબી નગારું વાગે છે. નાનકડા વહેણમાં દોઢ માથોડાં ડીલો (નદીમાં થતું એક ઘાસ) ઊભો છે. એક સમયે દુદા ભૂવા ભેંસો ચારે અને ભજન કરે. એ નિર્જન રમણીય સ્થળ. એકાંતનો આધાર. ગંગાસતીએ ગાયું છે;

લાભ લેવો હોય તો બેસો એકાંતમાં, બતાવું કૂચી અપાર રે...

સાત પથ્થરની ટેકરીઓ જોઈ થયું કે કૈંક કૈંક કો'ક કો'ક આવતું હશે. સાત માળનાં સપનાં લઈને. રાત્રે એકલા રહેવું અહીં જોખમ છે. એવું સ્થાનિકો પાસે સાંભળ્યું. આપણે ક્યાં રહેવું'તું. આ ધજા ફરકે ગંગાસતી પાનબાઈ આશ્રમની. કિક લગાવી. એક લીવરની ફટકી આપી કે આવ્ય આશ્રમ. સવારની જેમ કોઈ સાથે વાત કર્યા વગર બેઠો. એક ભગતે રકાબી ઊંચી કરી ચા માટે ઇશારત કરી. મેં માથું હલાવી ના ભણી. કોઈ કોઈ પ્રસાદના ભાગે પી લેતાં'તાં. આ જગ્યાએ મને છોડ્યો નહીં આખો દિવસ. સાંજરે ઘેર જતાં મનમાં ગંગાસતીનાં ભજનોએ ભરડો લીધો. આરતી ટાણે પાછો પહોંચ્યો. થયું કાળુભારને કાંઠે કાંઠે જવું છે. એટલે જરા ફેરમાં ચાલ્યો. ચમારડી ધુંધળીનાથની જગ્યા પાસે એ કાળુભાર નદી આવે. આમ તો કાંઠે કાંઠે જવું હોય તો નદી પાર ન કરાય. પણ સામે કાંઠે જ રોડ. આ બાજુ તો કાચો મારગ ને સાંજ. એટલે ચમારડી. ચોગઠ, ઉમરાળા ફેરમાં ચાલ્યો. આ રસ્તો તો તમે મહેન્દ્રભાઈના નિબંધમાં જોયો છે. પણ ત્યાં(ઉમરાળા)થી તરપાળા, વાંગઘા, ભોજાવદર ને સમઢિયાળા. નદીની કિનાર પર જ બાઈક દોડી જાય. બાવળની ઝાડીમાં કોઈ કોઈ જીવ નજરે પડે. ચકલી ન જોવા મળતી હોય તો હાલો બતાવું. હા, ચિંતા કાબરની કરવા જેવી ખરી. કાળોકોશી ને કાગડાયે છે. ચકલીના ચીં...ચીં...ના બેકગ્રાઉન્ડમાં ટીટોડીનું ટી...ટુ...ટી ટી...ટુ...ટી... કે પછી did you do it... did you do it... એકલતા અને નિર્જનતાને ઘાટી બનાવે. ભોજાવદર પાસે તો રેલવેના પુલ નીચે પસાર થતાં નદીમાં જ ઊતરી જવું પડે. કેવી બિકાળવી જગ્યા! અહીં ધિંગાણામાં ધડ લડતું આવેલું એવા એક શૂરાપૂરાની દેરી છે. કરમે કરમે (પગલે પગલે) કથાઉં પડી છે. નદીનો પટ અહીંથી પહોળો થતો જાય ને ચોગઠ વટાવી સંકોડાતો જાય. ખુલ્લી હવામાં બાઈકમાં બહુ મઝા પડે છે. કુદરતની એકદમ નજીક રાખે છે. આજે નિબંધ સાંભળતો'તો ત્યારે યાદ આવ્યું ગાડીમાં સાઈડ મિરર નથી. નહીંતર એની મજા ગઈ કાલે જ લઈ શક્યો હોત. 'ને મહેન્દ્રભાઈની જેમ હુંય તમને ચંદ્રકળા બતાવત.

ખેર, આજે સાંજે વાત. રાહે છું ચંદ્રની. આમ તો પહેલેથી ચંદ્રનું આકર્ષણ. પણ આજ સવારથી નીરખને ગગનમાં... દિવસ આથમે આથમે ત્યાં તો પૂર્વરાજ પધાર્યા. આહાહાહા. જો સખી! વસંતી ચાંદ. એક પા જેસા લાંગાની કટાર જેવો આથમતો સૂરજ ને બીજી પા દૂધમલિયો આખો દિવસ સૂરજનાં કિરણો ઝીલતો, સાંજે પીળી રતુંબડી આભા ફેંકતો વૈશાખી ચંદ્રમા ગરમાળા અને ગુલમોરના ઝાડની ટોચે અચલ બુદ્ધ બની ગયો છે. હું એને જોયા જ કરું. એ મને. હજુ તો અજવાળું છે. ઉનાળાના દિવસો લાંબા હોઈ ચંદ્ર રાહ જોવરાવે. ખરું રૂપ તો મોડી રાત્રે નિખરે. ગઈ કાલે તો હૃદયરૂપ જોવા નીકળેલો. મોડી રાત્રે પાછો વળ્યો ત્યારે અગિયાર થયેલા. આરતી પછી ખબર નહીં ક્યાંથી વરસાદ દેવા જ માંડ્યો.'

નહીં વાદલડી ને નહીં વિજલડી ને વરસ્યો મુશળધાર...

પણ અંધશ્રદ્ધામાં ન દોરાઈ જાઉં તે માટે જ કદાચ ઉપર જોઉં તો પળવારમાં વાદળ જ વાદળ. લાઇટ ગઈ. થોડી વારે સટ્ટાક કરતી વીજળી. ને ચિત્ત પર ભજને ભરડો લીધો.

વીજળીને ચમકારે મોતીડાં પ્રોવો પાનબાઈ...

અચાનક અંધારાં થાશે જી...

આવતીકાલે અહીં ભજનોની રમઝટ બોલશે. તળ ભજનિકો પોતાના સૂર ગંગાસતીને ચરણે ધરશે. યાદ આવ્યું કે જમવાનું બાકી છે. એટલે ધોળા ચાલ્યો. પલળતાં પલળતાં જ. કશું ન મળ્યું. 'બેસો છે. જમવું હોય તો રો'. નહીંતર વધાવવી છે બોલો.' હોટેલવાળાને ધંધો નહીં કરવો હોય. મનમાં થયું 'આણેય રળી લીધું લાગે છે.' બેસો તો બેસો ઢીંચ્યો. ન જામ્યો. કોઠી આઈસક્રીમ. ન જામ્યો. પૈસા પડી ગયા પાનબાઈ! ચાલ્યો ઘેર. વાદળછાયા વાતાવરણમાં ચૌદસનો ચાંદ ડોકા મારે. એનો પ્રકાશ કાળા ડામર પર ચોંટી જાય. નવા રોડ પર એકસરખા પાણીના રેલા જેમ ગાડી દોડી જાય. ઉમરાળા કાળુભાર પુલ પર ઊભા રહી પાણી વગરની નદીની ઠંડી હવા ઝીલી. આ સાંકડા નાળે કોઈ ધોળા દિવસેય નથી ઊભું રહેતું. ને રાત્રે બાર વાગ્યે હું અહીં આમ અટૂલો ઊભો છું. મને પણ નવાઈ લાગી. બાળપણમાં જ્યારે જ્યારે અહીં પસાર થયો છું. નદીના પટને જોઈ રોમાંચ થયો છે. ડર પણ એટલો જ લાગે. ખબર નહીં કેમ આજે ડર નથી લાગતો પાનબાઈ.

લાગ્યા ભાગ્યાની ભે રહે મનમાં, ત્યાં લગી ભગતિ નૈ થાય...

કાળુભાર - બેઉં બાજુ કાંટાળી વાડ વચ્ચે ચમારડીથી ચમારડીનો આ મારગ. દુદાથી લઈ ધૂંધા (દુદા નામે આઈ ભક્ત અને ધૂંધા નામે એક તપસ્વી - જેની સૌરાષ્ટ્રની રસધારમાં વાર્તા મળે છે.) સુધી કૈંક લોકો કાળુભારનું પાણી પીને પાવન થયા છે ને જ્ઞાન લાધ્યા છે. થાય છે કે એક વખત ઊભી નદીએ ચાલતું આવવું છે. નિરુદ્દેશે ભ્રમણા.

યોગી થવું હોય તો સંકલ્પને ત્યાગો ને, આદરો તમે અભ્યાસ રે...

ઉનાળે સુકાઈ જતી સૌરાષ્ટ્રની નદીઓ સાવ નકામી લાગે. અમારી ઘેલો તથા કાળુભારનો પટ જોઈ બળતરા થાય એવી સ્થિતિ. આના કરતાં ખેડની જમીન હોત ને નદી ન હોત તોય ચાલત એવું મનમાં થઈ આવે. આઠ મહિનાના આહ્વાદક ઉનાળામાં દિવસના તો લ્હાયું નાખતી હોય આ જ નદી. કિન્તુ રાત્રે કંઈક જુદું જ રૂપ ધારણ કરે છે આ નદી. થાય કે અહીં હમણાં કોઈ જોગણ રાહડે રમવા ઊતરી પડવાની. કોઈ એકલદોકલ જનાવર નજરે થાય. જોતાંવેંત ડરી ન જશો. પણ રાતના આ સંસારનાં સંચલનો જોવા જેવાં. કેટલુંક સમજાવા લાગે છે અને કેટકેટલું સમજાતું જ નથી. આ નાનકડી દુનિયા બહુ વિશાળ છે. આપણે કઠપૂતળી છીએ એવો રીતસર ભાસ થઈ આવે. પૃથ્વીના પાલકની મોનોપોલી કદાચ આ જ છે. ખેર, આ પ્રકૃતિ મને છોડશે નહીં. કહો તમે ચંદ્રને વરસતો જોયો છો!? દૂધે વરસે દૂધે. જેવું આભ ચોખ્ખું એવો જ નદીનો પટ. કાંકરા ગણી લ્યો ને કોરી ધાકોડ કાળુભારની રેતીના કણ કણ છુટ્ટા વેરાયેલા તારકોના જાણે પ્રતિબિંબ. પૈસા વસૂલ પાનબાઈ.

ઘેર આવ્યો ત્યાં
શાંત ઝરખે વાટ નીરખતી...

રાખ્યું'તું એટલે જમ્યો. જામી. ત્વરિત મને કહળસંગ અને ગંગાસતીનું કપલ યાદ આવ્યું. ખરું જીવતર કોને કહેવાય એનું ઉદાહરણ સમઢિયાળાના પાદરમાં છે. ભજન ને ભોજન સાથે થાય એની મજા જ જુદી. પણ લાખ ગાડાનો ફેર આ મારું ભોજન અને એમના ભજનમાં. એ (વામા) તો કહે, 'મારું તો આ ભજન જ ને!' ને ગંગામાની વાતો શરૂ. સત્સંગ મોરારિબાપુની રામકથા, મેળો, ઉજાણી ઘણું બધું કહ્યું. 'કાળુભારમાં એટલું બધું નાહ્યા, એટલું બધું નાહ્યા કે...' - હું : 'ભાદરવાની ભેંસ' - ચિડાઈ. રિસાઈ. મેં 'જો સખી! ચાંદ' બતાવ્યો. ને સમાધાન. ચંદ્રે લાજ રાખી. આવતીકાલે તો ગ્રહણ છે. આજે પરખી લેજો પાનબાઈ! સમીસાંજનો ચંદ્ર મહારાજ દેખાયો છે ત્યારનો જોઉં છું. છૂટક વાદળાંઓ વેરાઈ ગયાં ચંદ્રની આસપાસ. આજે વિહરવું મુનાસીબ ન લાગ્યું. મતલબ ઈચ્છા ન થઈ. થયું કાગળ લખું તમને. વાળુ કરી હુકમ કીધો, 'લાવો લાવો કાગળિયો ને દોત, લખીએ હરિને રે'. એ બાજુમાં છે ને કહે છે. 'કહળભગતે ગાય સજીવન કરી એ તો લખો.' 'બાપુએ સમાધિથી દેહત્યાગ કરેલો એ તો લખો.' 'એય પોષી પૂનમે.' (ઘેરે વિ.સં.નું માત્યમ વધારે. એ મુજબ પોષી પૂનમે આપડો(ણો) બર્થડે. તે બા કાયમ લાપસી રાંધે) 'ગંગાસતી...' 'પાનબાઈ...' ઘણું બધું. પણ એના બબડાટ વચ્ચે મારે તો મન સ્થિર કરીને આવવું'તું મેદાનમાં.

આ બધું તમને લખું છું ત્યારે માત્ર આવ્યા ગયાનું બયાન નથી, પણ આ બધું કેમનું થતું હશે એવો એક પ્રશ્નભાવ મનમાં સમસમી રહ્યો છે. આવો એકસરખો અનુભવ અને એ જ દિવસો - આ અનુસંધાન, સમઢિયાળા, કાળુભારનો કાંઠો, રાત્રે ગંગાસતીને ધામ ગંગાસતીની વાણીનું સાચ - વીજળીનો ચમકારો ચિત્તે ચોંટી ગયો છે. મહેન્દ્રભાઈ અને પછીથી તમારી ફેસબુક પોસ્ટ શેરિંગમાં વારંવાર સાંભળેલ નિબંધ, આ બધું એકાકાર થઈ ગયું છે. હું વાત કરતાં અવાકૂ થઈ જાઉં છું.

ગંગાસતીનું ગાન-જ્ઞાન ભીતરે ગુંજે છે. ખરે જ રઝળપાટ જ માણસને સ્થિર કરે છે. અકૂપાર કહે છે તેમ પમ્મર થઈ જવાય છે. પમ્મર થતો હું મ્યુટ થતો જાઉં છું ને ચંદ્રને તાકતો હુંય કલ્પસંગના અમલને ઘૂંટતો અચલ પૂર્ણ થવા મથું છું.

ગંગાસતી કહે છે;

અભ્યાસ જાગ્યા પછી બહુ ભમવું નહિ... પાનબાઈ - એટલે આટલેથી અટકું. ને મુખમયંકને નિહાળતાં અધરાત-મધરાત પ્રેમને પછેડે પોઢું છું.

લિ. ના ઝાઝા જુહાર

પૂર્ણિમા, વૈશાખી

ગાંધીસ્મારકો

આપણે એક અજબ પ્રજા છીએ. આપણી વેલણાનો પાર નથી. સારું છે કે પં. જવાહરલાલ જેવા નેતાઓ હિંમતપૂર્વક આપણો કાન આમળી શકે છે. ગામોનાં ગામો ગાંધીનગર થવા ઉત્સક હતાં, રસ્તાઓને પણ સૌ ગાંધીરસ્તા તરીકે જ ઓળખાવવા આતુર હતાં. પંડિતજીએ ઠીક જ કહ્યું કે તો તો આપણે સૌ ગાંધીનગરોમાં રહેતા થઈ જઈશું. સ્મારકનો વિચાર કરતાં આપણે ગાંધીજીની ભાવનાઓનો પણ વિચાર કરવા રોકાતા નથી. મુંબઈમાં દરિયા ઉપર દોઢસો ફૂટની પ્રતિમા ઊભી કરવાની વાત એમની હયાતીમાં જ એમણે કેવી હસી કાઢી હતી! છતાં વળીવળીને આપણું મન ગાંધીપ્રતિમાઓ અને ગાંધીશિખરો તરફ જ જાય છે! ગાંધીટિકિટો અને ગાંધીનોટોનો ખ્યાલ પણ કઢંગો છે. રાષ્ટ્રીય સ્મારકની યોજનામાં પણ પહેલાં બીજાત્રીજા વસ્તુઓનો સમાવેશ હતો, પણ છેવટે સદ્ભાગ્યે રચનાત્મક કાર્યને જ તેમાં મહત્ત્વ અપાયું છે. ગાંધીજીનું સૌથી મોટું સાચું સ્મારક તો શ્રી રામનારાયણ પાઠકે એક વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું તેમ સત્ય અને અહિંસા છે.

સમયરંગ, પૃ. ૩૫

— ઉમાશંકર જોશી

વિવેચન-આસ્વાદ

સાચી વાત સચોટતાથી (ગોષ્ઠી : રમણ સોની)

વીનેશ અંતાણી

પ્રિય રમણભાઈ,

‘ગોષ્ઠી’ પુસ્તક રૂપે આપવાનો (અ)મારો ‘દાબપૂર્વક’નો આગ્રહ તમે માન્યો એથી મજા આવી ગઈ. ‘ગુજરાતમિત્ર’ની ‘અક્ષરની આરાધના’ કૉલમમાં તમે એકાદ વરસ સામ્રાટ પુસ્તકો વિશે, પરિચય-સમીક્ષા રૂપે લખ્યું. એની બાજુમાં સંક્ષેપ ગોષ્ઠી-સ્તંભ પણ આપતા. હું એ રસપૂર્વક વાંચતો. એમાં તમે આવરી લીધેલા મુદ્દાઓ જોઈને લાગતું કે આ કામ જરૂરી હતું. હવે એ લઘુ-લેખો સંકલિત કરીને ‘ગોષ્ઠી’ પુસ્તક રૂપે સુલભ કરાવી આપ્યા છે. હું માનું છું કે ‘ગોષ્ઠી’ સાહિત્યજગતમાં પ્રવેશ કરતા અને નીવડેલા સર્જકોની જેમ વાચકો માટે પણ માર્ગદર્શક ‘હેન્ડબુક’નું કામ કરશે.

તમે સાહિત્યનો કોઈ મહત્ત્વનો મુદ્દો લઈ ઝાઝા શબ્દો વેડફ્યા વિના લખ્યું છે. એનું સ્વરૂપ લઘુ છે, પરંતુ દરેક ગોષ્ઠી અંદરથી ભરીભરી છે. કોઈ ધારે તો એ દરેક મુદ્દા પર સ્વતંત્ર લાંબો લેખ કરી શકે. તમે મિતભાષી રહેવું પસંદ કર્યું અને મોઘમ રાખેલું વાચકને જાતે જ સમજાય એવી મોકળાશ રાખી છે. એમ કરીને તમે જિજ્ઞાસુઓને ગોષ્ઠીમાં સહભાગી બનાવ્યા છે.

તમે આ બધી વાતો કોને કહેવા માગતા હતા એ વિશે પુસ્તકમાં ‘ગોષ્ઠીની આસપાસ’ નિવેદનમાં કહ્યું છે. હું પણ એમાંનો એક હતો અને છું. હું પણ તમારી એ અપ્રત્યક્ષ ગોષ્ઠીમાં બધાંની સાથે બેસતો અને ‘જિજ્ઞાસા, ઉત્સુકતા, આનંદ, વિસ્મય’ સાથે સાંભળતો/વાંચતો અને દરેક મુદ્દે સમ્મત થતો. એમાં તમે સર્જકની સજ્જતાની સાથે એની વાચનસજ્જતા પર પણ યોગ્ય ભાર મૂક્યો છે – ‘...લેખનના આનંદ જેવો જ વાચનનો પણ રોમાંચક આનંદ-અનુભવ હોય છે.’ પછી કહ્યું છે, વાચનથી લેખકના ‘પોતાના લેખનનો રંગ જુદો ઊપસશે ને વાચક માટે એ સ્વાદ બની રહેશે.’ આ સંદર્ભમાં તમે મુ.શ્રી. હરિવલ્લભ ભાયાણીસાહેબ જેવા મોટા વિદ્વાન પહેલી પસંદગી વાચન પર ઉતારતા એ પ્રેરક ઉદાહરણ આપ્યું છે.

રમણભાઈ, આ ગોષ્ઠી (મને ‘ગોઠડી’ શબ્દ વધારે ગમે છે, હોં!) નિમિત્તે તમે કરેલા દરેક મુદ્દા અગાઉના સમયમાં પ્રસ્તુત હતા, આજે છે અને ભવિષ્યમાં પણ રહેશે. આમ પણ તમને નક્કર મુદ્દા વિના વાત કરવી ગમતી નથી. અહીં તમે બધાંની

સાથે અડોઅડ બેસીને ‘વાતો’ કરી છે. સ્વાભાવિક રીતે શૈલી વાતચીતની છે. તમે ઉપદેશ તો આપો જ નહીં. ક્યાંય કટાક્ષની તીક્ષ્ણ ધાર નથી. તમે અવાજ ઊંચો કર્યો નથી. (મને તો વાંચતાં વાંચતાં તમારો અવાજ પણ સંભળાય.) દરેક ગોષ્ઠી નિર્ભાર છતાં અનેક ભ્રાન્તિ દૂર કરે છે. હા, છે એમાં ‘કેવળ મિત્રવૃત્તિ’. વ્યાસપીઠ પર બેસવાને બદલે બધાંની સાથે બેઠેલો એક સુણ માણસ ધીમા, પરંતુ મક્કમ અવાજે વાર્તાલાપ કરે તો એની બહુ સારી અસર પડે છે. આજે સાહિત્યસર્જનમાં સજ્જતાનો અભાવ, વાચનમાં ઘટતો રસ, પુસ્તકપ્રકાશનની ઉતાવળ, ત્વરિત વાહવાહીના સમયમાં કોઈકે તો શું યોગ્ય છે અને શું નથી એ કહેવાની તાતી જરૂર હતી. તમે એ કર્યું.

‘હવે હું કવિ થઈ શકીશ’માં ગુજરાતી નવસર્જકોના આત્મવિશ્વાસ અને એમની અપાર મહત્ત્વાકાંક્ષા જેવી બે ખાસિયતોની નોંધ લઈને એનાં ભયસ્થાન પણ ચીંધ્યાં છે. ‘મોટા ભાગના જૂના સર્જકોએ એમના ઉદ્યકાળે અનુભવેલી અંતર્મુખી સંકોચશીલતા આ નવસર્જકોમાં નથી – એટલે સતત લખવું, પ્રસરી જવું, મંચ ગજવવો નવલેખકો માટે સહજ છે. જાણે ફરી એક વાર રજૂઆતનિપુણ (પર્ફોમર) કવિઓના દિવસ આવ્યા છે. આ રીતે આત્મવિશ્વાસ અને ઉત્સાહભરેલી ઉત્સવપ્રિયતા સારી વાત છે, પણ એથી, શરૂઆતની એમની આ દોડ એ પછી અ-ગતિ-દોડ (સ્ટેશનરી રનિંગ) બની રહેવાની સંભાવના વધી જાય છે – ઠેરના ઠેર રહેવાય છે ને એનો અંદાજ પણ નથી આવતો. સર્જકમાત્રના લેખનમાં સજ્જતાની, અભ્યાસનિપુણતાની પોષકતા ન હોય તો સર્જન પાંડુર(એનેમિક) બનવા લાગે. નવ-કવિમિત્રોએ એની સાવચેતી રાખવી જરૂરી.’ આ જ મુદ્દો તમે વાચકોના દષ્ટિકોણથી પણ તપાસ્યો છે. ‘કાચી કૃતિઓનાં એવાં થોકબંધ પ્રકાશનો આવ્યે જાય છે કે એમાંનું ખાસ કશું’ એમને સ્પર્શે નહીં અને તેઓ વાચનવિમુખ થતા જાય એ સ્થિતિ પણ ઈષ્ટ નથી – ‘ઉત્તમ વાચન મળી રહે એ વાચકનો હક છે.’

વાચનની યોગ્ય રીત વિશે તમે વાચકોને દિશા બતાવી છે. ‘વાચનની તાલાવેલી, અને વળી ચર્વણા’માં તમારું આ વિધાન – ‘ચોપાસથી મોરચો માંડીને વાંચો અને ચિકિત્સક દષ્ટિથી વાંચો, માત્ર ગટગટાવી નહીં જવાનું, સ્વાદ ચાખતા જવાનું, બરાબર પરખતા જવાનું, વાચનને કેવળ શરણ જઈને નહીં, પણ ચિત્ત ઠેકાણે રાખીને, પ્રશ્નો કરતાં કરતાં, પુસ્તકનાં બધાં સ્તરોમાં ઊતરવાનું. કેવળ સપાટી પરની, મેદાન પરની દોડ નહીં, પણ અંદર ઊતરીઊતરીને તાગ લેવાનો’ અને પછી એવી વાચનપદ્ધતિ માટે તમે સરસ શબ્દ ‘ચર્વણા’ પ્રયોજ્યો છે.

આજના વાતાવરણમાં ઘણું જરૂરી-બિનજરૂરી આડુંઅવળું ઊડ્યા કરે છે. એથી ઊભી થતી ઝાંખપ સાફ કરવાની નિષ્ઠા સાથે તમે આ ગોષ્ઠી કરી છે. તમે ઉદાવેલા બધા મુદ્દાઓની પ્રસ્તુતતા પર વર્તમાન સર્જકોએ અને સાહિત્યપ્રેમીઓએ ગંભીરતાથી વિચારવાની જરૂર છે. ‘પ્રથમ કૃતિનો રોમાંચ અને પછી જરા જાત-ચિકિત્સા’માં તમે કહ્યું છે – ‘કવિતા લખી કે તરત છલાંગ મારી સામયિકમાં ખડી થઈ જાય એમ નહીં, જરીક ચકાસીને પંખી ઈંડાંનું સેવન કરે એમ અને ફેરતપાસની ઉખ્ખા આપીઆપીને જીવંત કરીએ તો એ વાચકના મનમાં વસશે.’

તમે માત્ર નવસર્જકોએ જ નહીં, નીવડેલા સર્જકોએ પણ ધ્યાનથી સાંભળવા જેવી વાત કરી છે - ‘... સર્જક પોતાની કૃતિના સ્વીકાર માટે વિહ્વળ બને, પ્રતિભાવન-વિવેચન માટે ઝાંઝાં મારે, અનુચિત પ્રયત્નો કરે એમાં તો પોતાની કૃતિ માટેનો અવિશ્વાસ જ પ્રગટ થાય છે. અને સ્વમાન? લેખક તરીકેનું ગૌરવ? એ પણ મહત્ત્વની, કદાચ સૌથી મોટી વાત છે.’ (‘સર્જકને સ્વીકારની અપેક્ષા; પણ આત્મગૌરવ?’ લેખ.)

તમે નવોદિત સર્જકોને ‘ખોટાં શુભેચ્છા-વચનોથી સાવધાન’ રહેવા કહ્યું છે તો એવી શુભેચ્છાઓનો વરસાદ વરસાવી દેતા વરિષ્ઠોને પણ ટપાર્યા છે - ‘એમ કરીને એ લોકો નવા લેખકોની નબળાઈઓને પોષે છે. એનામાં બંધાતો ખોટો આત્મવિશ્વાસ તો એને કાચાં કાવ્યો લખવા પ્રોત્સાહિત કરશે. થોડીક પણ શક્યતાવાળો એ નવ-લેખક વેડફાઈ જશે. આ મોટા શુભેચ્છકોનો એ કંઈ નાનો અપરાધ નથી.’ એ જ રીતે તમે સ્પષ્ટવક્તવ્ય અને નિખાલસતાનો આજે જોવા મળતો અભાવ, શાસ્ત્રીય પુસ્તકોનું બેજવાબદાર પુનર્મુદ્રણ, ભાષાશુદ્ધિના પ્રશ્નો, ઉપનામ-તખલ્લુસ, પુસ્તકઅર્પણ, જેવી બાબતો પર પ્રકાશ પાડ્યો છે. તંત્રી-સંપાદકોની નિષ્ઠા અને ચીવટ વિશે પણ ઉદાહરણ સહિત વાત કરી છે. બાળસાહિત્ય, હાસ્યરસની કૃતિઓ અને મધ્યકાલીન કવિતામાં માર્મિકતાની પણ વાતો કરી છે.

રમણભાઈ, તમને ગમશે નહીં છતાં એક વાત કહું - ધારો કે ‘ગોષ્ઠી’નો કોઈ વાચક તમારા વિશે કશું જ જાણતો ન હોય છતાં એ સમજી જશે કે આ બધી વાતો કરનાર માણસ બહુશ્રુત છે, અભ્યાસી છે, સાહિત્યપ્રવૃત્તિનાં બધાં પાસાં વિશે સચિંત છે અને બહુ સારી રીતે વાત કરી શકે છે. એને ખબર છે કે ગંભીર મુદ્દો સ્પષ્ટ કરવા માટે લાંબી લેખણે લખવાની કે તારસ્વરે બોલવાની જરૂર નથી. એ કલ્પિત અજાણ્યાના વિધાન સાથે હું મારા તરફથી એટલું ઉમેરું કે તમે આ ‘ગોષ્ઠી’ નિમિત્તે કાવ્યમાં જેમ હાઈકુ તેમ ગદ્યલેખનમાં ‘બેચાર મિનિટમાં વંચાઈ જાય/ સંભળાઈ જાય એવી ગોઠડી’નું સ્વરૂપ ઉપસાવી આપ્યું છે. તમે મુદ્દાઓને પુષ્ટ બનાવવા આપણા ઉત્તમ સાહિત્યસ્વામીઓનાં ઉદાહરણો આપીને અંતરંગ ગોષ્ઠીને નવું પરિમાણ બક્ષ્યું છે એનો આનંદ વ્યક્ત કરી મારો પત્ર પૂરો કરું.

અરે, એક વાત લખવી રહી ગઈ. ‘ગુજરાતમિત્ર’માં તમારી ‘ગોષ્ઠી’ મારી જેમ પુષ્પા પણ ઉત્સુકતાથી વાંચતી અને પછી કહેતી - રમણભાઈ સાચી વાત કેટલી સચોટતાથી કરે છે!

એ જ વાત છે ને, રમણભાઈ!

લિ. વીનેશ.

(‘ગોષ્ઠી’ પુસ્તકમાં વ્યક્ત કરેલો પ્રતિભાવ સુધારા-વધારા-ઉમેરણ સાથે.)

સંતસાહિત્યના સંશોધન-અભ્યાસની અનિવાર્ય શરતઃ પ્રામાણિકતા અને તાટસ્થ્યતા

નિરંજન રાજ્યગુરુ

મધ્યકાળમાં પ્રવાહિત વિવિધ પંથ-સંપ્રદાયો દ્વારા ગુજરાતી ભાષામાં પ્રવર્તતી સંતસાહિત્ય, સંતચરિત્રો, સંતવાણીના સંશોધન ક્ષેત્રે આજે ઘણા નવયુવાન અભ્યાસી સંશોધકોની કલમો કામ કરી રહી છે ત્યારે મને કહેવાની ઇચ્છા થાય છે કે આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં પણ સંપૂર્ણ તટસ્થતા સાથે, કોઈ એક જ વિચારધારા-સંપ્રદાય-પંથ કે વિદ્વાનની કંઠી બંધાવ્યા વિના તમામ દિશાઓમાંથી જે સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય તેનો સ્વીકાર કરીને, પુરોગામીઓ દ્વારા થયેલાં તમામ કાર્યોને તપાસીને-ચકાસીને એનાં લેખાં-જોખાં આપ્યા પછી જ પોતાનાં તારણો પ્રસ્તુત કરવાની નેમ સાથે સંશોધન-સંપાદન-પ્રકાશન કરનારી ઓછી વ્યક્તિઓ મને જોવા મળી છે. સંશોધનનું ક્ષેત્ર એવું છે કે આજે એક તબક્કે તમારી સામે જે સામગ્રી ઉપલબ્ધ હોય અને તમે એક તારણ કે નિષ્કર્ષ પર આવી પહોંચ્યા હો તેમાં આવતી કાલે કે ભવિષ્યમાં ગમે ત્યારે કોઈ નવી સામગ્રી, નવા સંદર્ભો, નવી હસ્તપ્રતો, કંઠસ્થ પરંપરાથી જળવાતી આવેલી નવી જ દંતકથાઓ કે નવાં તથ્યો સામે આવે અને આપણે સિદ્ધ કરેલાં તારણો સાવ નિરાધાર બની રહે. આ સમયે સાચા પ્રામાણિક સંશોધકનું કર્તવ્ય એ છે કે પોતાના સંશોધન ક્ષેત્રમાં કાયમ અપડેટ થતાં રહેવું અને સ્થાપિત થયેલાં કે કરવામાં આવેલાં તથ્યોમાં ફેરફાર સ્વીકારીને સંપૂર્ણ સત્યનો સ્વીકાર કરતા રહેવું. પૂરા તાટસ્થ્ય સાથે એનો જાહેરમાં એકરાર પણ કરતા રહેવું. કોઈ પણ સંશોધક માટે આનંદની ક્ષણો એ હોય છે કે પોતે પોતાના જ પૂર્વકાલીન સંશોધન દ્વારા સિદ્ધ કરેલાં તારણોને નવી પ્રમાણભૂત સામગ્રી પ્રાપ્ત થયે ખોટાં હતાં એનો સ્વીકાર કરવો.

સંશોધક કે ઇતિહાસકાર જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ કે સમૂહને ધ્યાનમાં રાખીને તેને રાજી કરવાના કે નારાજ કરવાના આશયથી કલમ ચલાવે ત્યારે એની વિષય પ્રત્યેની નિષ્ઠા કે પ્રતિબદ્ધતા જળવાતી નથી અને એ વાણીની દેવી મા સરસ્વતીના ગુનેગાર બને છે. પોતાના પ્રતિમત પરત્વે અસહિષ્ણુ બનીને બનાવટી પુરાવાઓ-તથ્યો શોધવાની મથામણ ભવિષ્યની અનેક પેઢીઓને ગુમરાહ બનાવી શકે છે, આપણે ત્યાંના ઇતિહાસોમાં આવું ખૂબ બનતું રહ્યું છે. કોઈ રાજદરબારી આશ્રિત કે ચોક્કસ પંથ-સંપ્રદાયના કંઠીબંધ અનુયાયી હોય તો એમણે તો સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાના રાજા-મહારાજા-બાદશાહ કે પંથ-સંપ્રદાયના અધિપતિ મહંત / અનુયાયીઓને રાજી

કરવા માટે એવું લખવું પડે તથા અન્ય પ્રતિસ્પર્ધીને નીચા કે હલકા ચીતરવા પડે, પરંતુ જેમણે શુદ્ધ સંશોધનની કેડી કંડારવાની હોય તેમણે તો સ્પષ્ટ રીતે જ તમામ મતો-મંતવ્યોની નિષ્પક્ષ રીતે તરતપાસ કરીને, તમામ પરસ્પર વિરોધી મુદ્દાઓને સાંકળીને, એનાં લેખાં-જોખાં માંડીને પછી જ પોતાનાં મંતવ્ય-અભિપ્રાયની માંડણી કરવાની હોય. આજે એક તારણ પર સંશોધક કે ઇતિહાસકાર આવ્યો હોય તેમાં આવતીકાલે કોઈ નવાં તથ્યો, પુરાવાઓ, હસ્તપ્રતો, શિલાલેખો કે અન્ય પ્રમાણભૂત સામગ્રી સાંપડે ત્યારે પોતાનાં તારણો બદલવાં પણ પડે તેની તૈયારી દાખવવાની હોય.

આપણે ત્યાં રાજા-મહારાજા-બાદશાહોના સમકાલીન ઇતિહાસલેખકો, વહીવંચા બારોટ કે આશ્રિત ચારણ કવિઓ, દીવાન-વજીર વગેરે અધિકારીઓ કે વિવિધ ધર્મ-પંથ-સંપ્રદાયમાં દીક્ષિત સાધુ કવિઓ દ્વારા લખાયેલા ઇતિહાસોમાં અપાયેલી સાલ-સંવતો વિશે એકમતી જોવા મળતી નથી. એક જ સમયગાળામાં લખાયેલ વિવિધ વહીઓ કે ઐતિહાસિક રચનાઓ ધરાવતી હસ્તપ્રતોમાં એક જ ઘટના વિશે જુદી જુદી સાલ-સંવત કે એકબીજાથી પરસ્પર વિરોધી લાગે તેવાં મંતવ્યો પ્રાપ્ત થાય છે, શિલાલેખો, તામ્રપત્રોમાંથી પણ મળતાં તથ્યોમાં ફેરફાર જોવા મળે છે. એમાંયે વિવિધ ધર્મ-સંપ્રદાયોના સંતો-ભક્તો-મહંત મહાપુરુષો વિશે જે તે સંપ્રદાયના અનુયાયી શિષ્યો-કવિઓ દ્વારા લખાયેલ ‘ભક્તમાળ’, ‘પરચરી’, ‘ગુરુવંશાવળી’, ‘સંતચરિત્રો’ કે સંતસ્થાનકના ઇતિહાસોમાં દંતકથાઓ, પરચા-ચમત્કારોની સાથે જે સાલ-સંવત લખવામાં આવી હોય તે માત્ર ને માત્ર અંદાજિત કે કાલ્પનિક હોય છે. પોતાનો પંથ-સંપ્રદાય અન્ય પંથ-સંપ્રદાયોથી પ્રાચીન છે, મૂળ પરંપરા સાથે અનુસંધાન ધરાવે છે અને આ અમારી જ પરંપરા સાચી છે એવું પુરવાર કરવા માટે ઘણી વાર એનો સંબંધ પૌરાણિક પ્રતાપી ચરિત્રો સાથે જોડીને, અથવા જે તે સંત-ભક્તની સાથે જન્મજન્માંતરોની કથાઓ જોડીને એનું મહિમાગાન કરવાના આશયથી એવાં ચરિત્રોનું આલેખન કરવામાં આવતું હોય છે. એટલે એક પંથ-સંપ્રદાય કે સંતસ્થાનકનો ઇતિહાસ ધરાવતી સાહિત્યસામગ્રીમાં દર્શવેલા સાલ-સંવતને જ અધિકૃત ગણીને, અન્ય પરંપરાના સંતો કે સંતસ્થાનકના આંતરસંબંધો, એની પરંપરિત માન્યતાઓને નજરઅંદાજ કરીને પોતાનાં તારણોને જ અધિકૃત ઇતિહાસ તરીકે ખપાવવાનું વલણ પણ આપણા કેટલાક સંશોધકોમાં જોવા મળે છે. ઘણી વાર તો એકની એક ચમત્કારકથાઓ, પરચાઓની ઘટનાઓ અનેક સંતો-મહંતોનાં જીવન સાથે જોડવામાં આવી હોય છે. એ જ રીતે અર્વાચીન સમયના કવિ/લેખકો દ્વારા આખ્યાનો કે સંતકથાના સ્વરૂપે અંદાજિત-કાલ્પનિક સાલ-સંવતો સાથે દર્શવવામાં આવી હોય છે. આવી તમામ સામગ્રી એકસાથે સંકલિત કરવામાં આવે ત્યારે જ એમાંથી આંતરચકાસણી દ્વારા પ્રમાણભૂત કહી શકાય એવાં તથ્યો સુધી પહોંચી શકાય.

સંતસાહિત્યનું સંશોધન હંમેશાં સંશોધક પાસે સંપૂર્ણ તાટસ્થ્યની અપેક્ષા રાખે છે. જુદા જુદા સંદર્ભોથી પ્રાપ્ત સામગ્રીને કોઈ એક જ સાંપ્રદાયિક/સંકુચિત દષ્ટિકોણથી ચકાસવાને બદલે દરેક અંગલથી નાણી-પ્રમાણીને પછી જ, તમામ આંતરવિરોધો

તથા ભિન્ન ભિન્ન મતો દર્શાવીને પછી જ પોતાને જે તથ્ય સાંપડ્યું હોય તેનું નિરૂપણ કરવાનું હોય. જ્યારે આપણે ત્યાં તો ભિન્ન ભિન્ન મતોને સાવ નિરાધાર ગણીને, નજરઅંદાજ કરીને, માત્ર ને માત્ર પોતાને જે તારણ અભિપ્રેત હોય તેને જ પ્રસ્થાપિત કરવાનું - એટલે કે પ્રથમ જવાબ નક્કી કરીને પછી જ દાખલો માંડવાનું વલણ જોવા મળ્યું છે. જે કારણે સાંપ્રદાયિક તનાવો વધારવાનું કાર્ય પણ આપણા સંશોધકો-ઇતિહાસલેખકો દ્વારા જાણ્યે-અજાણ્યે થતું રહ્યું છે.

સંતોના જીવન સાથે જોડાયેલી દંતકથાઓ પણ ઐતિહાસિક તથ્યોની શોધમાં અત્યંત ઉપયોગી થતી હોય છે. કારણ કે લોકચિત્તમાં એ પેઢી દર પેઢી જીવંત પ્રવાહ રૂપે સચવાતી રહી હોય છે. સમકાલીન શિષ્યો કે એ પછીની શિષ્યપરંપરાના લેખક/કવિઓ દ્વારા લખાયેલ ‘ભક્તમાળ’, ‘પરચરી’, ‘ગુરુવંશાવળી’ કે અન્ય સંતજીવન-વિષયક તથ્યો દર્શવતા સાહિત્યમાં ઘણી વાર જે તે પંથ-સંપ્રદાયના સ્થાપક સંતને જ કેન્દ્રમાં રાખીને એના મહિમાગાન માટે અનેક નાનામોટા પરચા-ચમત્કારોનું ઘડતર કરવામાં આવ્યું હોય એમાં ઘણી વાર આગળની ગુરુપરંપરા કે ગુરુસ્થાન સાથેનો સંબંધ કાપી નાખ્યો હોય એવું પણ જોવા મળે છે. આ કોઈ એક જ પંથ-સંપ્રદાયની વાત નથી, લગભગ તમામ ધર્મ-પંથ-સંપ્રદાયો અને સંતપરંપરાઓમાં જ્યારે મૂળ સ્થાપકની વિદાય પછી એકથી વધુ શાખાઓની રચના થઈ છે ત્યારે દરેક શાખામાં આ ઘટના જોવા મળે છે.

ઘણી વાર તો મળતી હસ્તપ્રતોને પ્રમાણભૂત આધાર તરીકે સ્વીકારીને આપણે અંતિમ તથ્ય સુધી પહોંચતા હોઈએ છીએ, પરંતુ એ હસ્તપ્રતોમાં સચવાયેલા સાહિત્યના સર્જકો તથા એની નકલ કરનારા લહિયાઓ દ્વારા પણ પોતાના પંથ-સંપ્રદાયને અભિપ્રેત હોય એવાં ને એટલાં જ તથ્યોનું આલેખન કરવામાં આવ્યું હોય છે. ત્યારે એક સંશોધકનું કર્તવ્ય એ છે કે અન્ય પરંપરામાં જળવાયેલી હસ્તપ્રતો કે લોકકંઠે સચવાયેલી દંતકથાઓમાંથી પ્રાપ્ત થતી બે સંપ્રદાયોના આંતરસંબંધો વ્યક્ત કરતી ઘટનાઓની પણ નોંધ કરીને કોઈ જ આગ્રહ-પૂર્વગ્રહ-પૂર્વધારણા વિના પરસ્પર વિરોધી લાગતી જે સામગ્રી સાંપડે તેનો સ્વીકાર કરીને, સારાસાર વિવેક મુજબ ચર્ચા કરીને પછી જ પોતાના અંતિમ તારણ સુધી પહોંચવું જોઈએ. એને બદલે જે તે પંથ-સંપ્રદાયના સંતો-મહંતો, અનુયાયીવર્ગ કે કોઈ જાતિ-જ્ઞાતિવિશેષને રાજી રાખવાના આશયથી પણ આજે સંશોધનના નામે, ઇતિહાસના નામે, પ્રચારાત્મક સાહિત્યનું પ્રકાશન થાય છે.

થોડા સમય પહેલાં જૈન આચાર્યશ્રી વિજયશીલચન્દ્રસૂરિજી મહારાજસાહેબના સંપાદનતળે પ્રકાશિત થતા ‘અનુસંધાન’ સામયિકનો અંક-૯૧ - મે ૨૦૨૩ મળેલો. એમાં નિવેદનમાં તેઓશ્રીએ જણાવેલું- “સંશોધનના ક્ષેત્રનું મોટું અને ડરામણું પ્રદૂષણ છે ઉઠાંતરી, ચોરી. વિચારની તફડંચી અને શોધપરક નોંધોની ઉઠાંતરી સાહિત્યનાં તથા સંશોધનનાં અન્ય તમામ ક્ષેત્રોમાં વ્યાપક રીતે ચાલતી રહી છે...સજ્જનો ભરોસે રહે અને વિચિત્રજનો તેમના કામને પોતાના નામે ચડાવી મારે! પ્રસિદ્ધ કરતા રહે! ભદ્ર પ્રકૃતિને કારણે ક્યાંક ગોઠડીમાં રજૂ કર્યા હોય અથવા પોતાના કોઈ લેખમાં

તે વિશે સંકેત આપ્યા હોય તેને પકડીને તે વિષય પર પોતાનું ચિંતન(!) ઉમેરી-મઠારીને તે સંશોધનાત્મક બાબતને પોતાના મૌલિક સંશોધન તરીકે પ્રસિદ્ધ કરનારા એકાધિક વિદ્વાનો સૌને ભટકાતા રહે છે... એટલે મૂળ સંશોધકની મહેનત, તેમણે ખંતથી અપાર મુશ્કેલીએ પ્રાપ્ત કરેલ મુદ્દો તેમના પોતાના મૌલિક સંશોધનની ખ્યાતિ નથી મેળવી શકતો...”

‘ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક’ પુસ્તક-૪૦, અંક-૨, ૧૯૭૫માં ‘સિંહ સંવત’ નામના લેખમાં શ્રી નરોત્તમ પલાણ ઇતિહાસની સમસ્યાઓ વિશે અભિપ્રાય આપતાં લખે છે : “એ તો સહજ છે કે સૌ કોઈ પોતાના ધર્મ વિશે મોટા મોટા ખ્યાલો રચતા હોય છે, કે ‘અમુક મહાન માણસો પોતાના ધર્મમાં માનતા, પોતાના મંદિરના દર્શને રાજાઓ પણ પગપાળા આવ્યા.’ આ અને આવું બધું ભક્ત હૃદયોની મુગ્ધ શ્રદ્ધા તથા ધર્મપ્રચારની સહજ વૃત્તિ છે. એને સીધેસીધો ‘ઇતિહાસ’નો રાજકીય રંગ અર્પણ કરી જાહેરમાં એનાં ચીર ખેંચવાની દુઃપ્રવૃત્તિ ઇતિહાસલેખકથી ન થાય, થાય તો એમાં બે પાપ છે: સ્વધર્મની અંગત માન્યતાને ખુલ્લી પાડવાનું અને ઇતિહાસને બેવફા થવાનું... ઇતિહાસલેખક નવલકથાનો ભાવુક વાયક કે સ્વધર્મશ્રેષ્ઠતા સ્વીકારીને જ બોલતો ધર્મગુરુ નથી. તે તો પોતાના અંગત ગૃહીતોની વિરુદ્ધમાં જઈને પણ તેની કડકમાં કડક આલોચના કરતો નિર્મમ શાસ્ત્રકાર છે... જે બન્ને પક્ષે વિચારીને સમતોલ નિર્ણય આપતો રહે છે...”

કોઈ પણ પંચ કે સંપ્રદાયના પ્રચાર-પ્રસાર માટે પોતાની ગુરુ પરંપરાનો ઇતિહાસ જાળવતી સંતકથાઓ, સંતચરિત્રો, પરચરી રચનાઓ, વીતક રચનાઓમાં જે તે સંપ્રદાયના મહાપુરુષોના જીવનપ્રસંગોને અનેક પ્રકારની ચમત્કારમય ઘટનાઓ સાથે સાંકળીને રજૂ કરવામાં આવતો હોય છે. એમાં જે તે મહાપુરુષોના પૂર્વજન્મોની કથાઓ પણ જોડવામાં આવે, પૌરાણિક પ્રતાપી પાત્રો સાથે સાંકળવામાં આવે અને એ ચરિત્રને વધુ ને વધુ દિવ્ય, વધુ ભવ્ય, વધુ અલૌકિક બનાવવા એમાં કાલ્પનિક ચમત્કારિક ઘટનાઓ ઉપજાવી કાઢીને અવતારી પુરુષ તરીકે એનું ગુણગાન કરવાનો જ આશય એમાં હોય. આવી મૂળ રચનાઓમાં શુદ્ધ પ્રમાણિક-પ્રમાણભૂત ઇતિહાસના કેટલાક અંશો હોય એમાં પણ પાછળથી આવનારી શિષ્ય પેઢીઓ પોતાના જાતિ-જ્ઞાતિગત સંબંધો, ગમા-અણગમા અને પોતાની વિચારધારા મુજબ ફેરફારો કરીને, પોતાના સંપ્રદાયના સ્થાપક મૂળ પુરુષની ગુરુપરંપરાના ઉલ્લેખોની બાદબાકી કરતા રહે અને એ મૂળ પુરુષ પોતે કોઈના શિષ્ય નહોતા, કોઈની કંઠી નહોતી બંધાવી, એમના ગુરુસ્થાન કે ગુરુ પરંપરાની લોકકંઠે સચવાયેલી કે સંપ્રદાયની મૂળ હસ્તપ્રતોમાં નોંધાયેલી વિગતો બનાવટી છે એવું પુરવાર કરવા માટે નવાં નવાં તર્કો-ધારણાઓ, પ્રસંગો, સમય-સાલવારીનું આયોજન કરતા રહે.

સ્વાભાવિક છે કે જે તે સંપ્રદાયના કંઠીબંધ અનુયાયીઓ દ્વારા આવા બનાવટી ઇતિહાસો લખાતા રહે, પણ એવી વિચારધારા લઈને આજના સંપૂર્ણ પ્રમાણભૂત સંશોધનના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં પણ, સાહિત્ય કે ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં જેમનું સ્થાન-માન-પ્રદાન એક તટસ્થ-નિષ્પક્ષ-નીડર સંશોધક તરીકેનું હોય એમના દ્વારા પણ માત્ર ને

માત્ર પોતાની જાતિ-જ્ઞાતિના સંત-ભક્તની યશોગાથા વર્ણવવા માટે સંપૂર્ણ કાલ્પનિક તથ્યો અને તર્કો ઊભાં કરીને બનાવટી ઇતિહાસ લખવામાં આવે એવા બનાવો આજના સમયે વધતા રહ્યા છે એ ચિંતાનો વિષય છે.

સંત-ભક્તોનો તથા સંતસાહિત્યનો ઇતિહાસ લખનારા લેખકોની પાંચ પંક્તિ જોવા મળે છે: (૧) એક તો પોતે જે તે ધર્મ-પંથ-સંપ્રદાયના દીક્ષિત, કંઠીબંધ અનુયાયી હોય, અને જે તે સંત કે ભક્તની સીધી શિષ્યપરંપરા સાથે અનુસંધાન ધરાવતા હોય. (૨) ધંધાદારી કવિઓ-લેખકો કે જેમનો વ્યવસાય જ ભાડૂતી લેખક તરીકેનો હોય, અને જે તે સ્થાનકના ઓર્ડર મુજબ એની પરંપરાના ઇતિહાસનું પ્રચારાત્મક આલેખન કરી આપતા હોય. (૩) વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોમાં કોલમ લખનારા પત્રકારો. જેઓ સહજ પ્રાપ્ય સાહિત્યને ધ્યાનમાં રાખીને સંતકથાઓનું આલેખન કરતા હોય. (૪) એમ.એ., એમ.ફિલ્. કે પીએચ.ડી. પદવી અર્થે સંશોધન કરનારા શોધછાત્રો, જે સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ધર્મ, લોકસંસ્કૃતિ કે તત્ત્વજ્ઞાન જેવા વિષયમાં સંશોધન કરતા હોય અને પછી શોધનિબંધ કે મહાનિબંધ રૂપે એનું પ્રકાશન કરતા હોય. (૫) શુદ્ધ ઇતિહાસનું આલેખન કરનારા ઇતિહાસલેખકો, જે માત્ર ને માત્ર પ્રમાણભૂત આધારોને લક્ષ્યમાં રાખીને, પરસ્પર એકબીજાથી વિરુદ્ધ મંતવ્યો ધરાવતા તમામ મતો તથા પુરાવાઓની નોંધ કરીને પછી સાધાર ચર્ચા દ્વારા પોતાનું નિષ્પક્ષ મંતવ્ય દર્શાવતા હોય.

રાજકારણ એ જીવનનો એક અગત્યનો ભાગ છે છતાં એક ભાગ માત્ર છે, સમગ્ર જીવન નથી. પ્રજાજીવનની પ્રગતિનું એ સાધન થઈ શકે, પ્રજાજીવનની ઇતિશ્રી કદી હોઈ ન શકે. સાચું રાજકારણ પ્રજાકારણની છાયા બની રહેવામાં કૃતાર્થતા માને, અને નહિ કે અપ્રજાને માથે ચઢી સતત પોતાનું મહિમાપ્રદર્શન કરવામાં.

આપણે ત્યાં પરદેશી સત્તાને હટાવવાના પ્રયત્નમાં રાજકારણ ખીલ્યું એટલે યોગ્ય રીતે જ પ્રજાના હૃદય ઉપર એની પ્રબળ મોહિની હતી. રાજકારણ નહિ, બલકે એ રાષ્ટ્રપ્રેમ-રાષ્ટ્રભેષ હતો. સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પછી હવે એ પ્રેમ-એ ભેષ જાણે ભૂતકાળની વસ્તુઓ લાગે છે. તેને બદલે પ્રજાહૃદય ઉપરની જૂની મોહિનીને વટાવવાનો પ્રયત્ન જોવા મળે છે. અંગ્રેજ સરકારની આજુબાજુ જેમ બધી પ્રવૃત્તિઓ ગતિ કરતી, તેમ જ અત્યારે પણ દેખાય છે. આ બાબતમાં આપણે હિંદની અંગ્રેજ સરકાર, અને નહિ કે ઇંગ્લેન્ડની અંગ્રેજ પ્રજા, પાસેથી શીખવાનો નિશ્ચય કર્યો લાગે છે. નોકરશાહી અને સરકારશાહીની બોલબાલા છે. અને એ ઘટવાનાં કોઈ ચિહ્નો દેખાતાં નથી. ઊલટું પ્રજાના હૃદયમાં માનની જે જૂની મૂડી પડેલી છે તેની મદદથી એ વધવા મથે છે. એક નાનો અમથો દાખલો છાપાંમાંથી લઈએ તો એક નાના શહેરમાં પ્રધાનો ગયા તે દિવસે એકલા ફૂલહારનું જ સેંકડોનું ખરચ થયું. માનપત્રો અને પાર્ટીઓ પાછળ સુધરાઈઓ જે ખર્ચા કરે છે તે સામે પ્રજા વારેવાર અકળામણ વ્યક્ત કરે છે. માનપત્રો, સમારંભો, વિમાની અવરજવરો, પાર્ટીઓ, ઉદ્ઘાટનો, શિલારોપણો-આ બધી વસ્તુઓનો જાણે કે રાસ ખેલાઈ રહ્યો છે. અને વચ્ચે બહુજનપ્રજાની અન્નવસ્ત્ર અને ઓટલા અંગેની લાચારી દિનપ્રતિદિન વધતી જ ચાલે છે.

સમયરંગ, પૃ. ૭૭

— ઉમાશંકર જોશી

‘સાહ્યતાણું’ અનુભવસમૃદ્ધ રસાળ આત્મકથા

ઉત્પલ પટેલ

કેટલાક માણસોનું જીવન દીર્ઘ તો હોય, પણ અનુભવસમૃદ્ધ નથી હોતું. બહુ થોડા માણસો એવા હોય છે કે જેમનું જીવન આવરદાની દૃષ્ટિએ ટૂંકું હોય પણ અનુભવસમૃદ્ધિ, માનવસેવા અને યુગસેવાની દૃષ્ટિએ ઘણું મહત્ત્વનું નીવડ્યું હોય. એવી વિભૂતિઓ હોય છે; જેમાં શંકરાચાર્ય, સ્વામી વિવેકાનંદ અને કવિ કલાપી જેવાની ગણના થઈ શકે. થોડા એવા પણ બડભાગી માનવીઓ હોય છે જેમનું જીવન પ્રમાણમાં દીર્ઘ પણ રહ્યું હોય ને ભર્યું ભર્યું પણ રહ્યું હોય એવા મહાનુભાવોમાં કવિ સ્નેહરશ્મિનો સમાવેશ કરી શકાય. મૂલ્યવાન અનુભવથી ભર્યા ભર્યા તેમના સાર્થક દીર્ઘજીવનને તેમણે તેમની આત્મકથાના ચાર ગ્રંથોમાં ઝીલવા પ્રયાસ કર્યો છે, એમાં એમને ઘણી સફળતા પણ મળી છે. એ ગ્રંથો આપણી સ્વાતંત્ર્યગાથાના ઇતિહાસના મૂલ્યવાન દસ્તાવેજ સમા પણ છે.

ગાંધીજી અને જવાહરલાલ નહેરુ જેવા યુગપુરુષો આત્મકથા લખે ત્યારે એ તેમના નિમિત્તે સમગ્ર યુગની પણ આત્મકથા બને છે. ઇતિહાસ માટે એ મૂલ્યવાન દસ્તાવેજ બની રહે છે. ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ ‘સ્નેહરશ્મિ’એ તેમની આત્મકથામાં, ખાસ કરીને તેના બીજા ભાગ ‘સાહ્યતાણું’માં, આપકથા નિમિત્તે યુગકથાને જીવંતપણે આલેખી છે. પરંતુ જેમ ગાંધીજી, જેમ જવાહરલાલ નહેરુ યુગપુરુષ છે, યુગપ્રવર્તક છે તેમ તેમને માટે એવું ન કહી શકાય. પરંતુ અસહકારના આંદોલનયુગને, ગાંધીજીએ પ્રવર્તાવેલ પ્રજાને આંદોલિત કરનાર યુગને કદાચ વધુ પ્રમાણમાં વિગતો આપીને કંઈક વિશેષ જીવંતપણે સ્નેહરશ્મિએ આલેખ્યો છે એ કબૂલ કરવું પડે. વળી સ્નેહરશ્મિ પણ જાહેરજીવનમાં સક્રિય રહ્યા હતા, રાજનીતિ ને આંદોલનના ક્ષેત્રમાં વિવિધ હેસિયતથી તેમણે નેતૃત્વ પણ કર્યું હતું. અસહકાર આંદોલનના પણ તેઓ ગણનાપાત્ર નેતા રહ્યા હતા. સામાજિક કાર્યકર્તા તરીકે પણ તેમના મહત્ત્વને ઓછું ન આંકી શકાય. તેમ છતાં તેમની પ્રતિભાનાં અનેક પાસાંઓ પૈકી મહત્ત્વનું પાસું તો અધ્યાપક-શિક્ષકનું જ હતું અને તેથી આત્મકથાલેખનમાં તેમનો દૃષ્ટિકોણ મહદંશે અધ્યાપક-શિક્ષકનો જ રહ્યો છે. ગાંધીજી જેવા યુગપુરુષોની આત્મકથા ને સ્નેહરશ્મિની આત્મકથામાં આ ફરક દૃષ્ટે પડે છે.

સ્નેહરશ્મિએ કશી પૂર્વતૈયારી કે પૂર્વનોંધ વગર આત્મકથા આલેખી છે. તેમના મતે એમાં ઘણી મહત્વની ઘટનાઓ અણકથી પણ રહી છે છતાં નદીના પ્રવાહની જેમ તેમની આત્મકથા સહજ ને સરળપણે વહેતી વહેતી જીવનસાફલ્યના પોતાના લક્ષ્ય ભણી ગતિ કરતી રહે છે તે તેની વિશેષતા છે.

પહેલા ભાગ ‘મારી દુનિયા’માં તેઓ કિશોરવયે પહોંચ્યા ત્યાં સુધીની કથા આલેખે છે, પણ તેમની આ કથામાં દક્ષિણ ગુજરાતસ્થિત ચીખલીનો પ્રદેશ, ત્યાંની નાનકડી ને નિર્મળ કાવેરી નદી, વાંસદાનાં દૂરથી દેખાતાં વનો, ડુંગરમાળ - એ બધું નિરૂપાયું છે. એ રીતે આ વતનની કથા પણ બની રહે છે. તેમાં પિતા રતનજી ભગત, માતા કાશીબા, ગુલાબ જેવો નાનો ભાઈ ને બે બહેનો-ગજરા અને પાર્વતી - એમ આખા પરિવારનું આલેખન જીવંતપણે ઊપસે છે. તદ્દઉપરાંત ગામ, શાળા, શિક્ષકો, સંસ્કારી પારસી સજ્જનો - ફીરોજશાહ ને તેમના નાના ભાઈ હોરમસજી અને ખેતીકામના હાળી આદિવાસી પુનિયો કાકો વગેરેનું આલેખન પણ એવી સજીવતાથી થયું છે કે એ આખી વતનકથા જીવંત બનીને સ્નેહરશ્મિની સાફલ્યપૂર્ણ જીવનકથાની મજબૂત પીઠકા બની રહે છે.

વતનની ધરતી ને વતનનું આકાશ, એની વચ્ચે જ ગતિશીલ માનવસમાજ, એમાંનું એક ગામ ને એની વચ્ચે પરિવાર, એમાં વીતતું શૈશવ એના સમગ્ર પરિવેશ સાથે ઊછરતું, યુવાની પ્રતિ ગતિ કરતું કેવું તો સરસ આલેખાયું છે! એમાં વધુમાં વધુ ભૂમિકા તો પરિવારની જ હોય તે સ્વાભાવિક છે, પણ એમાંયે મા તો મા જ હોય છે. ‘મારી દુનિયા’ના આરંભે, પહેલા જ પ્રકરણનો આરંભ ઉચિત ને રસાળ હોવાથી વાંચનારને કેવો તો ખેંચી રહે છે! લેખકને જીવનની પ્રથમ સબળ સ્મૃતિ તો એમની માતાની રહી છે. કવિ ‘શેષ’ના મુક્તકના એક ચરણને આત્મકથાલેખક ટાંકે છે : ‘મુખ સમ કો મંગલ નહિ’. એ મંગલ મુખ તો માતાનું જ છે, એ અમૂલ્ય માતા જ પરિવારના કેન્દ્રમાં છે. પરિવારને એની જ ઓથ રહી છે, ખાસ તો પિતાના નિધન બાદ.

કંઈક યુવાન વયની પોતાની દીર્ઘકેશા, સ્વરૂપવતી માનું ચિત્ર સ્નેહરશ્મિએ તેમની કિશોરવયની સ્મૃતિના આધારે આલેખ્યું છે તે તો વિરલ છે. પુત્ર થઈને માનું શરીરસૌંદર્ય આલેખે ને એમાં માનું વાત્સલ્ય દીપી રહે એવું આલેખન તો સ્નેહરશ્મિ જ કરી શકે. એ શબ્દો અહીં ટાંકવા જેવા છે. પિતાના અવસાનને લીધે રિવાજ મુજબ માના કેશનું વપન કરવાનો સમય આવ્યો એ આ નિરૂપણનું નિમિત્ત છે, લેખક લખે છે : “મારી માતાના કેશ ગમે તેવી રૂપગવિતાની ઈર્ષ્યાને પ્રેરે એવા હતા. પગની પિંડી સુધી ભારે જથ્થામાં ઝૂલતા એમના કાળાભમ્મર કેશનાં સ્ત્રીઓને મુખે થતાં વખાણ અનેક વખત મેં સાંભળ્યાં હતાં, અને એ સાંભળતાં હું એક પ્રકારનો ગર્વ અનુભવતો. એમની ગૌર કાન્તિ, સુંદર ને પ્રતિભાવન્ત વદન અને પ્રસન્ન મુખમુદ્રા મારે માટે ચિર નેત્રોત્સવરૂપ પૂજાનું નિમિત્ત બન્યાં હતાં... મારાં માતૃશ્રીના દાંત પણ રંગેલા હતા એ બાદ કરતાં એમની સુન્દરતામાં ભગવાને જાણે કશી પણ ઊણપ રહેવા દીધી ન હોય એવું જો મને લાગતું તો એમાં મા-ઘેલા પુત્રની મુગ્ધતા ન હતી - લોકોને મુખે પણ એવું સાંભળવા મળતું.” (‘મારી દુનિયા’ પૃષ્ઠ : ૧૫૩)

આવી સુંદર વાત્સલ્યવતી માની ઉંમર વૈધવ્યવેળાએ માત્ર અઢાવીસ વરસની હતી. વૈધવ્ય બાદ મા કાશીબાએ પિતાની જવાબદારી, સ્ત્રીજાતને ડગલે ને પગલે નડતાં ને એ જમાનામાં તો વધુ નડતા જોખમોની પરવા કર્યા સિવાય સ્વીકારી લીધી ને સફળતાપૂર્વક પાર પાડી એ એના ચરિત્રનું અતિ મહત્ત્વનું લક્ષણ છે. લેખક લખે છે :

“કાશીબાના પુરુષાર્થના આ ભવ્ય દિવસો હતા. અમારા બુધિયાને લઈને સવાર બપોર સાંજ, અધરાત મધરાત તે જંગલમાં ઘૂમવા લાગ્યાં. ડાંગરનો વેપાર જાણે કે એકહથ્થુ બન્યો. ફીરોજશાહ અને હોરમસજી પણ એમના ભીષ્મ સંકલ્પથી અકળાવા લાગ્યા. તેમને લાગતું કે બેવડો ભો માથે રાખી તે હરતાં હતાં - જંગલી પ્રાણીઓનો અને લૂંટવાનો. એ અંગે અમે એમને વારંવાર ચેતવણી આપવા માંડી, પણ કાશીબા અડગ રહ્યાં. કોઈ કોઈ વખત તો મોડી રાત સુધી આસામીઓનાં ઝૂંપડાં પર તે રોકાયેલાં રહેતાં, ને જ્યારે નિવાસસ્થાને પાછાં વળતાં ત્યારે ઊંઘમાંથી ઊઠેલા ફીરોજશાહનો ઠપકો તેમને સાંભળવો પડતો.” (‘મારી દુનિયા’, પૃષ્ઠ : ૧૫૬-૧૫૭)

એવી કોમલ છતાં કઠણ, સુંદર ને ભારાડી માને પેટે ઝીણાભાઈ (સ્નેહરશ્મિ) ઊછર્યાં હતા. તેમના પરિવારને ખેતી ને ખેતીઆધારિત વેપાર એમ બે ધંધા હતા. દક્ષિણ ગુજરાતના અનાવિલ બ્રાહ્મણોના આવા પરિવારમાં ઊછરેલ દીકરો ઝીણાભાઈ રૂપિયાને બદલે કલમની પસંદગી કરે તેમાં આગમનાં ઐંદાણ વરતાઈ રહે છે. સત્યાગ્રહી, ગાંધીવાદી સ્નેહરશ્મિ પાછળથી શિક્ષક અને સાહિત્યકાર બનવાના હતા તેનાં ઐંદાણ તેમાં સ્પષ્ટ વરતાય છે.

શૈશવ અને ઊગતી જુવાનીમાં સંસ્કાર સિંચનાર કેટકેટલી મહાનુભાવ વ્યક્તિઓ લેખકને આવી મળી હતી! પરિવારમાં મા, પિતાજી, ભાંડુઓ, પડોશીઓ ઉપરાંત મામા ને પછી સરોજબહેન, ગોકળદાસ માસ્તર, દેવ મામલતદાર, ધોળકિયાસાહેબ, માંકડસાહેબ, બનાજી, પાવરી, ઝાબવાળા, ભટ્ટાચાર્ય અને છોટુભાઈ એ સિવાય ઘણા સાથીઓ પણ ખરા જ.

પ્રથમ સાગરદર્શને તો એમનું કવિપણું સંકોરાયું. આમ, ઝીણાભાઈનો ચિત્તકોશ સમૃદ્ધ બનતો ગયો. હૃદય કેળવાતું ગયું, શરીર કસાતું ગયું ને એમ તેઓ ૧૯૨૭માં સાહિત્યટાણાને ઉંબરે આવી પહોંચ્યા.

આત્મકથાનો પ્રથમ ભાગ ‘મારી દુનિયા’ની આટલી વાત કર્યા પછી આપણે બીજા ભાગ ‘સાહિત્યટાણું’માં પ્રવેશીશું. આત્મચરિત્રના તેમના ચાર ભાગોમાં આ બીજો ભાગ ‘સાહિત્યટાણું’ સૌથી મહત્ત્વનો ને આલેખનદષ્ટિએ સૌથી ચડિયાતો ગણાયો છે. આ બીજો ભાગ “અસહકારનું આહ્વાન થયું (ઈ.સ.૧૯૨૦) ત્યાંથી શરૂ થાય છે અને ગાંધીજી ગોળમેજીમાંથી ખાલી હાથે પાછા આવ્યા અને પકડાયા ત્યાર પછી દેશભરમાં જે વ્યાપક ધરપકડો થઈ તેના ભાગ રૂપે ઝીણાભાઈ પણ પકડાયા અને બે વરસની સજા લઈને જેલમાં ગયા અને ૧૯૩૩ના પાછલા ભાગમાં છૂટીને

બહાર આવ્યા ત્યાં પૂરો થાય છે. આમ, એ તેર વર્ષની કથા છે.” (એ અવિસ્મરણીય દિવસો’ : નગીનદાસ પારેખ, ‘સાફલ્યટાણું’, પૃષ્ઠ : ૧૨).

૧૯૩૦ની આગળ અને પાછળનાં એ ગૌરવવંતાં ધન્ય વર્ષોની કથા સ્નેહરશ્મિએ તેમની આપકથા સંદર્ભે આલેખી છે. સુન્દરમૂના ૧૯૩૦માં રચાયેલા કાવ્ય ‘સાફલ્યટાણું’ પરથી આ કથાનું તેમણે શીર્ષક કર્યું છે તે કેટલું સમુચિત છે તેની પ્રતીતિ માટે આપણે એ કાવ્યની કેટલીક પંક્તિઓ અહીં યાદ કરીશું. આ દેશની મુક્તિ કાજેનો જુવાળ. બધું નિષાવર કરવા લોકો તૈયાર હતા : ‘વ્હાલાનાં વ્હાલ, તાજાં તનુજ કુસુમ શાં’, ‘ચિત્તની કંઈ મહેચ્છા’, ‘સિદ્ધિઓ જિન્દગીની’, ‘૨૪ ૨૪ કરીને સંચિયા દ્રવ્યઓઘો.’ બધું જ. કવિ કહે છે, બધું જ પાછું આવે : સંપત્તિ, સુખમય દિવસો, કીર્તિમીઠાં મરણ પણ - ‘રે આ સાફલ્યટાણું યુગ યુગ પલટે તોય પાછું ન આવે’ માટે કવિ સોનેટનું સમાપન કરે છે - આ શબ્દોમાં :

‘વ્હાલાં, આ લ્હાવ મોંઘો ધનબલગુણની સિદ્ધિથી યે મહાન,
મોંઘેરો જીવનોથી, વિરલ યશભર્યા મૃત્યુથી યે મહાન!
વિરલ યશભર્યા મૃત્યુથી એ મહાન!’

(‘સાફલ્યટાણું’ : ‘કેટલાંક કાવ્યો’ : સુન્દરમૂ
- નિરંજન ભગત, પૃષ્ઠ : ૨૨)

સુન્દરમે આ સાફલ્યટાણાનો મોંઘો લ્હાવ લીધેલો તો સ્નેહરશ્મિના જીવનમાં પણ એ લ્હાવ હતો જ. ગાંધીજીના પ્રજાજીવનને સર્વાંગે સ્પર્શતા નેતૃત્વમાં, મુક્તિની લડાઈનાં વર્ષો જે રીતે વીત્યાં, તે દરમિયાન જે વાતાવરણ રચાયું તેના સાક્ષી ને તેમાં સક્રિય સ્નેહરશ્મિ પણ હતા. આ સાફલ્યટાણું તેમની ઊગતી જુવાનીનાં વર્ષોમાં આવેલું. વિદ્યાપીઠને રાષ્ટ્રીય કેળવણીની સંસ્થાઓના આરંભ ને વિકાસનાં પણ આ જ વર્ષો. એવા આ ઝળહળતા, જેમાં મરણ આવે તો મીઠું જ લાગે એવા સમયનું આલેખન તેમણે તેમની આત્મકથાના બીજા ભાગ ‘સાફલ્યટાણું’માં કર્યું છે તે તેમના સમગ્રજીવન અને લેખકજીવનનીય મોટી સિદ્ધિ ગણાવી જોઈએ. જાણે કે સુન્દરમૂના કાવ્યમાં રહેલા કથયિતવ્ય, મર્મ અને ભાવનાનું વિસ્તૃત રસિક ભાષ્ય આપણને આ ‘સાફલ્યટાણું’માં મળે છે.

‘સાફલ્યટાણું’ના એ એક-દોઢ દાયકાનાં, ૧૯૩૦ની આજુબાજુનાં વર્ષો, ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ એવાં તો ઝળહળતાં છે કે એ સમયમાં ભાગ લઈ પોતાની વ્યક્તિમત્તાથી તેને દીપાવનાર પ્રતિભાઓ જવાહરલાલ નહેરુ અને બીજા જે મહાનુભાવો એમાં જીવ્યા છે ને એ વિશે તેમણે લખ્યું છે તેમાં તેમની વાત આવવાની જ. પણ સ્નેહરશ્મિએ તો અદના સૈનિક તરીકે નમ્ર ભાવે ને અહોભાવે પોતાના જીવનમાં આવી મળેલા આ સાફલ્યટાણાને વિસ્તારથી આલેખ્યું હોવાથી એ વિશેષ જીવંત ને રસાળ બની આવ્યું છે.

‘સાફલ્યટાણું’માં યુગપુરુષ ગાંધીજી તો ખરા જ, પણ એમણે સર્જેલી પરાધીન ભારતમાં મુક્તિકામી આબોહવામાં જે જે પ્રતિભાઓ પનપી એ પૈકી જેમના જેમના પરિચય ને પ્રભાવમાં સ્નેહરશ્મિ આવ્યા તે પૈકી દયાળજીભાઈ અને કલ્યાણજીભાઈ

વિશે એમણે એક આખું પ્રકરણ આલેખ્યું છે : ‘દલુ-કલુના સાન્નિધ્યમાં’. કલ્યાણજીભાઈ તો આ આપકથા લખાઈ રહી હતી ત્યારે જીવિત હતા. એમની એક કવિતાની પંક્તિઓ તો જનતાના કંઠે રમતી થઈ ગયેલી. આપણા જમાનાના સંસ્કારી શિક્ષિતો પૈકી ઘણા ઘણા એ પંક્તિઓ જાણતા હશે ને તે પરથી એ સાહ્યતાણાની કલ્પના કરી તેમાંથી પ્રેરણા મેળવતા હશે. એ અમર પંક્તિઓ છે -

‘દીવાલો દુર્ગની ફાટે
તમારી આત્મશ્રદ્ધા તો!

તૂટે જંજીર લોખંડી

તમારી આત્મશ્રદ્ધા તો!’ (‘સાહ્યતાણું’, પૃષ્ઠ : ૧૨૪)

ગાંધીજી વિશે તો કેટલું બધું લખાયું છે અને તેમના પ્રભાવ થકી કેટલી બધી તો ભક્તિભાવપૂર્ણ કિંવદંતીઓ રચાઈ છે! પ્રજામાં રહેલ અંધશ્રદ્ધાએ કેવી કેવી વાતો જનતામાં વહેતી કરેલી ને ગાંધીજીને અવતારપુરુષ તરીકે પૂજવા માટે કેવાં કેવાં ભજનો રચાયાં તે બધું જ સ્નેહરશ્મિએ આ ‘સાહ્યતાણું’માં રસાળ રીતે નિરૂપ્યું છે.

એ જમાનામાં ગાંધીજીએ બુદ્ધિમાન અંગ્રેજો, જેઓ અંગ્રેજ સલ્તનતના સ્તંભ ગણાય, તેમના પર પણ પોતાના વિભૂતિવાન વ્યક્તિત્વથી કેવું વશીકરણ કર્યું હતું તેનો અહીં પુરાવો મળે છે. ગાંધીજીને કોર્ટમાં સજા કરનાર અંગ્રેજ ન્યાયાધીશે બ્રુમફિલ્ડ ચુકાદો આપતાં ગાંધીજી વિશે જે શબ્દો યોજ્યા છે તે ગાંધીજીના સંતવ્યક્તિત્વ પર કેવો પ્રકાશ ફેંકે છે તે જાણવા આપણે એ શબ્દોને અહીં ઉતારીશું. જુઓ એ શબ્દો -

“કાયદો કોઈની શરમ નથી રાખતો, આમ છતાં આજ સુધી મેં જે વ્યક્તિઓનો ન્યાય તોળ્યો છે અને ભવિષ્યમાં પણ જેમનો ન્યાય તોળીશ તે સૌ કરતાં તમારી કક્ષા અનોખી જ છે એનો ઇનકાર થઈ શકે એમ નથી. તમારા લાખો દેશબાંધવોને મન તમે એક મહાન દેશભક્ત અને મોટા નેતા છો એ હકીકતનો ઇનકાર કરવાનું અશક્ય છે. જેઓ રાજકારણમાં તમારાથી ભિન્ન મત ધરાવે છે, તેઓ પણ તમને ઉચ્ચ આદર્શવાળા અને માત્ર અભિજાત જ નહિ; પણ એક સંતપુરુષ પણ લેખે છે.

જો ભારતમાં બનતી ઘટનાઓ તમારી સજામાં ઘટાડો કરવાનું સરકાર માટે શક્ય બનાવે ને તમને વહેલા જેલમુક્ત કરે તો મારા કરતાં વધુ આનંદ બીજા કોઈને નહિ થાય.” (‘સાહ્યતાણું’, પૃષ્ઠ : ૧૩૨)

ગાંધીજીએ માટીમાંથી માનવો પેદા કર્યા હતા એ હકીકતનો પુરાવો તો ‘સાહ્યતાણું’માં પદે પદે મળે છે. ગાંધીજીએ કેવળ ભક્તો નહોતા પેદા કર્યા. દેશના મુક્તિકામી વાતાવરણના ઘડતરમાં જેમની મહદ્ ભૂમિકા હતી તેવા જવાહરલાલ નહેરુ અને વલ્લભભાઈ પટેલ જેવી વિભૂતિઓના ઘડતરમાં પણ તેમની ભૂમિકા રહી હતી. આ વિભૂતિઓ ગાંધીજી પ્રત્યે આદર દાખવતી, તેમના પર પ્રેમ વર્ષાવતી પણ તેમને પોતાના દષ્ટિકોણ તો હતા જ. દેશ માટે કરી છૂટવાની ભાવનામાં પોતાને ઠીક લાગે તે કરનારી તેઓ સ્વતંત્ર વિભૂતિઓ હતી. વલ્લભભાઈ પટેલ તો એમના વક્તૃત્વમાં રહેલ આખાબોલાપણું ને અસરકારકતા માટે રાષ્ટ્રવિખ્યાત હતા. તેમની

લપેટમાં ગાંધીજી પણ લેવાઈ જતા. તેની એક ઘટના અહીં સ્નેહરશ્મિએ નોંધી છે. બારડોલી સત્યાગ્રહનો વિજય થયો હતો. એ સત્યાગ્રહમાં સ્વયંસેવક તરીકે તેઓ બારડોલી ગયેલા. વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓની વાત કરતાં વલ્લભભાઈ પટેલે કહેલું કે, “એમાંના કેટલાક મારી સાથે ચર્ચા કરવા ઈચ્છતા હતા કે આ અહિંસા કહેવાય? પેલી બાબતમાં હિંસા નથી? સત્યાગ્રહીથી આવું થાય? ને એવું બધું - ત્યારે તેમને મેં કહ્યું કે તમારે એ ચર્ચા કરવી હોય તો સાબરમતી જાવ. ત્યાં પેલા ડોસાને આવી બધી ચર્ચા માટે નવરાશ છે.” આ તેમણે ગાંધીજીની હાજરીમાં જ કહેલું, જે સાંભળી તેઓ પણ ખડખડાટ હસેલા.

કૃપાલાનીજી પ્રોફેસર હતા. ગાંધીજી તેમને વિદ્યાપીઠમાં આચાર્ય તરીકે લઈ આવેલા. તેમનો ગાંધીજી પ્રત્યેનો આદરભાવ ઓછો નહોતો, પણ પોતાના જીવનવ્યવહારમાં એ સ્વતંત્રપણે વર્તતા ને સ્પષ્ટભાષી પણ હતા જ. તે અંગેનું એક ઉદાહરણ સ્નેહરશ્મિએ નોંધ્યું છે તે જોઈએ :

“કરાંચી કોંગ્રેસમાંથી એ બધા પાછા વળતા હતા. ગાડી ખીચીખીચ ભરાઈ ગઈ હતી. આ સંજોગોમાં ડૉ. અન્સારી ફર્સ્ટ ક્લાસમાં હતા. તેમના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં રાજાજી, કૃપાલાનીજી વગેરે ચઢી ગયા. આની જાણ થતાં ગાંધીજીએ દેવદાસને મોકલી કહેવડાવ્યું કે ગાર્ડને આની જાણ તરત કરો. એ સાંભળતાં કૃપાલાનીજીએ પૂછ્યું, yes. Devdas, what's Bapu's message? દેવદાસે બાપુના સંદેશનું પુનરુચ્ચારણ કર્યું. એટલે એમની લાક્ષણિક રીતે એમણે કહ્યું, ‘Tell your fathar, I do not borrow my morality from others.’ દેવદાસ ધૂંઆપૂંઆ થતા ગાંધીજી પાસે ગયા. આ સાંભળતાં ગાંધીજી ખડખડાટ હસ્યા અને બોલ્યા, “મને શી ખબર કે એ બંદર ત્યાં છે?” (‘સાફલ્યટાણું’, પૃષ્ઠ : ૧૮૨-૧૮૩)

આ જ કૃપાલાનીના ગાંધીજી પરની અખૂટ શ્રદ્ધાના પણ અનેક પ્રસંગો છે. સ્નેહરશ્મિએ નોંધેલા એક પ્રસંગને જોઈએ. કોંગ્રેસમાં ‘નાફેરવાદી’ અને ‘સ્વરાજીસ્ટ’ એવા ભાગલા પડેલા તે વખતની વાત છે. “ગાંધીજીએ એવી સલાહ આપી કે સ્વરાજીસ્ટો કોંગ્રેસથી અલગ થઈ ધારાસભા મારફત પોતાની પ્રવૃત્તિ કરે, અને નાફેરવાદીઓને અસહકારના પંચવિધ બહિષ્કારની પ્રવૃત્તિ કરવા દે. અમને રાજકારણનો વિષય શીખવતાં લોકશાહીમાં પક્ષીય રાજકારણનો ખ્યાલ આપી કૃપાલાનીજીએ ગાંધીજીના આ વિધાનની ચર્ચા કરી. લોકશાહીમાં મતભેદ તો હોવાના જ, અને મતભેદ હોય એટલે પક્ષો પણ પડવાના. એમ જણાવી ગાંધીજીનું વિધાન બરોબર છે? એવો મુદ્દો તેમણે ઊભો કર્યો. એની લંબાણથી ચર્ચા કરી એમણે કહ્યું ‘But after all darkness is brighter than my light.’ - આ વાક્ય એમના મુખમાંથી સર્થું ન સર્થું ત્યાં અમારા અણુઅણુમાં કોઈ પ્રકાશ ઝળાંહળાં થઈ રહ્યો હોય એવું અમે અનુભવ્યું. કૃપાલાનીજીએ ગાંધીજીના વિધાનમાં રહેલા ઔચિત્યનું સમર્થન કરતાં જણાવ્યું કે લોકશાહી સિદ્ધાંતો જ્યાં સંજોગો સ્વાભાવિક હોય ત્યાં બરોબર જળવાવા જોઈએ; પણ અણધાર્યા સંજોગો આવે - દા.ત. દેશ પર કોઈ બાહ્ય આક્રમણ આવે ત્યારે પક્ષીય સરકારને સ્થાને બધા પક્ષો એકત્ર થઈ રાષ્ટ્રીય સરકારની રચના કરે.” (‘સાફલ્યટાણું’, પૃષ્ઠ : ૧૮૪ - ૧૮૫)

આ વાત સ્નેહરશ્મિ કૃપાલાનીજીના વિદ્યાર્થી તરીકે લખે છે. કૃપાલાનીજીનું

વિદ્યાપીઠમાં જે મહત્ત્વનું સ્થાન હતું તે જોતાં તેમના વિશેના પ્રસંગોની સ્નેહરશ્મિને વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થી તરીકે વધારે સાંભરણ હોય તે સ્વાભાવિક છે.

વિદ્યાપીઠમાં બળવંતરાય ઠાકોર, ઝવેરચંદ મેઘાણી જેવા અલગ વક્તાઓ આવે ત્યારે તેમના વક્તવ્યનું બરાબર નિરીક્ષણ-આકલન કરી સરસ સચોટ સમારોપ કરવો તે તો કૃપાલાનીજીની ખૂબી હતી. તેમનું અપાર જ્ઞાન, અપાર સમભાવ, સ્પર્શ્ય વક્તૃત્વનો પ્રભાવ ‘સાહ્યતાશું’નાં પાનાંઓમાં વરતાય છે. મહાદેવ દેસાઈએ તો ગાંધીજીની વિભૂતિમાં પોતાના વ્યક્તિત્વમાં રહેલ વિભૂતિત્ત્વને ન્યોછાવર કરી દઈ ગાંધીજીની વિભૂતિમત્તાને વિરાટ ને વિશ્વવ્યાપી બનાવવામાં પૂરી ભૂમિકા ભજવેલી તે આપણે જાણીએ છીએ. તે અંગે પણ સાક્ષીભાવે સ્નેહરશ્મિએ ઘટતું લખ્યું છે.

તે જમાનામાં રાજકારણનું કેન્દ્ર સત્યાગ્રહ આશ્રમ ને કેળવણીનું કેન્દ્ર વિદ્યાપીઠ. આ બે કેન્દ્રો દેશભરમાં વિખ્યાત હતાં. સત્યાગ્રહ આશ્રમ ને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં કેટકેટલાં વ્યક્તિત્વો નક્ષત્રો રૂપે ઝળહળતાં હતાં તેનું નિરૂપણ ‘સાહ્યતાશું’માં વિગતે થયું છે. કૃપાલાનીજીનું ઉપરાંત સવાઈ ગુજરાતી કાકાસાહેબ કાલેલકર, ગિદવાણીજી, મલકાનીજી, રા. વિ. પાઠક, રસિકલાલ પરીખ આદિ આદિ વ્યક્તિત્વો ગુજરાતમાં, વિદ્યાપીઠમાં રહી પોતાના તેજથી વિદ્યાર્થીઓને ઘડી રહ્યાં હતાં.

‘મારી દુનિયા’ અને ‘સાહ્યતાશું’ એ બંને આત્મકથાનાં પુસ્તકોમાં સ્નેહરશ્મિનું વિદ્યાર્થી, અધ્યાપક અને જાહેરજીવનમાં સક્રિય નેતૃત્વકારી પુરુષ તરીકેનું આલેખન મહત્ત્વનું રહ્યું હોવાથી એમાં વતન, શાળા, કોલેજ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, સત્યાગ્રહ આશ્રમનું નિરૂપણ વિગતે થયું છે. તે તે સ્થળોની વાતમાં આત્મકથાકારના જીવનમાં આવેલી પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહનનો સ્રોત બનેલી મહાનુભાવ વ્યક્તિઓની કથા જીવંતપણે આલેખાઈ છે. એમાં ગાંધીજી, જવાહરલાલ નહેરુ, વલ્લભભાઈ પટેલ, મહાદેવ દેસાઈ, આચાર્ય કૃપાલાનીથી માંડી દિનકર મહેતા અને ઉમાશંકર જોશી સુધીની પ્રતિભાઓની નિરૂપણા આવી જાય છે. તો, ઝાબવાલા અને સૂળે જેવા ભિન્ન વિચારસરણીવાળાં વ્યક્તિત્વોને પણ લેખકે ભાવપૂર્વક ઉપસાવ્યાં છે.

‘સાહ્યતાશું’નાં પ્રકરણો લેખકે તેમની ત્રણ વિદ્યાર્થીનીઓ પાસે બોલીને ઉતરાવ્યાં હોવાથી તેમના કથનનો ઉચ્છ્વાસ પણ એમાં ભળ્યો છે, જેથી નિરૂપણા સહજ ને રસભીની બની આવી છે.

વિદ્યાપીઠની કેળવણી પામેલા ગાંધીવિચારના લેખકોની ગદ્યશૈલીમાં એક સામ્ય એ જોવા મળે છે કે તેમાં સહજતા, સરલતા અને વાસ્તવિકતાનાં લક્ષણો હોય છે. એ શૈલીમાં જીવનનો સ્પર્શ અસરકારકતાથી વરતાય છે. સ્નેહરશ્મિની ગદ્યશૈલીમાં આ વસ્તુ જોવા મળે છે. એમાં શિક્ષક તરીકેના તેમના દષ્ટિકોણને લીધે એક અલગ પ્રકારની વિશેષતા પણ આવી છે. લેખકે ઢાંકપિછોડા વગર તેમના સ્વભાવની મર્યાદાઓ પણ આલેખી છે. સત્યાગ્રહ આશ્રમની શિસ્ત એમને અઘરી પડી ને તેથી એ સંસ્થા એમને છોડવી પડી તે એમણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે. જાહેરજીવનના કાર્યકર્તાઓ માટે જ નહિ, વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને પણ એના વાચનથી રસ ને પ્રેરણા મળે તેવી રસાળ આ આત્મકથા બની આવી છે.

ફિલ્માવલોકન

મંથન

બકુલ ટેલર

[‘મંથન’ ફિલ્મને હાલ ૫૦ વરસ થવા આવશે. એની પ્રિન્ટ હમણાં જ ચોખ્ખી કરીને કાન ફિલ્મોત્સવ, ફાંસમાં બતાવવામાં આવી તે નિમિત્તે ખાસ લેખ.]

કોઈ પણ ફિલ્મની અભિવ્યક્તિગત શૈલીમાં અભિનયપક્ષ ખૂબ અગત્યનો હોય છે. લોકપ્રિય ફિલ્મના અભિનેતા પોતાની શૈલીમાં એક ખાસ પ્રકારની વાચાળતા અને મનોરંજકતા ઉમેરતા હોય છે. તેમની અંગભાષા, સંવાદો બોલવાની લઢણ, ખાસ પ્રકારના પોઝ અને તેની અસર ઊભી કરવા થતું એડિટિંગ, સાઉન્ડ અને કેમેરા ટેકનિકનો ઉપયોગ થતો હોય છે. શ્યામ બેનેગલે મનોરંજક ફિલ્મનાં એક પણ અભિનેતા કે અભિનેત્રી આ ફિલ્મમાં લીધાં નથી. ગિરીશ કર્નાડ, અમરીશ પુરી, કુલભૂષણ ખરબંદા, અનંત નાગ, મોહન આગાશે નાટકના અભિનેતા તરીકે જાણીતા હતા અને સ્મિતા પાટિલ ટી.વી. સમાચારવાચકથી અભિનય તરફ વળી છે. આ અભિનેતા-અભિનેત્રી પોતાની અંગભાષા, સંવાદો બોલવાની શૈલીમાં કશું જ નાટકીયતા ઉમેરતા નથી. કૈફી આઝમીના સંવાદો પણ એ કારણે અહીં ‘ડાયલોગ-બાજી’ બનતા નથી. ફિલ્મના ચરિત્રની આ એક પ્રામાણિક અભિવ્યક્તિ છે.

સંગીતકાર વનરાજ ભાટિયાએ ‘મારો ગામ કાંઠા પારે...’ ગીત ફિલ્મમાં જુદા જુદા સંદર્ભે પ્રયોજ્યું છે. શરૂમાં તે ગ્રામપ્રીતિના પોતાપણા સાથે સંભળાય છે અને એ જ ગીત બિંદુના હૃદય-મનનાં આનંદ અને પીડા પણ રજૂ કરે છે. શરૂમાં આ ગીત જાણે અસ્તિત્વ ડો. રાવને આવકારે છે કે અહીં દૂધની નદી વહે છે, કોયલ કૂ કૂ કરે છે, મારા ઘરઆંગણે આવવાનું ભૂલીશ નહીં. એ જ ગીતનો લય ડો. રાવની વિદાય વેળા બિંદુના હૃદયની પીડા અને આજ સુધીના અપ્રગટ પ્રેમને વ્યક્ત કરે છે... ‘સૂનું સૂનું મનને લાગે...’ આખી ફિલ્મમાં અને આ ગીતમાં રાવણહૃદયનો ઉપયોગ પણ ‘મંથન’ને ગુજરાતીપણું બક્ષે છે. બાકી, ફિલ્મ હિન્દીમાં બની છે અને ગુજરાતી સમાજ, ગુજરાતી પાત્રો છે તો ગુજરાતીને હિન્દી કથનમાં ફેરવવામાં જે ગુજરાતી જ નથી તેવું હિન્દી બોલાતું અનુભવાશે. પણ આવી ફિલ્મમાં આવા પ્રશ્નો રહી શકે. ક્યાંક ગુજરાતીના જ શબ્દ જે હિન્દીમાં પણ માન્ય બની શકે તેમ જાળવી લેવાય. એ જ રીતે ગુજરાતી બોલનારની લઢણ પણ જાળવવા પ્રયત્ન થાય. ‘મંથન’માં આ મથામણ અનુભવાશે.

ઊભા થતા ભેદ અને તેમાંથી સર્જતો રાજકીય વર્ચસ્વનો ભેદ ‘મંથન’ને બાંધનારું તત્ત્વ બને છે.

વર્ગીસ કુરિયન અને શ્યામ બેનેગલે વાર્તાનું પ્રારંભિક માળખું રચેલું જેના પરથી વિજય તેંડુલકરે પટકથા લખેલી અને કૈફી આઝમીએ સંવાદ લખેલા. ગોવિંદ નિહલાની આ ફિલ્મના કેમેરામેન છે. ગુજરાતના ગામડામાં ફિલ્મનો ઘટનાક્રમ રચાયો છે અને મૂળ કચ્છના વનરાજ ભાટિયા આ ફિલ્મના સંગીતકાર છે. ફિલ્મમાં રાવણહથ્થાના સૂર જાણે ગુજરાતના ગ્રામ્યજીવનની ઓળખ બને છે. ફિલ્મની આંતરિક રચના તેના વિવિધ પ્રકારના સાઉન્ડથી પણ ગૂંથાયેલી છે. આ સાઉન્ડ ડિઝાઇન આધુનિક વાદ્યોથી પણ રચી શકાઈ હોત પણ ફિલ્મમાં પશુ-પંખીના અવાજો, તમરાંના અવાજ, ભેંસ-ગાયના ભાંભરવાના અવાજ, પાણીની ડંકીનો અવાજ, કૂતરાના અવાજ અને સ્વયં માનવીય અવાજો વડે આ સાઉન્ડ ડિઝાઇન સર્જે છે. રાત અને દિવસના સંકેત પણ આ સાઉન્ડથી સ્પષ્ટ થાય એટલી સર્જકતા ‘મંથન’ જોતાં અનુભવાશે. ભારતીય સિનેમામાં સાઉન્ડ ડિઝાઇન વિશે આવેલી નવી સભાનતા અહીં અનુભવાશે. બેનેગલ ફક્ત કથાતત્ત્વની લોકપ્રિય, નાટકીય અને ગીત-સંગીત, નૃત્યથી ભરી અભિવ્યક્તિમાં માનતા નથી. તેમની ફિલ્મમાં નાટકીય સંજોગો હોય પણ તેનો હેતુ એ સંજોગોમાં જે પાત્ર હોય તેના સામાજિક, આર્થિક, વ્યક્તિગત સ્થિતિને વિચાર સુધી લઈ જવાનો હોય છે. ‘મંથન’માં ફક્ત બે દૃશ્યો જ મૂળ કથાનકનાં ટોન બહારનાં છે. સ્મિતા પાટિલે ઘૂંટણ સુધી ઊંચાં કરેલાં વસ્ત્રો છે અને તેના ખુલ્લા પગને પાણીથી ધોઈ રહી છે. સામે ગિરીશ કર્નાડ આ પગને જોઈ રહ્યા છે. એ સમયના વિતરકોની માંગણી રહેલી કે આવાં એકાદ બે દૃશ્ય રાખવાં જેથી ફિલ્મ વેચી શકાય. અન્ય એક દૃશ્યમાં અનંત નાગ ગામની યુવતી(અંજલી પૈગાંવકર)ને મોલથી ભરેલા ખેતર પાસેના એક ઝાડ પાસે ઉન્માદક રીતે ચૂમી રહ્યો છે. ફિલ્મની અભિવ્યક્તિગત સંવેદનાની માત્રા અહીં હડદોલાય છે. એવાં બીજાં દૃશ્યો પણ છે જે અભિવ્યક્તિની સ્વીકારેલી શૈલીની બહાર જઈ સાવ દસ્તાવેજી વિગતથી પ્રેક્ષક સામે આવે છે. એકમાં પશુઓના આરોગ્ય વિશે, કૃત્રિમ વીર્યદાન વિશેની સીધી સંબોધાતી વિગત છે.

આ ફિલ્મનું નિર્માણ જોકે સહકારી વ્યવસ્થાથી નાણાં ભેગાં કરીને જ થયું હતું. ડૉ. વર્ગીસ કુરિયન કે જેમણે શ્વેત ક્રાંતિનું સર્જન કર્યું તેઓ આ દૂધસહકારી મંડળી કેવા સંજોગોમાં ઊભી થઈ અને આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય ક્રાંતિની વાહક બની તે વિશે દસ્તાવેજી ફિલ્મ બને તેવું ઇચ્છતા હતા. શ્યામ બેનેગલે તેમને કથાફિલ્મ બનાવવાનું સૂચન કર્યું. સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિનો ત્રીજો દાયકો ચાલી રહ્યો હતો. ઇન્દિરા ગાંધી દેશનાં વડાપ્રધાન હતાં. દેશનાં નગરો તો શિક્ષણ અને આધુનિક મશીન, સાધનો અને તેમના માટે ઊભી થતી જતી સરકારી વ્યવસ્થાની મદદે નવા આર્થિક સંજોગો ઊભા કરી રહ્યા હતા પણ ગ્રામ્યજગત નવા આર્થિક, સામાજિક જગતના પડકારો અનુભવી રહ્યું હતું. શ્યામ બેનેગલે ‘અંકુર’, ‘નિશાંત’માં ગામડું જ દર્શાવ્યું હતું. જે ત્યારની નાગરી, મનોરંજક ફિલ્મોથી બહાર રહેવા માંડ્યું હતું. ‘મંથન’ ફિલ્મ દેશના સમયમાં એક પરિવર્તક સમયનો બોધ લઈને આવે છે. આ પરિવર્તનમાં શહેરમાં ભણતર પામી, સરકારી અધિકારી બનનારી પેઢીનો યુવાન જ ભૂમિકા ભજવે છે. તે કોઈ મોટાં રાજકીય સૂત્રો અને ઝંડો લઈને આવેલો ક્રાન્તિકારી નથી. ડૉ. રાવ (ગિરીશ કર્નાડ) પશુઓનો દાક્તર છે જે તેની ટીમ સાથે ગામડામાં આવ્યો છે. ગામના

લોકો પાસે વધારે ખેતી નથી તેથી પશુપાલન વડે દૂધઉત્પાદક બન્યા છે, પરંતુ એ વિસ્તારની સ્થાનિક ડેરીનો માલિક તેમનું શોષણ કરે છે. દૂધના પૂરતા ભાવ નથી આપતો. ગામના લોકોએ ભેંસ કે ગાય ખરીદવી હોય તો આ ડેરીમાલિક પાસે જ ઉધાર પૈસા લેવા પડે છે એટલે બધા તેના ઓશિયાળા છે પણ ગામમાં હરિજનોની વસતિ પણ ઉજળિયાતોની બરાબર છે અને તેઓ અત્યાર સુધીની સામાજિક ઉપેક્ષા અને આર્થિક રીતે એકલા પાડી દેવાના કારણે સ્વાભાવિક જ દબાયેલા અને પ્રગટ ક્રોધ સાથે જીવે છે. ગામમાં પંદર વર્ષથી એક સરપંચ છે જે રાજકીય સત્તાનો પ્રતિનિધિ છે. ડૉ. રાવ ગામની આ આખી વ્યવસ્થાને સ્વાનુભવે અને હરિજનો સાથે બનતા ઘટનાપ્રસંગે ઓળખે છે. ફિલ્મમાં સંઘર્ષનાં મુખ્ય ત્રણ બિન્દુ છે: એક, ડેરીમાલિક મિશ્રાજી (અમરીશ પુરી) જે ઊભા થતા જતા નવા ગ્રામ્ય અર્થતંત્રમાં આર્થિક શોષક બન્યો છે. બીજું બિન્દુ, સરપંચ (કુલભૂષણ ખરબંદા) વડે રચાય છે જે રાજ્યસત્તાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને વર્ગભેદ સાથે ઈચ્છે છે કે ગામમાં અન્ય કોઈની સત્તા ન હોઈ શકે. ત્રીજું બિન્દુ, ભોલા (નસિરુદ્દીન શાહ) અને બિન્દુ (સ્મિતા પાટિલ) વડે રચાય છે જે સામાજિક ઉપેક્ષા અને તેથી દેશમાં આવી રહેલા નવ્ય પરિવર્તનની પણ ઉપેક્ષાનો અનુભવ કરનારા, હરિજનવર્ગના પ્રતિનિધિ છે.

ફિલ્મની પટકથા વિજય તેંડુલકરે લખી છે. જે આ ફિલ્મ પહેલાં 'શાંતતા કોર્ટ ચાલુ આહે' (૧૯૬૭), 'ઘાસીરામ કોતવાલ' (૧૯૭૨) અને 'સખારામ બાઈન્ડર' (૧૯૭૨) લખી ચૂક્યા છે. બેનેગલની 'નિશાંત' પણ તેમણે લખી હતી. તેઓ માનવમન કેવી રમત કરી અન્ય વર્ગ પર સત્તા ભોગવે છે તેનું નિરૂપણ પ્રેક્ષકોને વિચારતા કરી દે અને વિદ્રોહ જગવે એ રીતે કરતા હતા. 'મંથન'ના વિષયને અને તેમને મળેલા સંજોગો, પાત્રો અને પરિવેશને ખૂબ સભાનતા સાથે ધાર્યા લક્ષ્યથી સંયોજે છે. ભોલો જે છે તે શહેરી એન્જિનિયરનું અનૌરસ સંતાન છે. આખી ફિલ્મમાં એક વિગત પૂરતી જ આ વાત છે, પણ આખી શહેરી વ્યવસ્થાને આ હરિજન સામાજિક રીતે અનૌરસ છે એવું તેઓ સૂચવે છે. ભોલાનો ગુસ્સો આ અનૌરસ રહી ગયાનો જ છે. પેલી બિન્દુ આમ તો હાડેતી ને આખાબોલી પણ માનવમન અને વ્યવસ્થાએ તીખું વાંચનારી છે પણ પોતાના પતિથી ઉપેક્ષિત છે. તેને પણ શહેરી લોકો પર ભરોસો નથી. હકીકતે તો શહેરી વ્યવસ્થા પર જ ભરોસો નથી. આઝાદીથી આજ સુધી ગામડાંઓ માટે શહેરી વ્યવસ્થા શોષક તરીકે જ ઓળખાતી આવી છે. એ વ્યવસ્થામાં સાચી સહાનુભૂતિ અને ગામડાના વિકાસનો આદર્શ ધરાવતા ડૉ. રાવ એક સંવાદ રચે છે. ફિલ્મના આરંભના જ દૃશ્યમાં તે ટ્રેનમાંથી ઊતર્યા પછી ઘોડાગાડીમાં બેસવાના બદલે ગામ સુધી ચાલતા જવાનું પસંદ કરે છે. વ્યક્તિ તરીકેની તેની સમ-વેદના જ ગામ માટે ઉદ્ધારક બનાવે છે. આ સંવેદના જ આખી વ્યવસ્થાની સ્કેનર બને છે.

ડૉ. રાવ દૂધના નમૂના લેવા નિમિત્તે ગામના લોકોના પ્રથમ પરિચયમાં આવે છે અને તેને ધીરે ધીરે ગામનો સમાજભેદ, ગામ પર કોનું વર્ચસ્વ છે તેની સમજ અને આર્થિક સમસ્યા સમજાય છે અને તેનો ઉકેલ સહકારી વ્યવસ્થામાં જુએ છે. તે જ્યારે કો-ઓપરેટિવની વાત કરે છે તે દૂધની ડેરીનો માલિક પ્રતિક્રિયા આપે છે કે નૌજવાન

આદર્શવાદી હોય છે. વ્યંગ્યમાં સાથે તે વાસ્તવને ઉમેરે છે કે આદર્શ ટકતો નથી. આ દેશમાં આદર્શવાદની બહુ જરૂર છે. ડૉ. રાવ અને તેમના માણસો પર લોકો શરૂમાં વિશ્વાસ નથી કરતા. તેમની દલીલ છે કે તમે તો છ મહિનામાં જતા રહેશો. પેલો ડેરીમાલિક પણ કહે છે કે આ વિસ્તારનું અર્થતંત્ર તો અમે બનાવ્યું છે. તે ડૉ. રાવને સલાહ આપે છે કે તમે લોકોને આરોગ્ય અને કુટુંબ નિયોજન સમજાવો. બોલો, સાંજે બ્રાન્ડી મોકલાવી દઉં? ગામડામાં સરકારીતંત્ર પણ અમુકને વશવર્તીને ચાલતું હોય છે. ગામના સરપંચના પ્રતિકારમાં પણ આ સમસ્યા છે. ડૉ. રાવ જ્યારે સમજાવે છે કે કો ઓપરેટિવમાં ઊંચ-નીચનો ફરક નથી હોતો. હરિજન પણ તેમાં શામિલ થઈ શકે તો ભોલાનેય તેમાં વિશ્વાસ નથી પડતો. ભોલાની માન્યતા છે કે શહેરવાળા બદમાશ હોય છે. તે કહે છે કે તમારી ‘ખટપટ’ અહીં નહીં ચાલશે.

પરંતુ ગામની આખીય વ્યવસ્થાની પ્રતિકારશક્તિ ડૉ. રાવના સાચા માનવીય સંવેદન સ્વતંત્રતા પછીના ભારતની જે મર્યાદા સમજાયેલી છે તેમાંથી જાગે છે. શરૂમાં તો પેલી બિન્દુ પણ ડૉ. રાવને કહી દે છે કે મારે તમને દૂધ નથી વેચવું. મિશ્રા લૂંટતા હૈ હમેરો કો. તેને આ ખબર છે તેમાં જ લડવાની દબાયેલી શક્તિ છે તે પેલા ગ્રામનાયક બનવા જઈ રહેલી વ્યક્તિને સમજાય છે. ડૉ. રાવ છે તો બેરોનો ડૉક્ટર પણ ગામના માંદા બાળકથી માંડી બીજાના ઉપચાર સફળતાથી કરે છે અને તેનામાં વિશ્વાસ જાગે છે. તે જે સહકારી મંડળીની વાત કરે છે તેમાં વિશ્વાસ જાગે છે. લોકો એ મંડળીમાં દૂધ આપવું શરૂ કરે છે તો નવી સમસ્યા ઊભી થાય છે. લોકોએ ખરીદેલી ભેંસ તો ડેરીમાલિક પાસે વ્યાજે લીધેલા પૈસાની છે. ડેરીમાલિક ભેંસ જપ્ત કરી જાય છે. ડૉ. રાવને એ પણ સમજાય છે કે સરપંચ અને ભોલાને મંડળીના સભ્ય બનાવવા પડશે. વિભાજિત ગામને એક કરી સંગઠિત કરવાના આ પડકારો છે. ગામના લોકો શહેરની સિગારેટ પિવડાવો તોપણ ભ્રષ્ટ કરી શકો એવાં સૂચક દૃશ્યો વચ્ચે સરપંચ, ભોલા અને બિંદુમાં - સંગઠનભાવ જગાડવાના પ્રશ્નો છે. તેમાં ભોલાને જેલમાં નાંખવાની પેરવી થાય છે ત્યારે ડૉ. રાવ તેને જામીન આપી છોડાવી લાવે છે. હરિજન વિના મંડળી (સોસાયટી) બનાવ્યાનો અર્થ નથી તેની આ ડૉ. રાવને પ્રતીતિ છે. ભોલો પણ માને છે કે તમારી સોસાયટી તો મોટા લોકોની છે. તે એક વાર ગુસ્સાથી કહે છે કે તમારા સાથી તો અમારી ઔરતો સાથે બદમાશી કરે છે. ડૉ. રાવને સમજાય છે કે પોતાની ટીમ જો આમ કરતી હોય તો ગામના લોકોનો વિશ્વાસ કેળવી શકાય. રાતોરાત પેલા ચંદાવરકર(અનંત નાગ)ને ગામમાંથી પાછો કરે છે. ડૉ. રાવ સહકારી મંડળી સ્થાપવામાં આવતી આડશો દૂર કરતા જાય છે. તેમ તેમ પેલા ખાનગી ડેરીમંડળીના માલિક સામેનો મોરચો વધુ ખૂલતો જાય છે. તે દૂધના ભાવ વધારે છે. સહકારી મંડળીનું દૂધ શહેરમાં પહોંચાડનાર ટ્રકના ડ્રાઇવરને તે દાડ પિવડાવે છે ને શહેર સુધી ટ્રક ન પહોંચે તેવી રમત કરે છે. પેલો સરપંચ પણ જ્યારે સોસાયટી સાકાર થઈ રહી છે ત્યારે તે પોતાની જાગીર બનાવવાના પેંતરા કરે છે. ગ્રામપંચાયતની ચૂંટણી પછી દૂધ મંડળીની પ્રમુખપદની ચૂંટણી મહત્ત્વની બની જાય છે, કારણ કે ગામનું અર્થકારણ અને સમાજનું કેન્દ્ર બદલાઈ ગયું છે. એ ચૂંટણી લડવા શરૂમાં તો હરિજનો તૈયાર નથી પણ પેલો ભોલા એક હરિજનને

ચાનક ચડાવે છે, ‘આપણી લડાઈ આપણે લડીશું, આપણે હિજડા નથી.’

‘મંથન’ની આખી પટકથા, દશ્ય સંયોજના એકતા વડે ગ્રામ્યસમાજમાં વિકાસ કરી શકાય તે વિચારને કેન્દ્રમાં રાખે છે. ગામડાનું રાજકારણ પણ અલગ છે અને તે જુદી રીતે લડવાનું હોય છે. આ પટકથામાં બિંદુ, ડૉ. રાવ, સરપંચ, ભોલાના સંજોગ અને ચરિત્રનાં મનોવૈજ્ઞાનિક પાસાંને પણ થોડા ફલેશમાં દર્શાવાયાં છે. બિંદુનો પતિ ઘણા મહિને પાછો ફરે છે તો એક અજાણતા સ્થપાયેલી છે, તેથી તે તેના પતિને શરીર પર હાથ લગાડવા દેથી નથી. તેની સંવેદના પેલા પુરુષને સ્વીકારતી નથી. ભલે તે પતિ તરીકે વર્ચસ દાખવવાનો અધિકારી હોય. આ બધી વ્યક્તિગત લડાઈ છે. ડૉ. રાવ પત્નીથી દૂર ગામમાં રહે છે તો તેની સ્ત્રીદેહની જાતીય ઝંખના બધા સંસ્કાર વચ્ચે પણ જાગતી રહી છે તેથી બિંદુના ખુલ્લા પગને તાકી રહે છે. સરપંચ જ્યારે ચૂંટણીમાં હારી જાય છે તો કહે છે કે ફક્ત એક વાર મને જીતેલો જાહેર કરો પછી રાજીનામું આપી દઈશ. ભોલાના સમગ્ર વ્યવહારમાં પોતે આ સમાજમાં એકલો પડી ગયો છે તે ભાવ સતત રહે છે અને તેનો ક્રોધ એ અર્થમાં ઉપેક્ષિત સમાજનો પ્રતિનિધિ બને છે. ‘મંથન’ ફિલ્મની પટકથામાં એક સાથે, સમાંતરે ત્રણેક કથાઓ ચાલે છે ને તેનો હેતુ એક દસ્તાવેજી ફિલ્મકારમાં પ્રેક્ષકને સંબોધવાની એક રીતિ હોય તે છે. શહેરી, મનોરંજક ફિલ્મના ખલનાયક જેવા ખલનાયક આ ફિલ્મના ખલનાયક નથી પણ કેટલીક સમાનતા તો તોય બચે છે. પેલો ડેરીમાલિક બિંદુ પાસે બિંદુના પતિની હાજરીમાં એવા લખાણ પર અંગૂઠો મરાવે છે કે ડૉ. રાવે બિંદુ પર બળાત્કાર કર્યો છે. તે તો હરિજનનાં ઘરો પણ સળગાવે છે અને પછી બળેલા ઘરવાળા હરિજનોને વાસણ-કપડાં-અનાજ આપવા પણ ડેરીમાલિકના માણસો જ આવે છે. પાર્શ્વભૂમાં કાગડાનો અવાજ. હરિજનોના પ્રતિનિધિ તરીકે મોતીને એ ડેરીમાલિક ખુરશી પર પણ બેસાડે છે ને જૂના સંબંધોની દુહાઈ દે છે, પણ પેલા ભોલાને બધું સમજાયેલું છે એટલે પેલાં હથિયાર હવે ચાલતાં નથી. બેનેગલ જાગૃતિના જુદા જુદા બિન્દુએ આવતા પરિવર્તનને દર્શાવી આઝાદી પછીના ગામ અને ગ્રામજનોના સામાજિક રાજકીય પરિવર્તનને દર્શાવે છે. ડૉ. રાવને ગામમાંથી બહાર કઢાવવાના પેંતરામાં ઉપરના નેતાઓ વડે સરપંચ સફળ થાય છે, પણ ત્યાં સુધીમાં ગ્રામ્યસમાજ સંગઠનાત્મક માળખાનો લાભ સમજી ચૂક્યો છે અને વૈકલ્પિક નેતૃત્વ મળ્યાનો ભાવ છે એટલે સહકારી મંડળીમાં દૂધ ભરતા ગ્રામજનો સાથે ફિલ્મ પૂરી થાય છે.

આખી ફિલ્મની પટકથા અત્યંત સ-જગભાવે લખાયેલી છે. શ્યામ બેનેગલની આ ફિલ્મને શરૂનાં વર્ષોની વ્હી. શાંતારામની ફિલ્મોથી માંડી ‘મધર ઇન્ડિયા’માં રહેલાં લોકપ્રિય તત્ત્વોને બાદ કરતાં જે વાસ્તવ બચે છે તેની સાથે રાખી જોવા જેવી છે. અલબત્ત, સિનેમા ટેકનિક અને સિનેમાના કલાઘટકોને સંયોજવાની જે રીતિ કેટલીક ફિલ્મો અને ફિલ્મકારોમાં જોવા મળી તેનું સંયોજન અહીં મર્યાદિત રીતે જોવા મળે છે. બેનેગલ અહીં કથનતત્ત્વો વડે પોતાની વૈચારિક સભાનતાને કેન્દ્રમાં લાવે છે. આ કામ તેમણે ઘણી સભાનતા સાથે કર્યું છે. શૂટિંગ માટે તેમણે રાજકોટ પાસેનું

ગામ પસંદ કરેલું જ્યાં ડેલીબંધ ઘરો હોય, ગામને કમાનવાળા દરવાજા હોય જે એક સમયની રજવાડાની વ્યવસ્થા અને ભય પ્રતિકારનાંય પ્રતીક હોય. અનંતનાગ લોટે જાય એવા દૃશ્ય વડે પણ ગામ સેનિટેશન વિશે સંકેતો કરે છે. આખી ફિલ્મ સિનેમાના બદલાતા સૌંદર્યશાસ્ત્રની પ્રતિનિધિ બનવાનું એક ઉદાહરણ છે. સિનેમાકૃતિ સામાજિક ઇતિહાસ બની શકે તે પણ અહીં અનુભવાશે. આખી ફિલ્મ થોડી વ્યક્તિ નહીં પણ આઝાદી પછીના ગ્રામસમૂહનું એક્સપ્રેશન બને છે. બેનેગલને સત્યજિત રેએ ઊભી કરેલી સમાંતર સિનેમા સાથે, એ જ પરંપરામાં રહી જોડી ન શકો. તેઓ હિન્દી લોકપ્રિય ફિલ્મોનાં મનોરંજક તત્ત્વો અને તેના ઘટકોનો પ્રતિકાર કરી બીજા સૌંદર્યશાસ્ત્રની જિકર ઊભી કરે છે જે પ્રેક્ષકની સામાજિક અને રાજકીય ચેતના જગાડે છે.

પારિતોષિકનો ખ્યાલ જરી પ્રથમ દૃષ્ટિએ ખૂંચે એવો છે. અને સાહિત્ય આદિ કળાઓની વિદ્યાની ઉપાસના સાથે તો સુસંગત ન લાગે એ સ્વાભાવિક છે. પણ... સોવિયેટ રશિયા તે પણ 'સ્તાલિન પ્રાઇઝ' દર વરસે જાહેર કરે છે. આપણી સત્ત્વદૃષ્ટિવાળી સમાજરચનામાં પણ કવિઓને 'સવાલાખ' કેટલી વાર અપાયા તેનાં લેખાં નથી.

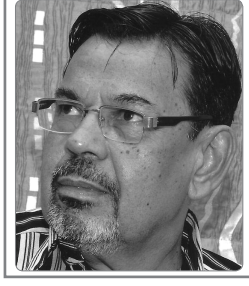
થોડોક વિચાર કરતાં સમજાશે કે આવાં પારિતોષિકો તે સર્જકોને કેવળ ધનલાભ કરાવવાના હેતુથી અપાય છે એવું નથી. સર્જક કળાકારો પણ અન્ય માનવોની પેઠે પોતાના યોગક્ષેમનું સંભાળી લે. એની સેવાઓનો પૈસાથી આંક કાઢવાનું શક્ય પણ નથી. તો સાથે, એને પારિતોષિક આદિથી યત્કિંચિત્ મળે તેનો સારો ઉપયોગ કરવાની એનામાં આવડત હશે એમ માનીએ તો એ પણ વધારે પડતું નથી. ધનલાભ એને આવકારપાત્ર જરૂર થઈ પડે. પણ જીવનસંગ્રામની મુખ્ય ઘાંટીઓમાં તો ઘણુંખડું પારિતોષિકને પાત્ર થતાં પહેલાંજ એ પસાર થઈ ચૂક્યો હશે.

જાહેર સાહિત્યસંસ્થા દ્વારા અપાતાં આવાં પારિતોષિકો, બે વાત સિદ્ધ કરે છે : એક તો, પારિતોષિક માટે કોઈ કૃતિને પસંદ કરવામાં આવે છે ત્યારે સાહિત્યરસિક પ્રજાનું એ રીતે એક વિશિષ્ટ પુસ્તક ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય છે. તે પુસ્તક આખા એ વરસના મુખ્ય બનાવોમાંનો જાણે કે એક બનાવ બની રહે છે. બીજું, પારિતોષિકવિતરણના ઉત્સવ પ્રસંગે પ્રજાના હૃદયમાં પડેલું માંગલ્ય પ્રગટ થઈ સર્જકને સ્થૂલ પારિતોષિક ઉપરાંત કિમપિ દ્રવ્ય (કોઈ અવર્ણનીય વસ્તુ) અર્પી રહી છે.

સમયરંગ, પૃ. ૪

— ઉમાશંકર જોશી

શ્રદ્ધાંજલિ

હર્ષદ ચંદારાજા (તા. ૨૬/૬/૧૯૪૭-૧૬/૬/૨૦૨૪)

અરવિંદ ભટ્ટ

આજથી ચાલીસ વર્ષ પહેલાં હર્ષદના પિતા નાથાભાઈ ચંદારાજા વિશે એક શ્રદ્ધાંજલિલેખ ‘મુદ્રાંકન’માં લખવાનું થયું હતું, આજે હર્ષદને અંજલિ આપું છું, આ પણ એક યોગાનુયોગ છે!

કવિ હર્ષદ ચંદારાજાની વિદાય અમરેલીના કવિઓ તથા ગુજરાતના સાહિત્ય રસિકો માટે દુઃખદ છે.

આજથી ચાળીસ-બેતાળીસ વર્ષ પહેલાંનો અતીત આંખ સામે તરવરે છે અને એ સમયના સથવારા પણ સાંભરી આવે છે. રમેશ પારેખ, જનક ત્રિવેદી, જયંતી પટેલ, ગોવિંદ ગઢવી, ઇકબાલ મોતીવાલા, બડેભાઈ બેન્ડવાળા (રમજાનશા રફાઈ), રમણીકભાઈ વોરા...આ બધાંએ સરગાપરીમાં ડાયરો જમાવ્યો હશે, હવે હર્ષદ ચંદારાજા પણ ભેળા થઈ જશે.

૧૯૭૫-૭૬માં કવિ ગોવિંદ ગઢવીની અમરેલી બદલી થઈ, તેમણે સૂચન કર્યું કે અમે જૂનાગઢમાં બુધવારિયું ચલાવીએ છીએ. અમરેલીમાં પણ આવી સંસ્થા સ્થાપીએ. બધા કવિઓ ભેગા મળતાં સાહિત્ય-સંગીત-ચિત્ર વ.ની ચર્ચા થાય. રમેશ પારેખને આ પ્રસ્તાવ ગમી ગયો, બીજે જ દિવસે વિવિધ લલિતકલાઓની સંસ્થા “મુદ્રા”ની સ્થાપના કરવામાં આવી. રમેશ પારેખને અમે મિત્રોએ ધરાર પ્રમુખ બનાવ્યા. રવિવારે રજા હોય એટલે શનિવારની સાંજથી રાત્રે મોડે સુધી બેઠકો થવા લાગી. હર્ષદ ચંદારાજા પણ એમાં તરત જ જોડાઈ ગયા. સાહિત્યકારો વધુ હતા તેથી સાહિત્યનું પ્રાધાન્ય રહ્યું.

હર્ષદભાઈ પ્રથમ વખત બેઠકમાં આવ્યા ત્યારે કોલેજકાળથી લખેલી ગઝલોની આખી નોટબુક ભરીને આવ્યા, તેમાં માત્ર રદીફ ખરા પણ કાફિયા કે છંદનું નામોનિશાન નહીં. હા, ઘણી પંક્તિઓ સંવેદનાસભર ખરી. આ માણસની ધગશ એવી કે અન્ય કવિઓ પાસેથી તથા તેમને સૂચવેલ પુસ્તકોમાંથી ગઝલના છંદો માત્ર એક-બે મહિનામાં જ હૈયાવગા કરી લીધા. અને સારાં સામયિકોમાં ગઝલો છપાવા પણ લાગી.

પછી તો એવી ધખના જાગી કે એમણે ગીત - અછાંદસ - માત્રામેળ છંદોમાં પણ કાવ્યો લખ્યાં, બાળગીતો લખ્યાં, નિબંધો લખ્યા, કવિતાના આસ્વાદ લખ્યા.

એ વખતની મઝા! મિત્રતા એવી કે લગભગ રોજ મળવાનું થાય. ઓફિસ પૂરી કરી રમેશભાઈ આવે, છેલભાઈ વ્યાસ આવે, જયંતી પટેલ આવે, જનક ત્રિવેદી આવે, મનોહર ત્રિવેદી અમરેલી હોય ત્યારે અચૂક આવે, અમારો અહો એટલે કવિ ઇકબાલ મોતીવાલાની લેબોરેટરી તથા રમણીકભાઈ વોરાની દુકાન, હર્ષદ ચંદારાણાની ઓફિસ સાવ પાસે, એટલે તે પણ હાજર હોય. બકુલેશ મંડોરા, કિશોર જોશી જેવા પાંચસાત ભાવકો હાજર જ હોય. સાહિત્યની વાત ભાગ્યે જ થાય. આડીઅવળી વાતો તથા રમૂજ કરી હસતા હસતા છૂટા પડીએ.

અમરેલી નગરીને રમેશ પારેખના માર્ગદર્શન થકી કવિતાનો ઊભરો આવ્યો. સપ્ટેમ્બર ૧૯૭૯ 'મુદ્રા' સામયિકનો પ્રથમ અંક બહાર પાડ્યો. સંપાદક રમેશ પારેખ, અરવિંદ ભટ્ટ, ગોવિંદ ગઢવી. પછીના અંકથી ગોવિંદ ગઢવી તેમની વ્યસ્તતાને કારણે સમય આપી શક્યા નહીં. દરમિયાન સામયિકનું, 'મુદ્રાંકન' તરીકે રજિસ્ટ્રેશન આવી ગયું. બે'ક વરસ સુધી સંપાદક રમેશ પારેખ તથા અરવિંદ ભટ્ટ રહ્યા. સંપાદન અંગેની તમામ કામગીરી હર્ષદ ચંદારાણાની ઓફિસથી જ થતી. હર્ષદભાઈ પણ તેમાં ખંતથી ભાગ લેતા. પછીથી તેઓ પણ સંપાદનમાં જોડાઈ ગયા. તેમના આર્થિક યોગદાન વગર આ સામયિક દસેક વર્ષ જેટલું ચલાવવું લગભગ અશક્ય હતું. રમેશ પારેખ અને આ લખનારે, વ્યાવસાયિક કારણોસર અમરેલી છોડ્યું તોપણ હર્ષદ ચંદારાણાએ એકલા હાથે 'મુદ્રાંકન' ત્રણેક વર્ષ ચલાવ્યું..

સાહિત્ય માટે આ માણસને અપાર પ્રેમ. સાહિત્યકારો, કલાકારો સાથે નિષ્ઠાપૂર્વકના સંબંધ, માણસવલો માણસ. બહારથી આવતા કવિઓ, સાહિત્યકારો, સંગીતકારો, કલાકારોના આતિથ્યમાં હર્ષદભાઈ કશી મણા ન રાખે. ઘણા કલાકારોને મુદ્રાની બેઠકમાં લાવવાનો તથા અમરેલીમાં અનેક કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવાનો યશ આ કવિને ફાળે જાય.

છેલ્લાં પાંચ-છ વરસ પાર્કિન્સને આ કવિને બહુ પીડા આપી. કવિસંમેલનનો ચાહક માણસ કવિતા બોલી ન શકતો. દવાની અસર હોય ત્યાં સુધી થોડું સરખુંબોલી શકે, એકાદ કવિતા પણ સંભળાવે. કવિની એક પંક્તિ આ સંદર્ભે સ્મરણે ચડે છે :

એથી કવિતા લખાય છે તેથી
હોંશથી હાડચામમાં રહીએ

હર્ષદને ગઝલ પ્રત્યે વિશેષ લગાવ રહ્યો છે. ગીતો પણ લખ્યાં, અછાંદસ અને માત્રામેળ છંદોમાં કાવ્યો લખ્યાં.

૧૯૯૧થી ૨૦૧૯ સુધીમાં પ્રગટ થયેલ કવિ હર્ષદ ચંદારાણાનાં પુસ્તકો.

કાવ્યસંગ્રહો (૧) ફીણ-મોજાં (૨) નદીને મળ્યા પછી (૩) કલરવનું ઘર (૪) તળિયે જઈને મળીએ (૫) સમુદ્ર છલકે છે (૬) કિરણોની પોટલી (૭) દિવસોએ પાંખો પહેરી છે (૮) હાથની હોડી... બાળકાવ્યો.

આસ્વાદ-લેખો: મહેકનો અભિષેક (૨) મારાં મોરપિચ્છ.

ફુલછાબ એવોર્ડ, દર્શક સાહિત્ય સન્માન, કલાપી એવોર્ડ વગેરેથી આ કવિને સન્માનવામાં આવ્યા છે.

અંતે કવિનો એક શે'ર

તારું એકાંત રાખ તું અંગત
ઢોળી દે શાહી લાવ કાગળમાં

અલવિદા કવિ હર્ષદ ચંદારાણા.

પ્રશ્ન : ચૂંટણી પહેલાં રાજકીય પક્ષ પાસે એક જ નેતા હોય એ લોકશાહીના સંદર્ભમાં જરૂરી ખરું ?

ઉત્તર : લંડન ટાઈમ્સે પણ કહ્યું કે વિરોધપક્ષો એક નેતા ઉપસાવી શક્યા નથી અને લોકશાહી વિરુદ્ધ સરમુખત્યારશાહી એ મંત્ર પણ દેશમાં ભાગ્યે જ ગુંજતો-ગાજતો થવા પામે. મને લાગે છે કે એ પત્રે ભારતને પછાત દેશ માનીને આ રીતે વિચાર્યું હશે. ભારતના લોકો નિરક્ષર છે, પણ એમનામાં સમજણ કે સંસ્કારનો અભાવ નથી. ખરું જોતાં સંસદની આ છઠ્ઠી ચૂંટણીઓ એવી છે જેમાં પ્રજાજીવનના સૌથી વધુ થરોમાં રાજકીય જાગૃતિ પહોંચી છે. નજર આગળ જે નેતાગીરી હતી તેનું ભારે અવમૂલ્યન થયું. વચલાં વરસોમાં ગરીબી હટાવવા તનમનથી થઈ શકે તે બધું એ કરી છૂટી એવો વિશ્વાસ પ્રજાના દિલમાં રહેવા પામ્યો નથી અને વધારામાં કટોકટી જેવા બ્રહ્માસ્ત્રના ઉપયોગ દ્વારા મુખ્યત્વે વંશપરંપરાની નેતાગીરીને ટકાવવાના પ્રયત્નો એને દેખાયા. જગજીવનરામ નીકળતાં કોઈ મોટા ગજાના નેતા પણ ત્યાં દેખાતા નથી, બલકે બધા જ નગણ્ય જેવા બની ચૂક્યા હતા અને જગજીવનરામે પણ બહાર આવવાથી ગજું કાઢ્યું. બીજી બાજુ સામે પક્ષે તો નેતાઓની હારમાળા છે. દેશમાં ચૂંટણીપ્રચાર માટે બંને છાવણીઓ તરફથી કોણ કોણ ઘૂમે છે તે ચિત્ર જોવાથી જ ખ્યાલ આવી જશે. વખત આવ્યે નેતા ચૂંટતાં કસોટી અલબત્ત થશે, પણ વધુ નેતા હોવા એ ગેરલાભ નથી, ખાસ કરીને આજના ભારતના સંદર્ભમાં જ્યારે લોકોને આનુવંશિક નેતાગીરી અને મોટા ગજાના ત્રણચાર નેતાઓમાંથી કોઈ એક વચ્ચે પસંદગી કરવાની હોય. ઓગણીસ મહિના પ્રજાના અનેક થરોએ જે ત્રાસ વેઠ્યો છે તેના સંદર્ભમાં લોકશાહી વિરુદ્ધ સરમુખત્યારશાહી એ મંત્ર પણ ભારતમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ખૂણે ખૂણે જોરશોરથી ગાજી ઊઠ્યો છે.

સમચરંગ, પૃ. ૪૨૩

— ઉમાશંકર જોશી

મને ગમતી કૃતિનો આસ્વાદ

જબ બી મિલતી હૈ, મુજે અજનબી લગતી ક્યું હૈ ?
યે જિંદગી રોજ નયે રંગ બદલતી ક્યું હૈ ?

જય વસાવડા

૧૮૪૨માં રશિયન સાહિત્યકાર નિકોલાઈ ગોગોલે એક કાળજયી કથા લખી હતી. એનું નામ : 'ઓવરકોટ'.

ઓવરકોટ એકલતાની, તૂટતા સપનાની, નિયતિ સામે ઘૂંટણિયે પડતી ઝંખનાની અને નાનકડી ખુશીના ટપુ સુધી પહોંચવા દરિયાઈ વમળમાં સતત ચકરાવે ચડતા આમ આદમીની કહાણી હતી.

એના નાયકનું નામ ભારે વિચિત્ર હતું. સાંભળતાંવેંત હસવું આવે એવું : અકાકી અકાકેવિચ! શર્મિલા શર્મા કે રાયજી રાયઠણ એવું! અકાકી નામનું એ રશિયન માત્ર ગુજરાતી શબ્દ 'એકાકી'ને સાર્થક કરે તેવું હતું. અકાકી એક મામૂલી માણસ હતો. એકલો રહેતો હતો. સંસાર વસ્યો નહોતો. એનું કોઈ સગુંવહાલું નહોતું. એ સરકારી ઓફિસમાં કામ કરતો હતો કારકુન તરીકે! મૂળે એકલો, જિંદગીથી હતાશ જીવ. એટલે કામ માટે એની પાસે પૂરતો સમય હતો. પોતાનો ખાલીપો દૂર કરવા એ જોરશોરથી પ્રવૃત્તિમાં મચી પડતો. માટે કામ ચીવટથી કરતો. પણ ઓફિસમાં એ બધાની મશકરીનું કેન્દ્ર હતો. માંડ ગુજરાન ચલાવતા અકાકી પાસે એક ફાટેલો ગોદડીના ગાભા જેવો ઓવરકોટ હતો. એ પહેરો તો શરીર ઢંકાવા કરતાં દેખાય વધુ એટલો એ તાર-તાર થઈને ઝળી ગયો હતો. પૃથ્વીના નકશામાં જેટલી સરહદો દેખાય, એટલા એમાં ટાંકાટેભા હતા. થીગડાંની ડિઝાઇનમાં મૂળ રંગ દેખાતો જ નહોતો.

બાપડા અકાકી પાસે નવા કોટના પૈસા નહોતા. પણ એ કોટ સંધાવવા દરજી દોસ્ત પેટ્રોવિચ પાસે ગયો, ત્યારે એને કહેવામાં આવ્યું, 'હવે આ નહીં ટકે, આનું મસોતુંચ નહિ થાય!'

મન મક્કમ કરીને અકાકીએ એક ટંકનું ખાવાનું જતું કર્યું. પૈસાની બચત કરી. થોડું બોનસ મળ્યું. થોડા ઉધારીઉછીના કર્યાં. ફાઈનલી, એ દરજી મિત્રને જોડે લઈ વરસેદહાડે શહેરમાં ગયો. પોતાની ક્ષમતા મુજબનો એક સરસ નવો ઓવરકોટ ખરીદ્યો. જીવનનો જાણે એકમાત્ર મક્સદ પૂરો થયો હોય એવો હરખાતો એ ઘેર આવ્યો. બીજે દિવસે ઓફિસના સાથીઓ અકાકીને નવા ઓવરકોટમાં નિહાળી એટલા રાજી થયા કે એમણે રાત્રે એક પાર્ટી આપી. મિજબાનીમાંથી મોડી રાતે

અકાકી ઘેર આવતો હતો, ત્યારે બે લૂંટારાઓએ એને આંતરીને ફટકાર્યો, એનો નવો ઓવરકોટ લૂંટ્યો!

અકાકી બેબાકળો થઈ ગયો. કંઈક દોડાદોડી કરી, પણ એક ઓવરકોટની ચોરીમાં કોને રસ પડે ? અકાકી માટે એ ફક્ત કોટ નહોતો. એની સર્વસ્વ બચત હતી. એના ઉજાગરા અને તપ હતું. એની નવી ઓળખ હતી. એને માંડ મળેલું સન્માન હતું. અર્ધપાગલ જેવો અકાકી (આપણા મંત્રીમહોદય કક્ષાના) જનરલ પાસે ગયો. એની ઓવરકોટની ફરિયાદથી કંટાળેલા જનરલે એને માર મારી તગેડી મૂકવાનો હુકમ કર્યો. મૂઠ મારથી પથારીવશ એકાકી લવરીએ ચડી ગયો. અંતે શારીરિક ઈજા કરતાં વધુ ઊંડી ઊતરી ગયેલી માનસિક હતાશાને લીધે એ એકલો જ બબડતો બબડતો મરી ગયો!

* * *

‘ઓવરકોટ’ને લીધે રશિયન લેખનમાં યથાર્થવાદી (રિયલિસ્ટિક) વર્ણનનો આખો વિશ્વવ્યાપી યુગ શરૂ થયો. અમર કૃતિઓ સર્જનાર - ફ્યોદોર દોસ્તોયવ્સ્કીએ તો ત્યાં સુધી કહી દીધું કે ‘આપણે બધા જ (યાને રશિયન લેખકો) ગોગોલના ઓવરકોટમાંથી આવ્યા છીએ!’

આ જ વાક્ય એક જુદા સંદર્ભે ‘ઇન્ટરપ્રીટર ઓફ માલાડીઝ’ નામના વર્લ્ડ ફેમસ પુસ્તક માટે પુલિત્ઝર પ્રાઇઝ જીતનારા યુવા લેખિકા ઝુમ્પા લહેરીએ પોતાની ૨૦૦૩માં પ્રકાશિત એક કિતાબમાં મૂક્યું. એ બેસ્ટસેલર બુકનું નામ : નેમસેક. આ જ વાક્ય દસ દિલીપકુમારોને હંફાવી શકે એવા મહાપ્રતિભાશાળી અભિનેતા જન્મતનશીન ઇરફાનખાનના મુખે સંવાદ રૂપે બોલાયું. ફિલ્મનું નામ? નેમસેક! અમેરિકન બૉક્સ ઓફિસ પર હોટ નીવડેલી અને કલાસિક સત્યજિત રે સ્ટાઇલ માસ્ટરપીસ હોવાને લીધે ભારતમાં કોલ્ડ ગયેલી એવી દિગ્દર્શિકા મીરા નાયરની કદાચ શ્રેષ્ઠતમ કૃતિ!

સલામ બોમ્બે અને કામસૂત્ર જેવી ફિલ્મો બનાવવા માટે પ્રખ્યાત એવાં મીરાં નાયર એમની ફિલ્મ ‘વેનિટી ફેર’ (જે વિલિયમ થેકરેની નવલકથા પર આધારિત હતી) પૂરી કરીને ફલાઇટમાં બેઠાં હતાં. પ્રવાસમાં ‘નેમસેક’ વાંચી. ફલાઇટ લેન્ડ થઈ કે એમણે પોતાની ઓફિસે ફોન કર્યો : ‘આ પુસ્તકના રાઇટ્સ ખરીદી લો. મારે ફિલ્મ બનાવવી છે!’ એ ફિલ્મ બનાવવા માટે એમણે હેરી પોટર ફિલ્મ સિરીઝના પાંચમા ભાગનું દિગ્દર્શન કરવાની ઓફર પણ નકારી! એમની છેલ્લી કૃતિ વેબ સિરીઝ તરીકે નેટફ્લિક્સ પર આવી એ પણ મૂળ ભારતીય લેખક વિક્રમ શેઠની જાણીતી નવલકથા ‘એ સ્યુટેબલ બોય’ પરથી હતી.

અને ફિલ્મ બની છે. ના ફિલ્મ નહિ, કચકડા પર વહેતી નરી કવિતા! લિટરેચર પરથી પિકચર કેમ અને કેવું બનાવાય એની મિસાલ! ‘નેમસેક’ માનવજીવનના રંગોની, વિવિધ ભાત દર્શાવતું કેલિડોસ્કોપ છે. કલ્ચર શોક, જનરેશન ગેપ, આઇડેન્ટી ક્રાઇસિસ, રિલેશનશિપ પ્રોબ્લેમ્સ, સોલિટ્યુડ એન્ડ સોલિડારિટી! વર્ડ્ઝનું અહીં વિઝયુઅલ્સમાં રૂપાંતરણ થયું છે. નેમસેક એવા લોકો માટે છે, જેમને નવલકથાઓ

વાંચવાની આદત છે, અને જેમને એકતા કપૂરનો કર્કશ કકળાટ ટીવીમાં માથું ઘાલીને ચગળ્યા કરવાની આદત નથી! સવા બે કલાકની ફિલ્મમાં સતત જાણે કોઈ બે-ત્રણ પેઢીના મોટા ફલક પર પથરાયેલી ('વંશ' કે 'અસૂર્યલોક' જેવી! આજે ઓટીટી પર વેબ સિરીઝ બને એવી આ નવલકથાઓ કમનસીબે ગુજરાતીમાં લખાયેલી છે ને!) ગાથાનાં પાનાં ફરતાં હોય એવો અહેસાસ થશે. એમાં આંખોમાંથી નીકળેલાં અશ્રુબિંદુ ગાલ પર જામી ગયા પછી કયાંક હસી પડો, ત્યારે ગાલની ચામડી જામેલી ખારાશને લીધે સ્હેજ તણાશે.

ફિલ્મ અને કૃતિ બંને તરીકે નેમસેક ધીમી છે, પણ હરગિજ બોરિંગ નથી. દર્દ અને મુસ્કાન, બંને મોમેન્ટ્સ એમાં ઠાંસોઠાંસ છે. એ ઝટપટ ખાવાની ઇન્સ્ટન્ટ સેન્ડવિચ નથી. એ હળવે હળવે ચાવી ચાવીને સ્વાદ જીભના ટેરવાંથી તાળવાના છેડા સુધી માણીને ખાવા જેવી રસમાધુરી છે. એમાંય તમે જો એનઆરઆઈ રહી ચૂક્યા હો, વિદેશ પ્રવાસી હો કે કોઈ એનઆરઆઈ સગા ધરાવતા હો તો ખલ્લાસ! પછી સિલ્વર સ્કીનનો અરીસો બની જવાની શક્યતા. ઉનાળાની બપોરે ગરમી લાગવા જેટલી જ મજબૂત છે!

હુ યૂ નો ? સાહિત્ય, સિનેમા, સંગીત કે સ્થાપત્ય... ઉત્તમ કૃતિની પહેચાન કઈ ? જે માણતી વખતે તમને સતત એમ થયા કરે, કે આ કદી પૂરી ન થાય તો સારું! અને પૂરી થયા પછી પણ જે તમારામાંથી જાય નહિ, ધીમે ધીમે અત્તરના ફાયાની માફક મહેક્યા કરે. મિડિયોકેર લેખકો અને સ્ટુપિડ ટીવી ચેનલ્સે પબ્લિકના ટેસ્ટનું કચુંબર કરી નાખ્યું છે. બાકી અદ્ભુત વાર્તા કે ફિલ્મની પારાશીશી (વાર્ડસ્ટિક, યૂ સી!) એ છે કે જેમાં યાત્રા અંત કરતાં વધુ રોમાંચક હોય! (જર્ની ઇઝ મચ ઇન્ટરેસ્ટિંગ ધેન કલાઇમેક્સ!) અને નબળી કથા-સિનેમામાં અંત યાત્રા કરતાં વધુ એકસાઈટિંગ હોય છે. (લિશૂમ લિશૂમ, કોમેડી, ટેન્શન, ફેમિલી ફોટો એટ સેટરા!) 'નેમસેક' જેવી રચનાઓ 'છલ્લે શું થયું ?' એવું પૂછનારા સોડાવોટરની બોટલોના ઢાંકણા જેટલી અક્કલ ધરાવનારાઓ માટે નથી. આખા પ્રવાસને ઘાસેઘાસમાં મહેસૂસ કરનારા માટે છે! ધીમી બળે, વધુ લહેજત આપે!

* * *

વાતની શરૂઆત એક ટિપિકલ બંગાળી યુવકની રેલવેયાત્રાથી થાય છે. શિસ્તબદ્ધ, શાણો અશોક ગાંગુલી એના દાદાએ આપેલું નિકોલાઈ ગોગોલના 'ઓવરકોટ'નું પુસ્તક વાંચતો હોય છે, અને તારુણ્યસહજ મુગ્ધતાથી કહેતો હોય છે : મને પુસ્તકો વાંચવાં ગમે છે, કારણ કે એક ઈંચ પણ હલ્યા વિના એમાં તમે દુનિયાની સફર કરી શકો છો!

પછી ? ટ્રેન એક્સિડન્ટ. અશોક અને આશિમીનું ગોઠવાયેલું મિલન. લગ્ન, સિત્તેરના દાયકાની શરૂઆતમાં, કે જ્યારે ફોરેનથી આવેલા પેપર નેક્રિન પણ પાડોશીઓ જોવા આવતા, ત્યારે સાત સમંદર પાર અમેરિકામાં માત્ર પરસ્પરના પ્રેમ અને વિશ્વાસ પર શરૂ થયેલી એ યુગલની જિંદગી! પહેલો દીકરો આવે છે અને ટેકનિકલી ઝડપભેર નામ પસંદ કરવાનું હોય છે, ત્યારે એનું નામ પિતા રાખે છે : ગોગોલ.

કોલકાતાની સ્મૃતિ અને ન્યૂયોર્કની પ્રવૃત્તિ (અમેરિકા... હેર નથિંગ ઇઝ ઇમ્પોસિબલના ચુંબકથી અશોક-આશિમી ત્યાં વતનને પળેપળ મિસ કરતાં પણ ચોંટી રહે છે!) વચ્ચે ગોગોલ અને એની બહેન સાનિયા મોટાં થાય છે. તાજમહાલ જોઈને અભિભૂત થયેલો ગોગોલ આર્કિટેક્ટ બને છે. પણ એને પોતાના નામ પ્રત્યે નફરત છે. ગોગોલ ગાંગુલી! આવું તે નામ હોય ? પોતાની વર્તમાન તકલીફો માટે પિતાને કોસતા પ્રત્યેક સંતાન માફક એને પણ છૂપો ધિક્કાર છે. એ આઝાદ બને છે. નામ નિક (નિખિલ... નિકોલાઈ યાદ આવ્યું ?) રાખે છે. માત્ર આંખોથી જ જેના પ્રેમનો પુરાવો મળી જાય એવી એક અમેરિકન ગર્લફ્રેન્ડ એને મળે છે.

સ્થિરતા અને ડહાપણના સ્તંભ જેવા પિતા એને ગોગોલની જ વાર્તાઓ ભેટ રૂપે આપે છે, પણ વધુ પડતા સમજદાર અને વિદ્વાન હોવાને લીધે પોતે જેને અતિશય ચાહતા હો - એનાથી દૂર થઈ જવું પડે! આ એક શ્રાપ છે, કારણ કે જે ઊંચાઈએથી તમે વાત કરવા માંગો, એ સામેનું પાત્ર સમજી જ ન શકે! એનો વાંક નથી. વાંક વિધાતાનો છે! ખેર, ગોગોલ સાથે જિંદગી શતરંજ રમતી રહે છે. મમ્મીની ચોઈસ મુજબની બંગાળી વહુ આવે છે, ગાંધીજીની માફક પિતાની એકિઝટ સમયે પોતે અમેરિકન ગર્લફ્રેન્ડ સાથે અમેરિકન બનવાના ખ્વાબમાં વ્યસ્ત હોવાનો અપરાધભાવ ગોગોલને એની પરંપરાના મૂળિયામાં રસ લેતો કરે છે. પણ આય આખરી પડાવ નથી. એની અસલી તલાશ અધૂરી છે.

ગોગોલને બહુ મોડેથી સમજાય છે કે પિતાએ એનું નામ આવું વિચિત્ર કેમ રાખ્યું છે. મૂળ નિકોલાઈ ગોગોલની જિંદગી સંબંધોમાં વિફળતા, દારુણ ગરીબી અને જમાનાની ઠોકરો ખાવામાં વીતી એની ફરિયાદના જવાબમાં પપ્પા શાંતિથી કહે છે, “પણ એ જિનિયસ હતો બેટા!” બેટાને જિનિયસ નથી થવું, રિચ અમેરિકન થવું છે. પણ એને ખ્યાલ આવે છે કે પપ્પા ટ્રેન અકસ્માતમાં જીવન-મરણ વચ્ચે ઝોલાં ખાતા હતા, ત્યારે હાથમાં રહેલા ગોગોલના પુસ્તકને લીધે બચ્યા હતા. પછીનો પ્રત્યેક દિવસ ભગવાનની ભેટ માનનારા સિનિયર ગાંગુલીને એ જીવતદાન જેવી જ ખુશી પુત્રજન્મની થાય! એટલે એમણે ગોગોલ નામ આપ્યું હતું... ખેર, નામ મુજબ અસીમિત આશિમા સંતાનોને મુક્ત કરે છે... ફિલ્મમાં તો પ્રથમ દૃશ્યની જેમ અંતિમ દૃશ્યમાં પણ ટ્રેન છે. વધુ સોફિસ્ટિકેટેડ. સુપરફાસ્ટ. બદલાયેલા સમયની ઓળખ જેવી. એમાં એક જુવાન બેઠો છે. પિતાની જેમ એના હાથમાં પણ નિકોલાઈ ગોગોલનું પુસ્તક છે!

* * *

એક એનઆરઆઈ સ્ત્રીએ લખેલી કથા પરથી બીજી એનઆરઆઈ સ્ત્રીએ અમેરિકામાં બનાવેલી ‘નેમસેક’ ફિલ્મમાં અઢળક મેજિકલ, મેમોરેબલ મોમેન્ટ્સ છે. વગર કલ્પે કેટલુંય કહેવાયું છે. માત્ર એના ટાઇટલ્સની ડિઝાઇન અને ઇફેક્ટ્સ ધ્યાનથી શરૂઆતમાં જોશો, તોય ઘણું સમજાઈ જશે. મીરા નાયરે ન્યૂયોર્કનો શિયાળો થીજી જવાય એ હદે આબાદ ઝીલ્યો છે. બહુ સિમ્બોલિક રીતે કલ્ચર કાઇસિસ બતાવવા ન્યૂયોર્કના મેનહટનના પલ્મી સ્ટ્રીટના બ્રિજ અને કોલકાતાના હાવડા

બ્રીજનાં પ્રતીકો ઘટનાઓના બેકગ્રાઉન્ડમાં આવ્યા કરે છે. બદલાતા સમય, સંસ્કૃતિ અને પેઢીનું પ્રતિબિંબ સહશયનનાં દશ્યોમાં છે. મા-બાપનું યુગલ સુહાગરાત પણ પહેર્યે કપડે ઊજવે છે. સંતાનોનું બંગાળી યુગલ કપડાં કાઢવા માટે તત્પર હોય છે! ખુદ નિલાંજના નામને બદલે વિચિત્ર લાડકું નામ ‘ઝુમ્પા’થી પ્રસિદ્ધ થયેલી લેખિકાની ઇમિગ્રન્ટ તરીકેની મથામણો અહીં આબાદ ઝિલાઈ છે.

કૃતિ તરીકે ‘નેમસેક’ની મજા એ છે કે એમાં ‘ભેદ’ બતાવાયો છે. ‘ભેદભાવ’ નહિ! ડિફરન્ટ હોવાને લીધે કોઈ સારું કે ખરાબ નથી બની જતું! પોતાના ઘરની માફક દરેકને ફર્સ્ટ નેમથી બોલાવતી અમેરિકન છોકરીને બોયફ્રેન્ડના પેરન્ટ્સ માટે ટ્રાફેલ્સ લેવા છે. એને ખ્યાલ નથી આવતો કે ભારતીય કુટુંબમાં એનું કશું મહત્ત્વ ન હોય. એ સ્વીવલેસ બ્લેક ડ્રેસ પહેરીને પ્રાર્થનાસભામાં આવે છે, ત્યારે ગોગોલ સમજી નથી શકતો કે શેર એન્ડ કેરનો આ વેસ્ટર્ન તરીકો છે. ચોપરા-જોહરોના વિશ્વની જેમ અહીં ગોરી છોકરી એટલે ‘ખરાબ’ એવું વન ડાયમેન્શનલ સરલીકરણ નથી. ઊલટું, બંગાળી પત્ની મૌસમી કોલેજ લાઇફથી અફેર્સ ધરાવતી ‘બિનવફાદાર’ નીવડે છે! ફિલ્મના એક દશ્યમાં તાજમહાલ કિશોરાવસ્થાની સ્મૃતિને લીધે પત્ની માટે ગોગોલ જે મકાન ડિઝાઇન કરે છે, એની નેઇમપ્લેટ ‘મૌસમી મહાલ’ના નામે એના કમ્પ્યુટર ટેબલ પર પડેલી દેખાય છે! ભારતીય સ્ત્રીનો વિદેશી મુરતિયા માટેનું ખેંચાણ યુવાન તબ્બૂ ઇરફાનના યુએસએ મેઇડ શૂમાં પગ મૂકીને બતાવી દે છે (અને એમની સાયુજ્યની શરૂઆત પણ!) ભાતમાં મરચાંનો પાઉડર નાખીને વિદેશમાં ભારત શોધતી પત્ની પોતાના માટે પતિ અમેરિકન લાઇફ મુજબ ચા બનાવે એ માની શકતી નથી!

અને ‘ગોન વિથ વિન્ડ’ની સ્કારલેટ ઓ હારા યાદ અપાવે એવી તબ્બૂનો ‘અરણ્યરુદન’ શબ્દને મૂર્તિમંત કરતો એક સીન! અમેરિકા-યુરોપમાં બંધું જ છે, છતાં શું નથી એની આત્મપ્રતીતિ કોઈ ટીકાટિપ્પણપ્રચુર પ્રવચન વિના જ થઈ જાય! એકલી રોતી સ્ત્રી અને તહેવાર હોવા છતાં બંધ મકાનો! ખાલીપાની ખટાશ!

જન્મજાત ડિસિપ્લિનના હડાપણને લીધે બીમાર હોવા છતાં મેડિકલ ક્યૂ ન તોડી શકતો સિદ્ધાંતથી લાચાર મૂલ્યનિષ્ઠ માણસ.. એરપોર્ટ પરના કોલોગ્રાફિક ડિસ્પ્લેમાં બે સંસ્કૃતિઓની ભેળસેળ અનુભવતું બાળક... સંવેદનાઓ, કલ્પનાઓ સમજી શકાય પણ સમજાવી ન શકાય ત્યારે સ્વજનો વચ્ચે ચણાઈ જતી અદશ્ય દીવાલ... ભારતમાં ઊછરીને વિદેશ ગયેલાં મા-બાપ અને વિદેશમાં જ ઊછરી ભારત આવતાં સંતાનોમાં બદલાતા દષ્ટિકોણ... અને આજીવન યાદ રહી જતી એ સહજ વાત કે “જિંદગીની બધી જ ખૂબસૂરત ક્ષણો વખતે કેમેરા સાથે નથી હોતો... એને સ્મૃતિઓમાં સાચવતાં શીખવું પડે!”

નેમસેકમાં રસગુલ્લા અને ચોકલેટ પેસ્ટ્રી બંનેના સ્વાદ છે. કહાનીઓના વળાંકો કરતાં લાઇફના ટૂવીસ્ટ્સ અઘરા હોય છે. આવી કૃતિ એમાં ટોચનું કામ કરે છે. ફિલ્મ જોયા પછી કથા વાંચવાનું મન થાય, અને કથા વાંચીને ફિલ્મ જુઓ તો અપવાદ રૂપે નિરાશ ના થાઓ. બાય ધ વે, આ પ્રશસ્તિ ‘નેમસેક’ પુસ્તકની ગણવી કે ફિલ્મની ? મીરાની ગણવી કે ઝુમ્પાની ? જમાનો બદલાઈ રહ્યો છે, મામૂ!

વિચારવિમર્શ

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તતા પછી તે સાહિત્ય-સાહિત્યકાર સાથે ખેલાયેલાં પેંતરાંથી છલોછલ રહેલું વર્ષ-૨૦૨૩ પૂરું થવાના આરે હતું ત્યાં ‘પરબ’ (ડિસે.-૨૦૨૩)નો અંક હાથમાં આવ્યો. મુખપૃષ્ઠે જાજરમાન કવયિત્રી મીરાંબાઈની છબી અને ‘સત્યમેવ જયતે’નો મુદ્રાલેખ સુભારતની ઓળખ આપતાં કળાયાં પરંતુ પૃષ્ઠ-૧૩ થી શરૂ થતી વાર્તા ‘મી ટુ’નું આ વર્ણન : ‘મારા સ્મરણમાં એ વિધુર મોટા પપ્પા ઝબકી ગયા. ત્યારે હું ચારેક વર્ષની હોઈશ. એ સમયે એ વિધુર બનેલા. તેમણે મારી સાથે કરેલું ગેરવર્તન યાદ આવી ગયું. તે મને રમાડવાને બહાને મારા શરીરને મારાનો સ્પર્શ કરીને ત્યાં ફૂર આંગળી ઘુસાડતા. ક્યારેક તો તેમનો મોંમાં લઈ ચોકલેટની જેમ ચગળવાની મને ફરજ પાડતા.’ (વાર્તા : મી ટુ, ઉમા ચક્રવર્તી, પૃ. ૩૪, ૩૫) - વાંચતાં જ પેલી સુભારતની ઓળખ ધૂંધળી થઈ ગઈ.

ગુજરાતની અસ્મિતા-ભાવનાના પુરસ્કર્તા રણજિતરામ મહેતાથી લઈને છોક નારાયણ દેસાઈ સુધીના પરિષદપૂરોધાઓએ અકબંધ રાખેલું ગુજરાતી સંસ્કારઘરેણું ‘પરબ’માં પ્રકાશિત આવા લખાણથી નંદવાઈ ગયું.

આટલું ઓછું પડતું હતું તે વર્ષ ૨૦૨૪ના ઉગાડે હાથમાં આવેલા ‘પરબ’ (જાન્યુ.-૨૦૨૪)માંનો આવો વાર્તાસ્વાદ : ‘એક વાર દરવાજો ખખડાવ્યા વગર મિસિસ નાયર આવેલાં ત્યારે તેમણે પતિને ખૂબ શરમજનક હાલતમાં જોયેલા (..... મૈથુન કરતા હશે?) પડી ગયેલો ચમચો લેવા અંજલિ વાંકી વળી, તેની આછા ભૂરા રંગની અંડરવેરે તેના પેન્ટમાંથી બહાર ડોકિયું કાઢ્યું. મિસ્ટર નાયરે અંડરવેર પર હાથ મૂક્યો અને સ્મિત કર્યું. તે રાત્રે મિસિસ નાયરને યાદ આવ્યું કે પોતાને છે. છે. ફિલ્મ જોઈને ઉત્તેજિત થાય તેમ અંજલિની સ્પર્શને ઉત્તેજિત થાય છે.’ (‘લોન્ડ્રી રૂમ’ : ઉદયન ઠક્કર, પૃ. ૩૬-૩૮) - વાંચવું પડ્યું.

વધુ પડતા અનુ-આધુનિક બની ગયા હોવાના ભ્રમમાં રાચતા આપણા વાર્તાકારો-વિવેચકો સહિતના સાહિત્યકારો-વાચકો આવાં લખાણ ‘કલાસર્જન’ના બીબામાં ખપાવી શકે, પરંતુ ઘરમાં આવતું ‘પરબ’ ઘરનાં નાનાં-મોટાં બાળકોના પણ હાથમાં આવતું હોય છે; એનો વિચાર કરવો રહ્યો. આપણે શ્લીલ-અશ્લીલનો પ્રશ્ન ભલે લોકપ્રિય બનાવ્યો હોય કે પછી વાર્તાકારો-વિવેચકો કેટલું ઉઘાડું લખી શકે છે એની સાથે ‘પરબ’ના બધા વાચકો(ભાવકો!?)ને કોઈ નિસબત નથી.

સર્જકની બેકાબૂ બનતી માનસિક-શારીરિક લાગણીઓ એ પોતે પ્રકાશિત કરવાનો હકદાવો કરી શકે પણ વ્યક્તિગત ધોરણે. ‘પરબ’ જેવું મુખપત્ર એનો હાથો

બની આવું લખાણ પ્રકાશિત કરે એ કેટલે અંશે ગુજરાતીપણું કહેવાય! ‘પરબ’માં પ્રગટ થતી સામગ્રીની જવાબદારી જે-તે લેખકની રહેશે-’ એવી છટકબારીથી છટકી જવાનું હોય તો સંપાદકથી લઈને પરામર્શન સમિતિની ભૂમિકા શી લેખવી? માનો કે ‘લૂગડાંમાં આપણે સૌ નાગા’ હોઈએ પણ પરિષદ અને ‘પરબ’ ઉઘાડેછોગ આવું લખાણ પ્રકાશિત કરી ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનું નીચા જોવાપણું કરતાં રહે એ યથોચિત્ત નથી. ‘પરબ’માં પ્રકાશિત થતું કેટલુંક ગુજરાતીપણું લજવતું હવે અટકે તો સારું.

નોંધ : વાર્તા અને વાર્તાસ્વાદના મૂળ લખાણમાં મેં જ્યાં જ્યાં (ખાલી જગ્યા) રાખી છે ત્યાં ‘પરબ’માં પ્રકાશિત એ લખાણ લખીને ભૂલોનું પુનરાવર્તન કરવા માગતો નથી.)

– ડૉ. ડી. એમ. ભદ્રેસરિયા (ગાંધીનગર)

૧૮૭૬ જૂન

* જનમત ન જાણવો આત્મઘાતક

વર્તમાનપત્રોનું કામ દેશમાં અને દુનિયામાં બનતા બનાવો અંગેના સમાચાર પૂરા પાડવા અને તેને અંગે પોતાના વિચારોને ટિપ્પણીઓ અને તંત્રીલેખો દ્વારા રજૂ કરવા, તેમ જ તંત્રીને ઉદ્દેશીને લખાતા વાચકોના પત્રો અને તે તે વિષયમાં વિચારનારાઓના લેખો દ્વારા પ્રજાજનોને ઊંડાપોહની તક પૂરી પાડવી એ છે.

આ સદીમાં રેડિયો અને ટેલિવિઝનનાં વ્યાપક સમાચાર-અને-વિચાર પ્રચારનાં સમૂહમાધ્યમોનો વિકાસ થયો. ધન અને સત્તા ધરાવનારાઓનો તે સમૂહમાધ્યમો ઉપર કાબૂ વધ્યો. એની પાછળ, જાહેરખબરો દ્વારા માલ ખપાવી શકાય છે એ વેપારી અનુભવ કામ કરતો લાગે છે, લોકોની ચેતના ઉપર ધારી છાપ પાડી તેમને યથેષ્ટ રીતે વાળી શકાય એ શ્રદ્ધા કામ કરી રહી જણાય છે. લોકો સામાન્ય રીતે વિચાર કરતા નથી, એમને બદલે પોતે વિચાર કરી પોતાનો નિર્ણય તેમના મનમાં ઠસાવી શકાય એમ મનાતું લાગે છે. યુરોપના એક સમૂહમાધ્યમવીરે તો એટલે સુધી કહી દીધું હતું કે કોઈ પણ વાત દસ વાર એકની એક રીતે રજૂ કરવાથી તે સત્ય બની જાય છે.

સમયરંગ, પૃ. ૪૧૦

સાભાર સ્વીકાર

કવિતા :

હું જ સાંભળું મને : પ્રફુલ્લ રાવલ, કૃતિ પ્રકાશન, વિરમગામ, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૪૮, રૂ. ૮૦. ગીતોનો સંગ્રહ. • ક્યાં ખબર હતી! : કિરણ જોગીદાસ 'રોશન', કિરણબહેન ધીરેન જોગીદાસ 'રોશન' ભરૂચ. ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૧૨૩, રૂ. ૧૯૯. ૧૦૧ ગઝલનો સંગ્રહ. • બોલે બાવન બહાર બટેર : હરીશ મીનાશ્રુ, ઝેન ઓપ્સ, અમદાવાદ, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૧૧૩, રૂ. ૨૦૦, ૭૧ ગઝલનો સંગ્રહ.

નવલકથા :

એક નગરની વાત : મુનિકુમાર પંડ્યા, આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૧૦૮, રૂ. ૧૫૦. આ લઘુનવલ એક નગરની વાત લઈને આવે છે.

નિબંધસંગ્રહ :

'વિશ્વબંધુ'નો વ્યંજનાવિહાર : પ્રા. દિનકર દેસાઈ 'વિશ્વબંધુ', ઝેડકેડ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૨૨, ડે. પૃ. ૨૮૨. રૂ. ૪૭૫. ૫૯ નિબંધોનો સંગ્રહ.

સંસ્મરણ :

કારકુન લાઈનની સામે : મુનિકુમાર પંડ્યા, સાયુજ્ય પ્રકાશન, વડોદરા, ૨૦૨૨, ડે. પૃ. ૧૧૬, રૂ. ૨૦૦. શાળાજીવનનાં સંસ્મરણો.

પ્રવાસગ્રંથ :

યાત્રાપંથે : (હિમાચલ, ગોવા, આંદામાન, લક્ષદ્વીપ દક્ષિણ ભારત) દક્ષા વ્યાસ, શબ્દલોક પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૧૩૬, રૂ. ૧૭૫. પ્રવાસગ્રંથ. • કાશ્મીરની ભીતરમાં : જયંત ડાંગોદરા, કૃતિ પ્રકાશન, વિરમગામ, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૧૫૦.

લોકસાહિત્ય :

લોકજીવનની કહેવતકથાઓ-૧ : જોરાવરસિંહ જાદવ, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૨૪૮, રૂ. ૩૫૦, આ પુસ્તકમાં ત્રેપન કહેવતો અને તેની પાછળ રહેલી કથાઓ આપી છે. • લોકજીવનની કહેવત કથા-૨ : જોરાવરસિંહ જાદવ, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૧૭૬, રૂ. ૨૫૦. આ પુસ્તકમાં ત્રેપન કહેવતો અને તેની પાછળ રહેલી કથાઓ આપી છે.

વિવેચન :

આંગણે ટહુકે કોયલ : નીલેશ પંડ્યા, વેદાન્ત પબ્લિકેશન, રાજકોટ, ૨૦૨૩, કાઉન, પૃ. ૧૫૧, રૂ. ૨૦૦, ૭૫ લોકગીતોનો આસ્વાદ • અતીતમાં અન્વેષણ : પ્રા. દિનકર દેસાઈ 'વિશ્વબંધુ', પ્રા. દિનકર દેસાઈ 'વિશ્વબંધુ' અમદાવાદ, ૨૦૧૮, રૂ. પૃ. ૨૫૬, રૂ. ૨૦૦. ૧૩ સંશોધન લેખસંગ્રહનો ગ્રંથ. • નરસિંહ મહેતા : એક અધ્યયન : પ્રા. દિનકર દેસાઈ 'વિશ્વબંધુ' ઝેડકેડ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૨૩, રૂ. પૃ. ૧૧૯, રૂ. ૨૨૫. • પ્રેમદીવાની મીરાં : પ્રા. દિનકર દેસાઈ 'વિશ્વબંધુ', ઝેડકેડ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૨૩, રૂ. પૃ. ૧૧૨, રૂ. ૨૨૫ • અખાભગત : એક અધ્યયન : પ્રા. દિનકર દેસાઈ 'વિશ્વબંધુ', ઝેડકેડ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૨૨, રૂ. પૃ. ૧૧૯, રૂ. ૨૦૦. • પ્રેમાનંદ : એક અધ્યયન : પ્રા. દિનકર દેસાઈ 'વિશ્વબંધુ', ઝેડકેડ પબ્લિકેશન, ૨૦૨૨, રૂ. પૃ. ૧૧૦, રૂ. ૧૮૦. • ભાલણ ત્રવાડી : એક અધ્યયન : પ્રા. દિનકર દેસાઈ 'વિશ્વબંધુ', ઝેડકેડ પબ્લિકેશન, ૨૦૨૪, રૂ. પૃ. ૧૩૬, રૂ. ૨૪૦. • શામળ ભટ્ટ : એક અધ્યયન : પ્રા. દિનકર દેસાઈ, 'વિશ્વબંધુ', ઝેડકેડ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૨૩, રૂ. પૃ. ૧૪૨, રૂ. ૨૨૫. • દયારામ ભટ્ટ : એક અધ્યયન : પ્રા. દિનકર દેસાઈ 'વિશ્વબંધુ', ઝેડકેડ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૨૩, રૂ. પૃ. ૧૨૪, રૂ. ૨૨૫. • ઝવેરચંદ મેઘાણી : એક અધ્યયન : પ્રા. દિનકર દેસાઈ 'વિશ્વબંધુ', ઝેડકેડ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૨૩, રૂ. પૃ. ૧૫૨, રૂ. ૨૭૦.

સંપાદન :

લોકસાહિત્યની ચતુરાઈકથાઓ : જોરાવરસિંહ જાદવ, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, બી. આ. ૨૦૨૪, રૂ. પૃ. ૧૮૪, રૂ. ૨૫૦, ૧૭ ચતુરાઈ કથાઓનો સંગ્રહ. • ગુજરાતનાં ભીંતચિત્રો : જોરાવરસિંહ જાદવ, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, બી. આ. ૨૦૨૩, ડબલ કાઉન, પૃ. ૨૨૩, રૂ. ૮૦૦. ભીંતચિત્રો વિશેના ૪૦ લેખોનું પુસ્તક. • શિલ્પ-સ્થાપત્યસંપદા ભાગ-૨ : નિસર્ગ આહીર, કલાતીર્થ ટ્રસ્ટ, સુરત, ૨૦૨૪, ડબલ કાઉન, પૃ. ૩૫૪. શતાબ્દી વર્ષ ૧૯૨૪-૨૦૨૪ કુમાર : એક સદીની કલાયાત્રા. • સેવા ધરમનું બિલીપત્ર : અનિલ શુક્લ, ગૌરવ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૨૪, રૂ. પૃ. ૨૮૨. શ્રી ભૂપેન્દ્રભાઈ દવેની શિક્ષણ, સાહિત્ય અને પત્રકારત્વની અડધી સદીની યશસ્વી યાત્રાનું અભિવાદન.

પ્રકીર્ણ :

'પ્રેરણા'-૫, જિતુ 'તિરુપતિ', ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૨૪, રૂ. પૃ. ૧૬૮, રૂ. ૧૮૦. સ્વાનુભવના સાચા પર પ્રેરક પ્રસંગોનું પુસ્તક છે.

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ

પાક્ષિકી

તા. ૮-૬-૨૦૨૪ના શનિવારના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદમાં સાંજે ૫-૦૦ વાગ્યે, 'પાક્ષિકી' અંતર્ગત વાર્તાકાર પંકજ ત્રિવેદીએ એમની વાર્તા 'ખારવાનો છોરું'નું પઠન કર્યું હતું.

તા. ૨૨-૬-૨૦૨૪ના શનિવારના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ સાંજે ૫-૦૦ વાગ્યે, વાર્તાકાર રાધિકા પટેલ એમની વાર્તા 'ગર્ભગોળો'નું પઠન કર્યું હતું.

નિબંધલેખન શિબિર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને વેડછી પ્રદેશ સેવા સમિતિ વાલોડના સહિયારા ઉપક્રમે તા. ૩,૪-૬-૨૦૨૪ના રોજ એક નિબંધલેખન શિબિર વાલોડ તાલુકાના કણજોડ-વનસ્થલીમાં યોજાઈ ગઈ. આ પ્રસંગે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ હર્ષદ ત્રિવેદી અને મહામંત્રી સમીર ભટ્ટ વનસ્થલી કણજોડ પધાર્યા હતા. તથા નિબંધના તજજ્ઞો તરીકે વરિષ્ઠ સાહિત્યકારો મણિલાલ હ. પટેલ, કિશોરસિંહ સોલંકી અને યોગેશ જોષીએ શિબિરાર્થીઓને બે દિવસ માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં વિકાસમંત્રી સંધ્યા ભટ્ટના સંકલનમાં યોજાયેલ આ શિબિરમાં સમગ્ર ગુજરાતમાંથી ત્રીસ નવોદિત લેખકો આવ્યા હતા. સાહિત્યકાર દક્ષા વ્યાસ પણ આ પ્રસંગે ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. શરૂઆતમાં યજમાન સંસ્થાનાં પ્રમુખ તરલાબહેન શાહે સૌને આવકાર આપ્યો હતો. પરિષદમંત્રી સમીર ભટ્ટે પરિષદના એક સમયે પ્રમુખ રહેલા ગાંધીબાપુને યાદ કરી પોતાની આગવી શૈલીમાં શિબિરના આયોજનની ભૂમિકા બાંધી હતી અને પરિષદપ્રમુખ હર્ષદ ત્રિવેદીએ સાહિત્યસર્જન વિશે રોચક વક્તવ્ય આપ્યું હતું. સ્થાનિક સંયોજક મનીષ મિસ્ત્રીએ સર્વનો આભાર માન્યો હતો.

શિબિરની બીજી બેઠકમાં ડૉ. મણિલાલ હ. પટેલે નિબંધ, નિબંધલેખનના પ્રકારોની ચર્ચા કરતાં જણાવ્યું હતું કે 'નિબંધકાર પાસે નિરીક્ષણ હોવું જોઈએ ને એ સમજાવવા એમણે કાકાસાહેબ કાલેલકરના નિબંધ 'કાદવનું કાવ્ય'ને સૌ સમક્ષ જીવંત કર્યો.

તદ્ઉપરાંત એમણે નિબંધમાં ‘તૃણથી તારકો સુધીની વાત આવે’ કહી નિબંધલેખનનો વ્યાપ કેટલો વિશાળ છે એની રોચક વાત સમજાવી. અને શિબિરાર્થીઓને ‘પાછા ફરો’ વિષય પર નિબંધલેખન કરવા કહ્યું હતું. યોગેશ જોષીએ ‘નિબંધ ને હું’ વિષય પર સૌને રસતરબોળ કરી દેતું માર્ગદર્શનરૂપ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. કિશોરસિંહ સોલંકીએ ‘નિબંધ અને પરિવેશ’ વિષય પર અત્યંત હળવી-રમૂજ શૈલીમાં વ્યાખ્યાન આપી ચુનંદા નિબંધોના અંશોનું પઠન કર્યું હતું. સંધ્યાબહેનના સાંનિધ્યમાં રાત્રે સંગીતની બેઠક પણ થઈ હતી. ત્રીજી બેઠકની શરૂઆતે શિબિરાર્થીઓએ લખેલા નિબંધોના અંશોનું પઠન સર્જક તજજ્ઞો મણિલાલ હ. પટેલ, કિશોરસિંહ સોલંકી અને યોગેશ જોષી સમક્ષ થયું. તરલાબહેનના હસ્તે શિબિરાર્થીઓને પ્રમાણપત્ર એનાયત કરવામાં આવ્યાં.

– ચંદ્રિકા સોલંકી ‘પ્રબલા’

પુસ્તક-પ્રદર્શન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ચીમનલાલ મંગળદાસ ગ્રંથાલયમાં ગ્રંથાલયના સ્થાપનાદિન નિમિત્તે દર મહિને થતા પુસ્તક-પ્રદર્શન અન્વયે જૂન મહિનામાં આ વખતે લોકસાહિત્યના પુસ્તકોનું પ્રદર્શન તા. ૧૮-૬-૨૦૨૪ થી ૨૮-૬-૨૦૨૪ સુધી ૧૧ થી ૬ દરમિયાન રાખવામાં આવ્યું. પ્રદર્શન દરમિયાન પરિષદપ્રમુખ શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદી, પરિષદમંત્રી (ગ્રંથાલય) પરીક્ષિત જોષી, જયંત ડાંગોદરા, ચેતન શુક્લ, દીના પંડ્યા, ગિરીમાબહેન ઘારેખાન અને અન્ય પુસ્તકપ્રેમીઓએ આ પુસ્તક-પ્રદર્શનની મુલાકાત લીધી હતી. રોજિંદા વાચકો, વિદ્યાર્થીઓ અને સાહિત્યરસિકોએ પણ સહકાર આપી પુસ્તક-પ્રદર્શનને આવકાર્યું હતું.

‘કુમાર’ સામયિકના શતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે કાંદિવલીમાં કાર્યક્રમનું આયોજન

શ્રી અંબાલાલ હિંમતલાલ શાહ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ પ્રેરિત અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ અને સંવિત્તિ, મુંબઈ આયોજિત ‘કુમાર’ શતાબ્દીની ઉજવણી તા. ૨૯-૬-૨૦૨૪ના રોજ સાંજે ૫-૦૦ થી ૭-૩૦ દરમિયાન કે.ઈ.એસ. ઇન્ટરનેશનલ સ્કૂલ વાતાનુકૂલિત સભાગૃહ, ત્રીજો માળ, ઈરાની વાડી નં.-૩, કાંદિવલી પશ્ચિમ, મુંબઈમાં યોજાયો હતો. જેમાં સેજલ શાહે ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. રમણ સોનીએ ‘કુમારના સ્થપતિ બચુભાઈ રાવત’ વિશે, હસિત મહેતાએ ‘જ્ઞાનના વિશાળ ફલકનું સાંકળિયું-કુમાર’ વિશે, પ્રફુલ્લ રાવલે ‘કુમાર સામયિકનો ઇતિહાસ’ વિશે, રમણીક ઝાપડિયાએ ‘કલાતીર્થ દ્વારા થનાર કુમાર વિશેષના પાંચ અંકો ભૂમિકા અને કારણો’ વિશે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં.

વિશ્વ સોશિયલ મીડિયા દિવસ નિમિત્તે વિવિધ સમૂહમાધ્યમો અને સાહિત્યને સાંકળી લેતો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો નવતર અભિગમ

– ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા વિશ્વ સોશિયલ મીડિયા દિવસ નિમિત્તે સાહિત્ય અને સમૂહમાધ્યમો’ પરિસંવાદનું આયોજન.

– વિશ્વ સોશિયલ મીડિયા દિવસ નિમિત્તે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને સૌથી લાંબા સમયનો પરિસંવાદ યોજવા બદલ વર્લ્ડ બુક ઓફ રેકોર્ડ દ્વારા રેકોર્ડ એનાયત કરવામાં આવ્યો.

– સોશિયલ મીડિયાના સાવધાનીપૂર્વકના ઉપયોગ માટે ‘સાવધાન, આગળ રસ્તો લપસણો છે...’ પુસ્તિકા પ્રકાશિત કરવામાં આવી.

– કાર્યક્રમમાં ઉત્તમ વક્તાઓએ સમૂહમાધ્યમોનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો અને સાહિત્યને સાંકળતી કડીઓ વિશે વાત કરી.

તારીખ ૩૦ જૂન, ૨૦૨૪, રવિવારે સવારે ૦૯-૦૦થી સાંજે ૦૬.૦૦ કલાક સુધી વિશ્વ સોશિયલ મીડિયા દિવસ નિમિત્તે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા સાહિત્ય અને સમૂહમાધ્યમો’ વિષય પર પરિસંવાદનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. આ કાર્યક્રમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સાહિત્ય અને સમૂહમાધ્યમો પરસ્પર કેવી રીતે સંકળાયેલાં છે અને તેમની સમાજ પર કેવી અસર થાય છે તે બાબતના વિચારો સમૂહ સુધી પહોંચાડવાનો હતો.

કાર્યક્રમની શરૂઆત ઉદ્ઘાટન બેઠકથી કરવામાં આવી, જેમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મહામંત્રીશ્રી સમીર ભટ્ટ દ્વારા કાર્યક્રમમાં આવનારને આવકાર આપવામાં આવ્યો અને કાર્યક્રમની ભૂમિકા વિશે વાત કરવામાં આવી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખશ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીએ પ્રાસંગિક ઉદ્બોધન આપ્યું સાથે જ એક સુંદર કવિતા પણ પ્રસ્તુત કરી. પરિસંવાદના સંયોજકશ્રી હેમાંગ રાવલ દ્વારા કાર્યક્રમના વિચારબીજ વિશે વાત કરવામાં આવી.

ત્યારબાદ પ્રથમ બેઠકમાં સાહિત્ય અને વિજ્ઞાણ માધ્યમો વિશે વાત કરવામાં આવી જેમાં શ્રી દેવાંગ ભટ્ટ, શ્રી ઉત્સવ પરમાર, શ્રી મૌલિન મુનશી દ્વારા વિષયને અનુરૂપ વક્તવ્ય આપવામાં આવ્યું. શ્રી ત્રિલોક સંઘાણી દ્વારા પૂરક વક્તવ્ય આપવામાં આવ્યું.

બીજી બેઠકમાં સાહિત્ય અને અખબાર સામયિકોના જગત વિશે વાત કરવામાં આવી જેમાં શ્રી કૃષ્ણકાંત ઉનડકટ અને શ્રી જગદીશ મહેતાએ વિષયને અનુરૂપ વાત કરી. શ્રી લલિત ખંભાયતા દ્વારા પૂરક વક્તવ્ય આપવામાં આવ્યું. આ બેઠકમાં શ્રોતાઓને મૂંઝવતા સવાલોના જવાબ પણ વક્તાઓએ આપ્યા.

ત્રીજી બેઠક સાહિત્ય અને સામાજિક માધ્યમોને સંબંધિત હતી જેમાં સુશ્રી દેવાંશી જોશી, શ્રી તુષાર દવે અને શ્રી ધૈવત ત્રિવેદી દ્વારા વિષયને અનુરૂપ વાત કરવામાં આવી. શ્રી બિનિત મોદી દ્વારા પૂરક વક્તવ્ય આપવામાં આવ્યું.

શ્રી અજય ઉમટ દ્વારા સમાપન વક્તવ્ય આપવામાં આવ્યું. પરિસંવાદના સંયોજક અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મધ્યસ્થ સમિતિના સદસ્ય શ્રી હેમાંગ રાવલ દ્વારા આભારવિધિ કરવામાં આવી. પરિસંવાદનું સંચાલન ક્રમાનુસાર સુશ્રી હાર્દી ભટ્ટ, શ્રી હેમાંગ રાવલ, શ્રી પરીક્ષિત જોશી અને શ્રી ભિખેશ ભટ્ટ દ્વારા કરવામાં આવ્યું.

આ કાર્યક્રમમાં શ્રી હેમાંગ રાવલ અને સુશ્રી હાર્દી ભટ્ટ લિખિત ‘સાવધાન, આગળ રસ્તો લપસણો છે...’ નામની પુસ્તિકા ભાગ લેનાર દરેકને આપવામાં આવી, જેમાં સોશિયલ મીડિયા વાપરતી વખતે શું સાવચેતી રાખવી તેના વિશે માહિતી આપવામાં આવેલ છે. આ પુસ્તિકા ડિજિટલ જાગરૂકતા માટે હોવાથી કોપીરાઈટમુક્ત છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ કે સંસ્થા આ પુસ્તિકાનો ઉપયોગ શૈક્ષણિક તેમજ સામાજિક જાગરૂકતા માટે કરી શકે છે.

આ કાર્યક્રમમાં પરબના સંપાદક અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કાર્યવાહક સમિતિના સભ્ય શ્રી કિરીટ દૂધાત, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્ય શ્રી પ્રતાપસિંહ ડાભી, શ્રી જયંત ડાંગોદરા, શ્રી ચેતન શુક્લ, જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી શ્રી હેમંત શાહ અને શ્રી રમેશ મેરજા (IAS) એ ઉપસ્થિત રહી કાર્યક્રમની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરી હતી.

– હાર્દી ભટ્ટ

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ

ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય પ્રતિષ્ઠા

ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય પ્રતિષ્ઠા, અમદાવાદ દ્વારા તા. ૮-૬-૨૦૨૪ અને ૮-૬-૨૦૨૪ના રોજ બેદિવસીય દલિત સાહિત્ય અધિવેશન સમતા એજ્યુકેશન ટ્રસ્ટ, મુ. અમરાજીના મુવાડા, તાલુકો દહેગામ, જિલ્લો ગાંધીનગર મુકામે યોજાયું. પ્રથમ દિવસે ગુજરાતી દલિત સાહિત્યના પ્રમુખ ડૉ. મોહન પરમારની અધ્યક્ષતામાં ઉદ્ઘાટન બેઠક ૩.૦૦ વાગ્યે શરૂ થઈ હતી. બેદિવસીય અધિવેશનમાં ગુજરાતના ખૂણે ખૂણેથી કવિઓ, લેખકો, વક્તાઓ અને ભાવકો વગેરે હાજર રહ્યા હતા.

સ્મિતા પારેખ સાહિત્યસ્પર્ધાની રૂપરેખા અને નિયમો

અખિલ હિન્દ મહિલા પરિષદ બૃહદ સુરત શાખા ટ્રસ્ટના વાચકમંચના ઉપક્રમે સ્મિતા પારેખ સાહિત્યલેખન સ્પર્ધા ૨૦૨૪માં વાર્તા, કવિતા અને બાલવાર્તા મોકલવાનું આમંત્રણ છે. શ્રેષ્ઠ કૃતિને રૂ. ૫,૦૦૦/-નું રોકડ પારિતોષિક આપવામાં આવશે. ગુજરાતીમાં લખતા દરેક સર્જક માટે આ ખુલ્લી સ્પર્ધા છે.

વાર્તા, કવિતા, બાળવાર્તા

કૃતિને શીર્ષક આપવું જરૂરી છે. કૃતિ પર લેખકે પોતાનું નામ લખવું નહિ. નામ લખનારની કૃતિ અમાન્ય ગણાશે. નામ, સરનામું, ટેલિફોન નંબર વગેરે અલાયદા કાગળ પર લખવું. સ્પર્ધકે કૃતિની બે નકલ મોકલવી. સ્વરચિત તેમજ અપ્રગટ કૃતિ જ માન્ય ગણાશે. કૃતિ મોકલવાની છેલ્લી તારીખ ૩૧ ઓગસ્ટ, ૨૦૨૪ છે. કૃતિ અખિલ હિન્દ મહિલા પરિષદ, બૃહદ સુરત શાખા, શાલિભદ્ર કોમ્પ્લેક્સ, કાદરશાની નાળ, ટિમલિયાવાડ, નાનપરા, સુરત-૩૯૫૦૦૧. (ફોન નં. ૨૪૭૦૪૧૩, ૨૪૬૩૯૩૦) ના સરનામે મોકલવાની રહેશે.

સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ : રિક્કુ રાઠોડને યુવા, ગિરા ભટ્ટને

બાલસાહિત્ય પુરસ્કાર

નવી દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીએ પ્રતિષ્ઠિત યુવા અને બાલ સાહિત્ય પુરસ્કારની જાહેરાત કરી છે. રિક્કુ રાઠોડને તેમના કાવ્યસંગ્રહ ‘...તો તમે રાજી’ને યુવા પુરસ્કાર

મળશે. રિક્કુ રાઠોડને અભિનંદન. જ્યારે ગિરા ભટ્ટને તેમના બાળવાર્તાસંગ્રહ ‘હસતી હવેલી’ને બાળસાહિત્યકાર પુરસ્કાર મળશે. ગિરાબહેન ભટ્ટને અભિનંદન.

સાહિત્યકાર જયભિખ્ખુના જન્મદિનની ઉજવણી કરાઈ

તા. ૨૬-૬-૨૦૨૪ ને બુધવારના રોજ સાંજે ૫.૦૦ કલાકે, રા. વિ. પાઠક સભાગૃહ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદમાં ઓમ્ કોમ્યુનિકેશન દ્વારા બાલાભાઈ વીરચંદ દેસાઈ ‘જયભિખ્ખુ’ના ૧૧૭મા જન્મદિન પ્રસંગે ‘શીલભદ્ર સારસ્વત’ શીર્ષક હેઠળ વ્યાખ્યાન યોજાયું. ‘શીલભદ્ર સારસ્વત’માં ‘જિંદાદિલ સાહિત્યકાર જયભિખ્ખુ’ વિશે પુત્ર શ્રી કુમારપાળ દેસાઈએ, અને ‘જયભિખ્ખુનું કથા સાહિત્ય’ વિશે સંધ્યા ભટ્ટે તથા ‘કટારલેખક જયભિખ્ખુ’ વિશે રમેશ તન્નાએ વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. કાર્યક્રમનું સંચાલન કવિ મનીષ પાઠક ‘શ્વેત’એ કર્યું હતું.

પારિજાત પરિવાર અને સંલગ્ન સાહિત્ય ગ્રૂપ દ્વારા અમદાવાદમાં યોજાયેલ ત્રિવિધ સાહિત્યિક કાર્યક્રમ

પારિજાત પરિવાર અને સંલગ્ન ગ્રૂપ દ્વારા ૯-૬-૨૦૨૪ના રોજ અમદાવાદના પૂર્વ વિસ્તારમાં પર્યાવરણ મંદિર હોલમાં પારિજાત પરિવાર દ્વારા આયોજિત એવોર્ડ અર્પણ, પુસ્તક - વિમોચન અને સ્નેહમિલન સમારંભ એમ ત્રિવિધ સાહિત્યિક સંમેલન યોજાયું હતું. જેમાં મુખ્ય મહેમાન તરીકે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ હર્ષદ ત્રિવેદી ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. અતિથિવિશેષ તરીકે રમેશ તન્ના ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. આ પ્રસંગે નિબંધસ્પર્ધાના પ્રથમ વિજેતા નરેન્દ્રસિંહ વાઘેલા, દ્વિતીય વિજેતા છાયા ભગત, તૃતીય વિજેતા યોગેશ નટવરલાલ ભટ્ટ તેમજ સર્જક પરિષદના સક્રિય સભ્ય કિશોર સોની, અનિરુદ્ધ ઠક્કરને ‘પારિજાત એવોર્ડ’ અર્પણ કરવામાં આવ્યા હતા. માણેકલાલ પટેલે સૌનો આભાર માન્યો હતો.

યશવંત મહેતાનું સાંદીપનિ સારસ્વત ગૌરવ સન્માન

પૂજ્ય ભાઈશ્રી રમેશ ઓઝાની સંસ્થા સાંદીપનિ વિદ્યાપીઠ સારસ્વત ગૌરવ એવોર્ડ આપે છે. ૨૦૨૩નો આ પ્રતિષ્ઠિત એવોર્ડ યશવંત મહેતાને એનાયત થયો. યશવંત મહેતાને અભિનંદન.

વિશ્વા દ્વારા ધીરુબહેન પટેલના જન્મદિવસે એમની સર્જનયાત્રાની પ્રસ્તુતિ

ધીરુબહેન પટેલના જન્મદિવસે ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અંતર્ગત ચાલતી વિશ્વા સંસ્થા દ્વારા એક વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ ૨૯-૫-૨૦૨૪ના રોજ સાંજે ૫.૦૦ વાગ્યે વિશ્વકોશ ભવનમાં યોજવામાં આવ્યો હતો. ધીરુબહેન પટેલે અનેક સાહિત્યપ્રકારોમાં આગવું પ્રદાન કર્યું છે. એ સંદર્ભમાં વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં એમના જન્મદિવસે સાહિત્યિક સર્જનયાત્રાનો કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો. આ પ્રસંગે ધીરુબહેનનાં કાવ્યો, નિબંધ, વાચિકમ્ ઉપરાંત એમનાં હૃદયસ્પર્શી સ્મરણોની પ્રતીતિ થઈ હતી. આ કાર્યક્રમમાં મિત્રા પટેલ,

દીપ્તિ જોશી, શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, અલ્પા શાહ, માર્ગેય રાવળે જુદી જુદી પ્રસ્તુતિ કરી હતી.

સંત મેકરણના જીવન અને કવન વિશે ગુજરાત વિશ્વકોશમાં વ્યાખ્યાન યોજાયું

ધર્મ-તત્ત્વદર્શન વ્યાખ્યાન શ્રેણી અંતર્ગત તા. ૨૫-૫-૨૦૨૪ના રોજ ગુજરાત વિશ્વકોશ ભવન અમદાવાદમાં શ્રી હરેશભાઈ ધોળકિયાએ ‘સંતશ્રી મેકરણ’ વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં કવિ અને કવિતા વિશે શ્રી રામ મોરીએ કવિશ્રી વિનોદ જોશી સાથે કરેલો સંવાદ

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના લલિતકલા કેન્દ્રના ઉપક્રમે કવિ ને કવિતા શીર્ષક અંતર્ગત તા. ૪-૫-૨૦૨૪ના રોજ ગુજરાત વિશ્વકોશ ભવનમાં જાણીતા કવિ શ્રી વિનોદ જોશી સાથે યુવા સર્જક શ્રી રામ મોરીએ સંવાદ કર્યો હતો.

‘શબ્દજ્યોતિ’માં વીનેશ અંતાણીની સાહિત્યસફર રજૂ થઈ

તા. ૨૭-૬-૨૦૨૪ના રોજ સાંજે ૫.૩૦ કલાકે, રા. વિ. પાઠક સભાગૃહ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદમાં ઓમ્ કોમ્યુનિકેશન દ્વારા વીનેશ અંતાણીના ૭૯મા જન્મદિન પ્રસંગે ‘શબ્દજ્યોતિ’ સાહિત્યસફર કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. ‘શબ્દજ્યોતિ’, અંતર્ગત સાહિત્યકાર વીનેશ અંતાણીએ પોતાનાં જીવન-કવન વિશે વક્તવ્ય આપ્યું. સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન કવિ મનીષ પાઠક ‘શ્વેત’એ કર્યું હતું.

શ્રદ્ધાંજલિ

- ડૉ. રમણીકભાઈ શાહ (૫-૬-૨૦૨૪)
- જાણીતા કવિ હર્ષદ ચંદારાણા (૧૬-૬-૨૦૨૪)
- અમૃત મોદી (૨૫-૬-૨૦૨૪)
- મનસુખ સાવલિયા (૩૦-૬-૨૦૨૪)નાં અવસાન થયાં છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આ સહુ સાહિત્યકારોને શ્રદ્ધાંજલિ પાઠવે છે.

સહદય સાહિત્યરસિકો અને શ્રેષ્ઠીઓને એક અપીલ...

પ્રિય સહદય,

સાદર વંદન.

આપ સહુ જાણો છો કે ૧૯૦૫ માં સ્થપાયેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પોતાની ગુણવત્તાપૂર્ણ સાહિત્યિક સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓથી દેશની એક અગ્રગણ્ય સંસ્થા બની રહી છે. આના મૂળમાં, રણજિતરામ અને ગોવર્ધનરામ જેવા સારસ્વતોના આશીર્વાદ છે. વિશેષરૂપે ગુજરાત અને ભારતના ઉત્તમ સાહિત્યકારોની શુદ્ધ સાહિત્ય તરફની નિસબત અને આપ સૌની પરિષદ પ્રીતિ છે. ગુજરાતના ઉત્તમ શ્રેષ્ઠીઓથી લઈને અદના સાહિત્યરસિકોએ પરિષદને પોતાની ગણીને વખતોવખત આર્થિક મદદ કરી છે અને આ કારણે પરિષદ સાબરમતી નદીના કિનારે અડીખમ, ટટ્ટાર અને પોતાની ગરિમા જાળવીને ઊભી છે.

પરિષદનાં પ્રકાશનો, વ્યાખ્યાનમાળાઓ, પરિસંવાદો, સંશોધનો, કાર્યશાળાઓ અધિવેશન અને જ્ઞાનસત્ર ઊંચી સાહિત્યિક ગુણવત્તા ધરાવે છે એ તો ખરું જ, સાથોસાથ આપણી સાહિત્યિક સૂઝ અને સંવેદનાને સંકોરે પણ છે.

છેલ્લાં બે વર્ષની જ વાત કરીએ તો જ્ઞાનસત્ર અને અધિવેશનને બાદ કરતાં પરિષદે આશરે ૩૫૦ જેટલા સાહિત્યિક કાર્યક્રમો યોજ્યા છે અને ગુજરાત તેમજ ગુજરાત બહાર પણ પહોંચી છે. અરે, જાન્યુઆરીથી આજ સુધીની જ વાત કરીએ તો માત્ર બે મહિનામાં ૩૭ કાર્યક્રમો યોજાયા છે અને વિશ્વ માતૃભાષા દિવસ નિમિત્તે ૧૭૬ સંસ્થાઓ સુધી પરિષદ પહોંચી છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતના સાહિત્યરસિકો અને પરિષદપ્રીતિ ધરાવતા શ્રેષ્ઠીઓએ છેલ્લાં બે વર્ષમાં પરિષદને જે આર્થિક સહાય કરી છે તેના ફળસ્વરૂપે રા. વિ. પાઠક સભાગૃહનો કાયાકલ્પ થયો છે, ટૂંકસમયમાં પરિષદ ભવનમાં ત્રીજે માળે બંધ પડેલા ચાર રૂમમાં પરિસંવાદ કે કાર્યશાળાઓના સમયે વિદ્વાનો રોકાઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા પણ સર્જાઈ રહી છે, ગોવર્ધનભવન ઉપરાંત બીજા બે સેમિનારખંડ પણ ટૂંક સમયમાં ખુલ્લા મુકીશું. આ ઉપરાંત, ગુજરાત અને ગુજરાતની બહાર જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓ વસે છે ત્યાં પરિષદ પોતાની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પહોંચે તેવી અમારી નેમ છે. અમારાં સપનાંઓ ઘણાં છે, પરંતુ એને સાકાર કરવા આપ સહુની સહાય અનિવાર્ય છે. આ માટે પરિષદ આપની સામે હાથ લંબાવે છે. આપની સહાય ઈચ્છે છે. આપની આર્થિક સહાય ન કેવળ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને, પરંતુ ગુજરાતની સાહિત્યિક આબોહવાને શુદ્ધ કલાસંદર્ભ આપશે.

અમને શ્રદ્ધા છે કે આપણી ગુણવંતી ગુજરાત અને વિશ્વભરમાં ફેલાયેલા ગુજરાતીઓ પરિષદને આર્થિક રીતે મજબૂત બનાવવાના ભાગરૂપે ઉદાર સહાય આપવાની અમારી આ અપીલનો જબરો હકારાત્મક પ્રતિભાવ આપશે.

પરિષદના બેંક ખાતાની વિગત આ મુજબ છે.

NAME OF THE ACCOUNT HOLDER	:	GUJARATI SAHITYA PARISHAD
BANK NAME	:	BANK OF INDIA
BANK ADDRESS	:	ASHRAM ROAD BRANCH, AHMEDABAD-380009
BANK A/C NO.	:	200220100004869
MICR CODE NO.	:	380013006
IFSC NO.	:	BKID0002002
BRNCH CODE	:	2002

હર્ષદ ત્રિવેદી

પ્રમુખ

સંજય ચૌધરી

કોષાધ્યક્ષ

સમીર ભટ્ટ

મહામંત્રી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ - અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મળેલ દાનની વિગત

આચાર્યશ્રી વિજયશીલચંદ્રસૂરિ મ.ની પ્રેરણાથી મળેલ દાન

ક્રમ	નામ	ગામ	રકમ
૧.	મુનીરભાઈ મહેતા	અમદાવાદ	૫,૦૦,૦૦૦/-
૨.	શ્રી નેમિ-નન્દન શતાબ્દી ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૩,૦૦,૦૦૦/-
૩	ડૉ. જશવંત મોદી (યુએસએ) વતી શ્રી વિજયનેમિસૂરિ જ્ઞાનશાળા ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૪.	જ્ઞાનની બારી હ. શ્રી શ્રેણિક શાહ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૫.	સંજય ઝવેરી (જાપાન) વતી નવીનભાઈ મહેતા	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૬.	સુરેન્દ્રભાઈ સારાભાઈ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૭.	સુરેશ અંબાલાલ શાહ	મુંબઈ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૮.	શેઠ હઠીસિંહ કેસરીસિંહ ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૯.	શેઠ દલપતભાઈ મગનભાઈ શારદાભુવન જૈન પાઠશાળા ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-

પૂ. શ્રી મોરારિબાપુની પ્રેરણાથી મળેલ દાન

ક્રમ	નામ	ગામ	રકમ
૧.	જે. એલ. મોરીસન ઇન્ડિયા	—	૫,૦૦,૦૦૦/-
૨.	સાહિત્યના વિવિધ કાર્યક્રમ માટે	ચિત્રકૂટધામ, તલગાજરડા	૫૦,૦૦૦/-

પરબ અપીલ પેટે મળેલ દાન

ક્રમ	નામ	ગામ	રકમ
૧.	ડૉ. ચત્રભુજ બી. રાજપરા	જૂનાગઢ	૫,૫૦૦/-
૨.	શ્રી પ્રવિણ ગઢવી,	ગાંધીનગર	૫,૦૦૦/-
૩.	શ્રી કમલેશ છગનભાઈ પટેલ,	ઉધના	૨,૦૦૧/-
૪.	અજિત પારેખ	વલસાડ	૧,૦૦૧/-

આ અંકના લેખકો

- અજય સોની : રામનગર-૧, પ્લોટ નં. ૯૯/એ, અંજાર-૩૭૦૧૧૦ (કચ્છ)
- આરાધના ભટ્ટ : aradhanabhattach@yahoo.au
- ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ : વ્યાખ્યાતા, ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- ઉત્પલ પટેલ : 'કવચ', ૧૩, રામેશ્વર સોસાયટી, મહાવીરનગર વિસ્તાર, હિંમતનગર-૩૮૩૦૦૧
- કલ્પેશ ચાવડા : ભરવાડ શેરી, વલ્લભીપુર, જિ. ભાવનગર-૩૬૪૩૧૦
- કોશા રાવલ : જી-૪૦૧, ન્યાસા સ્કાઇડેલ, છાણી તળાવ સામે, છાણી, વડોદરા-૩૯૧૭૪૦
- ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા : ડી-૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ્સ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- દિલીપ ઝવેરી : ૩૦૧, Waldorf Hiranandani Estate, Patlipada, Ghodbunder Road, THANE-૪૦૦૬૦૭
- ધ્રુવ ભટ્ટ : ૧, ગોપાલનગર, રેલવેસ્ટેશન રોડ, કરમસદ-૩૮૨૩૨૫.
- નિધિ મહેતા : બી-૧૭, ત્રીજે માળ, શિવાંગી ઓપાર્ટમેન્ટ, ચંદ્રનગર ચાર રસ્તા, નારાયણનગર રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭.
- નિરંજન રાજ્યગુરુ : 'આનંદઆશ્રમ', મુ. ઘોઘાવદર (દાસી જીવણનું) તા. ગોંડલ, જિ. રાજકોટ-૩૬૦૩૧૧.
- ભરત નાયક : ૭૦૩/૭૦૪, વીણાસરગમ, મહાવીરનગર, દહાણુકરવાડી, કાંદિવલી (વેસ્ટ) મુંબઈ-૪૦૦૦૬૭.
- ભરત વિઝુંડા : 'રામકૃપા', ખાદી કાર્યાલય પાસે, સાવરકુંડલા-૩૬૪૫૧૫.
- ભાવિન ગોપાણી : મહાવીરકૃપા, ૨૦, ગંગાધર સોસાયટી, સરદાર પટેલ હાઈસ્કૂલ સામે, મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮.
- ભાવેશ ભટ્ટ : એચ/૫૦૩, સ્વામીનારાયણ કેસલ-૧, અર્જુન આશ્રમ પાછળ, ગ્રીન સિટી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૨૪૮૧.
- મનોહર ત્રિવેદી : 'પ્રણવ', સૂર્યનગર, ઢસા (જંકશન)-૩૬૪૭૪૦.
- મહેન્દ્ર જોશી : કે/૪૦૪, સફલ પરિસર, સોબોસેન્ટર પાસે, એસ.પી. રિંગ રોડ, સાઉથ બોપલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮.
- રમણીક સોમેશ્વર : C/o. દર્શન ધોળકિયા, ન્યૂમિન્ટ રોડ, પેરિસ બેકરી પાસે, ભુજ-૩૭૦૦૦૧. (કચ્છ)
- રાજેશ પંડ્યા : એ/૫, ઋતુરાજ, નૂતન વિદ્યાલય પાસે, સમા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૨૪
- વીનેશ અંતાણી : Vill No. ૨-૨૫, Richmond Villas, Second Phase, Sun City, Bandalaguda, Jageer, Hyderabad-૫૦૦૦૮૬,
- હરીશ મીનાશ્રુ : 'સુમિરન', ૯-એ, સૌરમ્યા બંગલા, વિનુકાકા માર્ગ, બાકરોલ-૩૮૮૩૧૫.
- હર્ષદ ત્રિવેદી : 'સુરતા' એ/૧૧, નેમીશ્વર પાર્ક, તપોવન સર્કલ, એસ.પી.રિંગ રોડ, અમિયાપુર-૩૮૨૪૨૪.

તદ્દન તાજાં, તાજગીસભર વસાવવા જેવાં પુસ્તકો

તાઓની કવિતા

લે. માધવ રામાનુજ, કિં. 190

ચીનના મહાન તત્ત્વચિંતક લાઓ ત્સુએ રચેલાં સૂત્રો 'તાઓ-ત્તે-ચિંગ'નું મુક્ત કવિતારૂપે આલેખન. 81 કાવ્યો પછી, તાઓનાં સૂત્રો વિશેની સમજ ગદ્યમાં પણ રજૂ કરી છે. આધ્યાત્મિક-તાર્કિક અભિવ્યક્તિ હોવાને કારણે આસ્તિક તથા નાસ્તિક સૌ કોઈને આ વાસ્તવિક વિચારોનું સૌંદર્ય માણવાનું ગમશે.

પટપટ હું પરપોટો

લે. ગિરા પિનાકિન ભટ્ટ, કિં. 100

બાળસાહિત્ય કેવું સરળ અને હળવાશભર્યું હોવું જોઈએ એ જાણવું હોય, તો આ વાર્તાસંગ્રહની 25 વાર્તાઓ વાંચવી જોઈએ. તમારું બાળક આ વાર્તાઓ માણવા માટે હકદાર છે. એના હકની માવજત કરવાની જવાબદારી તમારી છે.

રામાયણકિચ્છ

લે. પ્રફુલ કાનાબાર, કિં. 120

આ પુસ્તક આબાલવૃદ્ધ સૌ કોઈ માટે ખૂબ રસપ્રદ છે. એમાં સમગ્ર રામાયણના આધારે 335 પ્રશ્નો આપવામાં આવ્યા છે. દરેક પ્રશ્નના જવાબ રૂપે ચાર વિકલ્પો આપેલા છે. પુસ્તકના અંતે સાચા જવાબો આપેલા છે.

વચસ્કતાનો વૈભવ

લે. મનસુખ સલ્લા કિં. 220

પાછલી ઉંમરના વૈભવનું સૌંદર્ય પ્રગટાવતા 70 લેખોનો આ સંગ્રહ છે. પ્રૌઢ અને વૃદ્ધ વ્યક્તિની માનસિક, શારીરિક, સાંવેગિક અને સામાજિક

સંવેદનાઓને આધાર બનાવીને એમાંથી પ્રગટતા જીવનસૌંદર્યનું અમૃત પીરસવામાં આવ્યું છે.

પુરસ્કૃત ગુજરાતી વાર્તાસર્જકો

સંપા. પારુલ બારોટ, કિં. 380

કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હી દ્વારા દરેક ભાષાનાં વિવિધ સાહિત્ય સ્વરૂપોને દર વર્ષે પુરસ્કૃત કરવામાં આવે છે. નવલિકા સ્વરૂપ માટે અત્યાર સુધીમાં ત્રણ ગુજરાતી વાર્તાસર્જકોને આ પુરસ્કાર મળેલો છે. હિમાંશી શેલત, સુમન શાહ અને મોહન પરમારની સાત સાત વાર્તાઓ (કુલ 21 વાર્તાઓ) વિવેચન-આસ્વાદ સાહિત અહીં ગ્રંથસ્થ છે.

ળ હકાર, ળ નકાર

લે. ધર્મેશ ગાંધી, કિં. 200

તાજગીના મેઘધનુષ્ય જેવી 18 નવલિકાઓનો આ સંગ્રહ, વાર્તારસિકો માટે આગવી સંવેદના અને અનુભૂતિઓનો ખજાનો છે. આ વાર્તાઓ નવનીત સમર્પણ, પરબ, બુદ્ધિપ્રકાશ જેવાં વિવિધ સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલી અને વાચકોને ખૂબ ગમેલી છે. કેટલીક વાર્તાઓ, અલગ-અલગ વાર્તાસ્પર્ધામાં પુરસ્કૃત થયેલી પણ છે.

સ્ત્રી

લે. આલ્બર્ટ મોરેવિયા, અનુ. જયા ઠાકોર,

સંક્ષેપ : હરેશ ધોળકિયા, કિં. 350

પોતાના સ્વપ્નની સિદ્ધિ માટે સંઘર્ષ ખેડતી યુવતીની આ કથા યુરોપની શ્રેષ્ઠ નવલકથા છે. ગૃહજીવનનાં મધુર સ્વપ્નને સેવતી યુવતીના જીવનની આ કરુણ-પ્રેરક કથા આજની મહિલાઓએ વાંચવા જેવી છે.

ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ 380001

ફોન : 07922144663, 09227055777 e-mail : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, સીમા હોલ સામે, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-380015

ફોન : 26934340, 98252 68759 Email : gurjarprakashan@gmail.com, website : gspbooksmall.com

હાલારી અને કચ્છી નવા વર્ષે આષાઢી બીજ પ્રસંગે

નવા વરસના રામરામ

નવા આ વરસના બાપા, રામરામ
સૈ પે રે'જો રામની મેર,
રાતદિ' રામને સંભારતા
કરજો ભાવતી લીલાલે'ર
નવા આ વરસના બાપા, રામરામ

બાયું, બોનું સંધાયનો
રે'જો અખંડ ચૂડો,
ઢેરાં છોરાં સીખે સૌ' રીઓ,
નીતરે આફૂડો મધપૂડો.
નવા આ વરસના બાપા, રામરામ.

ખેતર ખેડી ખાતર પૂરજો,
વાલો વરસે અનરાધાર,
સાયુકલાં બિયારણ વાવજો,
કે ધાન ઊતરે અપરંપાર;
નવા આ વરસના બાપા, રામરામ.

ઊભું વરસ દિવાળી જ રે,
જેના રુદિયામાં રામ,
હરખસંતોષ તોય ગાજે સામટો,
ખોરડું નૈં, આખું ગામ;
નવા રે વરસના બાપા રામરામ.

ઓણ જે કીધા અમે રામરામ,
તમે સૌને કરતા રો,
સંધાના જીવતર ફાલે રામથી,
એવી દુવા લેતા રો'
નવા આ વરસના બાપા રામરામ.

સંવાહક : પીયૂષ મુ. પારાશર્ય, ભાવનગર
મો. ૯૮૨૫૧ ૮૭૦૦૭

- મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય

કવિ કલાપી અને કવિ ત્રિપુટીમાંના એક
કવિશ્રી કવિદાદા હરગોવિંદ પ્રેમશંકર ત્રિવેદીને સંબોધીને

તમે તો કેવા છો?

તમે તે કેવા છો?

અનેરા વાત્સલ્ય અમ જીવન માથે વરસતા,
દઈ શાંતિ શીળી અનુભવ સુધાને ઠલવતા.
તમારું જો કેં યે ઉપકૃત અને કાર્ય કરવા,
બતાવીએ ઇચ્છા, તુરત છટકી ને વહી જતા.
તમે તે કેવા છો?

અષાઢીલો જાણે વરશી મેઘ હરખે
અને પૃથ્વી ફાલી ઉપકૃત બની શબ્દ ઉચરે,
શરદકાળે એનાં ઉપકૃત ગીતો કર્ણા ન ધરી
સરી જાતો એ તો બહકતી ધરાને સુખ દઈ
તમે શું એવા છો?
કહો હા કે ના તોપણ અનુભવે એમ ગણશું
અમારી દષ્ટિથી નીરખી તમને ને ઊચરશું.
કહું? શું? કેવા છો?

ગયેલાં વર્ષોનાં દુઃખ સહુ વિસારે દઈ મૂકી,
સુખોનાં કાવ્યોનાં ઝરણ ગિરિ પેઠે દ્રવી દ્રવી.
હલાવીને દોઢી અવનવી કથાઓ ઊચરતા,
તમે તો છો દાદા અમ જીવનમાં જીવન થતા,
કહું શું કેવા છો?
તમે તો એવા છો ઉભય સમજાએ, ન કહીએ.
કુટુંબી આત્માનાં સુખ દઈ લઈ મસ્ત બનીએ.
તમે તો એવા છો.

તા. ૨-૧૦-૧૯૪૬, મહુવા

સંવાહક : પીયૂષ મુ. પારાશર્ય, ભાવનગર
મો. ૯૮૨૫૧ ૮૭૦૦૭

- મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

કેટલાક લેખકોની નવલિકા-વાર્તાસંગ્રહ

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
ઊઘડતું આકાશ (વાર્તાસંગ્રહ)	ઈન્દુ રાવ	૧૫૦.૦૦
રણખજૂરીની છાયામાં (વાર્તાસંગ્રહ)	મોહનલાલ પટેલ	૧૮૫.૦૦
અયનાંત (વાર્તાસંગ્રહ)	રશ્મિ શાહ	૧૮૫.૦૦
બંધ બારણા (વાર્તાસંગ્રહ)	ઘનશ્યામ દેસાઈ	૧૩૦.૦૦
ક્ષણોનું આલ્બમ (વાર્તાસંગ્રહ)	વીણાબહેન ઉપાધ્યાય	૮૦.૦૦
આરસીમાં પ્રતિબિંબ (વાર્તાસંગ્રહ)	જયંતિ એમ. દલાલ	૧૩૦.૦૦
બારી (વાર્તાસંગ્રહ)	ફિલિપ ક્લાર્ક	૮૦.૦૦
નકશીદાર નવલિકાઓ (વાર્તાસંગ્રહ)	યોસેફ મેકવાન	૧૧૦.૦૦
મારે કંઈક કહેવું છે (વાર્તાસંગ્રહ)	ઈન્દુબહેન મહેતા	૧૪૦.૦૦
પછીતના પથ્થરો (વાર્તાસંગ્રહ)	હસુ યાજ્ઞિક	૧૩૫.૦૦
આગાહી (વાર્તાસંગ્રહ)	કેશુભાઈ દેસાઈ	૧૨૦.૦૦
પ્રેમતીર્થ (વાર્તાસંગ્રહ)	વિક્રમસિંહ પરમાર	૬૦.૦૦
શ્વેતરંગ સમીપે ન જાવું (હાસ્ય વાર્તાસંગ્રહ)	ખોડભાઈ પટેલ	૧૦૫.૦૦
પાનખરમાં વસંત (સંવેદનકથા)	ડૉ. પ્રદીપ પંડ્યા	૭૦.૦૦
પોતાનું નામ (વાર્તાસંગ્રહ)	સુવર્ણા	૧૪૫.૦૦
ક્ષણનો ઝરૂખો (વાર્તાસંગ્રહ)	ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ	૧૪૫.૦૦
લુકિંગ ગ્લાસ (વાર્તાસંગ્રહ)	મુકુન્દ પરીખ	૫૦.૦૦
આમ અમસ્તા બેસવું (વાર્તાસંગ્રહ)	રોહિત પંડ્યા	૬૫.૦૦
હેપ્પી કિસમસ એલી (વાર્તાસંગ્રહ)	મનીષ મેકવાન	૮૦.૦૦
યુમ્માકા બદલા (વાર્તાસંગ્રહ)	ખોડભાઈ પટેલ	૮૫.૦૦
ટાંકણીનો છોડ (વાર્તાસંગ્રહ)	મનીષી જાની	૬૦.૦૦
એક પળ (વાર્તાસંગ્રહ)	તરુલતા દવે	૪૦.૦૦

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
દશ નારીચરિત (વાર્તાસંગ્રહ)	રઘુવીર ચૌધરી	૯૫.૦૦
વહેતું આકાશ (વાર્તાસંગ્રહ)	મહેશ દવે	૬૫.૦૦
કોમનમેન (વાર્તાસંગ્રહ)	હસમુખ પટેલ	૯૦.૦૦
પરાયા મુલકમાં (વાર્તાસંગ્રહ)	અનુ. વિજય શાસ્ત્રી/ સૌ. દીપ્તિ શાસ્ત્રી	૮૫.૦૦
આંખ આડે પાંપણ (વાર્તાસંગ્રહ) (એજન્સી)	પ્રવીણ પટેલ	૮૦.૦૦
રેત પર લખાયેલા અક્ષરો (ટૂંકી વાર્તાઓ) (એજન્સી)	રેખા સરવૈયા	૭૦.૦૦
કથાનગરી (વાર્તાસંગ્રહ) (એજન્સી)	ફૂલચંદ માનવ, અનુ. આકાશ પટેલ	૮૦.૦૦
સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા (ટૂંકી વાર્તાસંગ્રહ) (એજન્સી)	સોમાભાઈ પટેલ	૩૧.૦૦
ચુકાદો (લઘુકથાસંગ્રહ) (એજન્સી)	મહેશ 'સ્પર્શ'	૫૦.૦૦

લોકકથાઓ

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
ચારણી-લોકકાવ્ય સૌંદર્ય (એજન્સી)	પ્રવીણ ગઢવી	૧૮૦.૦૦
ઈતિહાસનું અમર પાનું	રાઘવજી માધડ	૧૬૦.૦૦
એવા હતા મનેખ	રાઘવજી માધડ	૧૩૫.૦૦
ધન્ય ધરા, કચ્છ ધરણી	પુરુષોત્તમ સોલંકી	૨૨૦.૦૦
પાળિયા થઈ પૂજાવું	પુરુષોત્તમ સોલંકી	૮૦.૦૦
લોકમાતાઓ	પુરુષોત્તમ સોલંકી	૯૬.૦૦
ખમીરવંતી ખુમારી (એજન્સી)	પુરુષોત્તમ સોલંકી	૧૪૦.૦૦
હાયકારે જીવ જાય (એજન્સી)	પુરુષોત્તમ સોલંકી	૧૫૦.૦૦
પાલનપુરના પાળિયા (એજન્સી)	મુરાદખાન ચાવડા	૫૪.૦૦
ઉત્તર ગુજરાતની લોકકથાઓ (એજન્સી)	પુષ્કર ચંદરવાકર	૪૫.૦૦
વંકડી મૂંછનો વંકડો લંક (એજન્સી)	પુરુષોત્તમ સોલંકી	૧૧૫.૦૦

GPSC / UPSC / UGC - JRF - NET, SLETની
પરીક્ષા માટે, વિવિધ યુનિ.ના અભ્યાસક્રમ માટે

ડૉ. ભરત મહેતા

લિખિત / સંપાદિત પુસ્તકોની શ્રેણી

વિવેચન

નાટ્યનાન્દી ♦ સંદર્ભસંકેત ♦ ભારતીય નવલકથા ♦ સમકાલીન ગુજરાતી
નવલકથા ♦ સમકાલીન ગુજરાતી નવલિકા ♦ સંજ્ઞાસંયોગ ♦ કૃતિ સમીપે,
સર્જક સમીપે

સંશોધન

કળાકારનો ઇતિહાસબોધ ♦ આર્નોલ્ડનો કાવ્યવિચાર

સંપાદન

જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કૃત નવલકથા ♦ વિવેચનના વિવિધ અભિગમો ♦ ટાગોરની
વાર્તાકળા ♦ મંટોની વાર્તાકળા 'વળામણાં' ♦ મારી હકીકત ♦ સત્યના
પ્રયોગો ♦ તમસ ♦ ગોરા ♦ બદલાતી ક્ષિતિજ ♦ શર્વિલક ♦ ઇલિયડ ♦ મિર્ય
મસાલા ♦ મેટામોર્ફોસીસ

૧૦૫, નંદન કોમ્પ્લેક્સ,
મીઠાખળી ગામ, રેલવે ફાટક સામે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

વિદેશમાં વસતા અને ગુજરાતી ભાષાને શ્વસતા કવિ/લેખક ભરત ત્રિવેદીનાં પ્રકાશનો

❖ કાવ્યસંચય

1. કલમથી કાગળ સુધી (2004)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
2. વિદેશવટો (2012)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
3. બત્રીસ કોઠા વાવ (2012)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
4. અઠાંદોત્સવ (2013)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	250/-
5. ચક્રવ્યૂહ (2015)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	350/-
6. ભરત ત્રિવેદીની પ્રતિનિધિ રચનાઓ (2016)	બુકપબ	350/-
7. ન્યૂયોર્ક નામે નગર (2017)	બુકપબ	250/-
8. ને હવે ગઝલોત્સવ (2020)	ડિવાઈન પબ્લિકેશન	150/-
9. શેરીઓ લંબાઈ છે મારા ઘર તરફ (2020)	ગ્રંથમ	400/-
10. મનસંહિતા (2022)	ઝેડકેડ પબ્લિકેશન	500/-

❖ ગદ્ય પ્રકાશન – નવલિકા

1. પરાયા શ્વસ (2015)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	150/-
2. સત્યેનની સકીના (2015)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	150/-
3. ભીતર અનરાધાર (2013)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
4. હું અને મારી કવિતા (2022)	બોલ્ડ પ્રકાશન	250/-
5. ત્રેવડ (2022)	ડિવાઈન પબ્લિકેશન	200/-
6. Coffee on the Table (2023)	આર. આર. શેઠ એન્ડ કં. લિ.	350/-

❖ અંગ્રેજી / મરાઠી / ગુજરાતી અનુવાદ

1. ચક્રવ્યૂહ (મરાઠી અનુવાદ) (૨૦૧૩)	શબ્દાંજલી પ્રકાશન	100/-
2. Festival of Free Verse (2014) (Translation in English)	Xlibris	\$ 19.99/-
3. ચક્રવ્યૂહ (હિંદી અનુવાદ) (૨૦૧૬)	બોધિ પ્રકાશન	200/-
4. એ વાઘણને પ્રેમપત્રો (2019)	કૃપા ત્રિવેદી	399/-
5. ઘર ઓર આકાશ (હિંદી અનુવાદ) (૨૦૨૨)	બોધિ પ્રકાશન	250/-
6. Camel Ride (Journey of a poet-2022)	Amazon	\$ 9.99/-
7. Westward Reflections (2023)	Amazon	\$ 10/-

Bharat Trivedi : 927, David Walker Drive, Tavares,
Florida 32778, USA. Ph. +11 2178991163.
bharattrivedi@sbcglobal.net

હિશામ માતરના ‘ધ રિટર્ન’ પુસ્તકમાં, એક સંવેદનશીલ પુત્રની, તેના ગુમનામીમાં સરી પડેલા પિતાની શોધયાત્રા કેન્દ્રસ્થાને છે. ગદાક્રીશાસનને પડકારનારા બળવાખોરોમાં હિશામના પિતા જબાલ પણ સમાવિષ્ટ હતા. તેમને ઉઠાવી જઈ, અબુસલીમ જેલમાં બંધક બનાવાયા અને પછી કોઈ અજ્ઞાત સ્થળે લઈ જવાયા. તેમની હત્યા કરી દેવામાં આવી છે કે પછી માનવસંપર્ક દુષ્કર હોય એવા સ્થળે યુદ્ધકેદી તરીકે રાખવામાં આવ્યા છે તે અનિશ્ચિત હોઈ, લેખકને દુઃસ્વપ્ન જેવી જિંદગી જીવવાની ફરજ પડે છે. અત્રતત્ર વિખરાયેલા, હચમચાવી દે, આંખો ભીની કરી દે તેવાં સ્મરણોની આ ગાથા છે. ‘ધ રિટર્ન’, દેશવટો, રોષ, પ્રેમ, હિંમત, માનવતા, રહસ્ય, વતનપ્રેમ, આઘાત, શાણપણ વગેરેથી સમૃદ્ધ છે.

– રમેશ કોઠારી

નારાયણ હેમચંદ્ર (૧૮૫૫ - ૧૯૦૯) એક બંગાળી કુટુંબમાં ઊછર્યા હોવાથી તેમને બંગાળી ભાષાની થોડી જાણકારી હતી. બંગાળીમાંથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવાની શરૂઆત કરી આ નારાયણ હેમચંદ્રે. ૧૮૮૦માં ‘આર્યધર્મનીતિ’નો તેમનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રગટ થયો. બ્રહ્મોસમાજના આ પુસ્તકમાં નીતિબોધ વિશેના કેટલાક સંસ્કૃત શ્લોકો અને તેનો બંગાળી અનુવાદ આપ્યો હતો. નારાયણે મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક જેમના તેમ રાખી બંગાળી પરથી તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરીને મૂક્યો.

– દીપક મહેતા

મહારાષ્ટ્રના સંત તુકારામની સંતવાણીનો પ્રભાવ સમાજ પર અતિ બહોળો છે; પ્રાર્થનાસમાજ, થિયોસોફિસ્ટ, ગાંધીજી, ટાગોર, કિશોરલાલ મશરૂવાળા પણ તુકારામથી પ્રભાવિત હતા. પૂ. ગાંધીબાપુની આશ્રમ-ભજનાવલિની પ્રાર્થનામાં તુકારામના અભંગોનો સમાવેશ અચૂક હોય છે. તેથી જ ગાંધીબાપુએ ૧૯૩૦માં યરવડા જેલમાં તુકારામ મહારાજના ૧૬ અભંગોનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો છે.

– અરુણા જાડેજા

સ્થાન સમર્પિત

ડૉ. અરુણા જી. કક્કડ

એસોશિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર

આપણું મગજ તિજોરી છે, વખાર નથી

રોજ રોજ – ચારે બાજુથી જાત જાતની માહિતીનો ઢગલો ઠલવાતો રહે છે. એમાંથી જ્ઞાન કેટલું અને માહિતી કેટલી એ, ઘઉં-કાંકરામાંથી ઘઉં અલગ તારવવા જેવું છે. અઘરું છે.

ટી.વી., રેડિયો, છાપાં જેવાં દૃશ્ય, શ્રાવ્ય અને વાચ્ય માધ્યમો સતત કાંઈ ને કાંઈ રજૂ કરતાં રહેતાં હોય છે. તેમાંથી ઉત્તમને જ અપનાવવું. નકામું કાંઈ ન સંઘરવું. નકામું હોય તેની ઉપેક્ષા કરવી. જે ઉત્તમ હોય તેને મગજની તિજોરીમાં મૂકવું; કારણ કે આપણાં મન-મગજ તે તિજોરી છે, વખાર નથી. તિજોરીમાં શું મુકાય અને વખારમાં શું મુકાય તે તો આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ.

રત્નનું સ્થાન તિજોરીમાં અને રાખનું સ્થાન વખારમાં.

રત્નો ઓછાં મળે, શોધવાં પડે. ક્યાંક જ મળે, ક્યારેક જ મળે; છતાં તેના જ પ્રેમી બનીએ.

કોઈ ને કોઈ રત્ન આપણી રાહ જુએ છે – તેના તરફ એવો અભિગમ કેળવીએ અને તેના અજવાળે જીવનને ગુણ-સમૃદ્ધ બનાવીએ.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

ક્યાં અટકવું એ જાણો, તેને આપત્તિ ના આવે

કહેવાય છે કે કહેવતોમાં સદીઓનું ડહાપણ સંઘરાયેલું હોય છે. આ વાત સાચી પણ છે.

એકની એક કહેવત, પ્રસંગ-ભેદે, વ્યક્તિ-ભેદે, વય-ભેદે નવા નવા અર્થને પ્રગટ કરે છે; નવો નવો અર્થબોધ કરાવે છે. મથાળા પર લખ્યું એ વાક્ય પણ કહેવતની એવી જ પંગતમાં બેસે તેવું છે.

આ એક વાક્યમાં અનેકવિધ અર્થો સમાવાયા છે.

સ્થળ રસોડાનું હોય, જમવાનું ચાલતું હોય, ભોજન પણ ભાવતું હોય ત્યારે ઉપરનું વાક્ય જો યાદ આવી જાય તો ઘણી તકલીફોમાંથી ઊગરી જવાય! કારણ કે વ્યાધિમાત્રનું મૂળ રસાકિત (રસ પ્રત્યેની આસક્તિ) છે. અતિરેકથી જ રોગ થાય છે. રસમૂલોના વ્યાધયઃ!

સ્થળ દુકાનનું હોય, વાત પૈસાની લેવડ-દેવડની હોય. જો અટકવાની જગ્યા જાણી લીધી હોય તો, મુશ્કેલી ન આવે. વાત જામી નહીં કે ઝઘડો થયો – એવું કાંઈ ન થાય અને વાત વણસતાં અટકી જશે! મનમંદિરમાં વિવેકનો દીપ પ્રગટેલો હશે તો, એના અજવાળે જાણી શકાશે કે ક્યાં અટકવું!

આવો દીવો હંમેશાં પેટાવેલો રાખીએ.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

અમૃતવર્ષા

Traditionally Printed Cotton Sarees

નિમેષભાઈ ડગલી

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩. ફોન: ૩૨૮૦૬૬૫૫

PARAB 2024 July

RNI No. GUJGUJ/2006/17273

Regd. under Postal Registration No.

GAMC-306/2021-2023 valid upto 31-12-2023

Posted at ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

Date of Publication 10th Posted on Every Month

ISSN : 0250-9747

₹ 20

30 SECONDS TO ADJUST

GALATI SUDHARNE KA MAUKA DE

GEL

Fevi kwik GEL

NON-DRIP FORMULA

NO MESS

30 EXTRA REPAIR SECONDS TIME

WOOD • LEATHER • CARDBOARD etc.

Pidiite

Printed and Published by **SHRENIK SHAH** on behalf of **GUJARATI SAHITYA PARISHAD** and Printed at **Kirit Graphics, G-1, Labh Complex, Sattar Taluka Society, Opp. C.U. Shah College, Incometax, Ahmedabad** and Published from **Gujarati Sahitya Parishad, Govardhan Bhavan, Gujarati Sahitya Parishad Road, Ashram Road, Behind River Side, Post Box No. 4060, Ahmedabad - 380009.** Editor - **KIRIT DUDHAT**